

388

Д-72

М. ДРАГОМАНОВ

НОВІ УКРАЇНСЬКІ ПІСНІ

про громадські справи

(1764 — 1830)

Видання друге

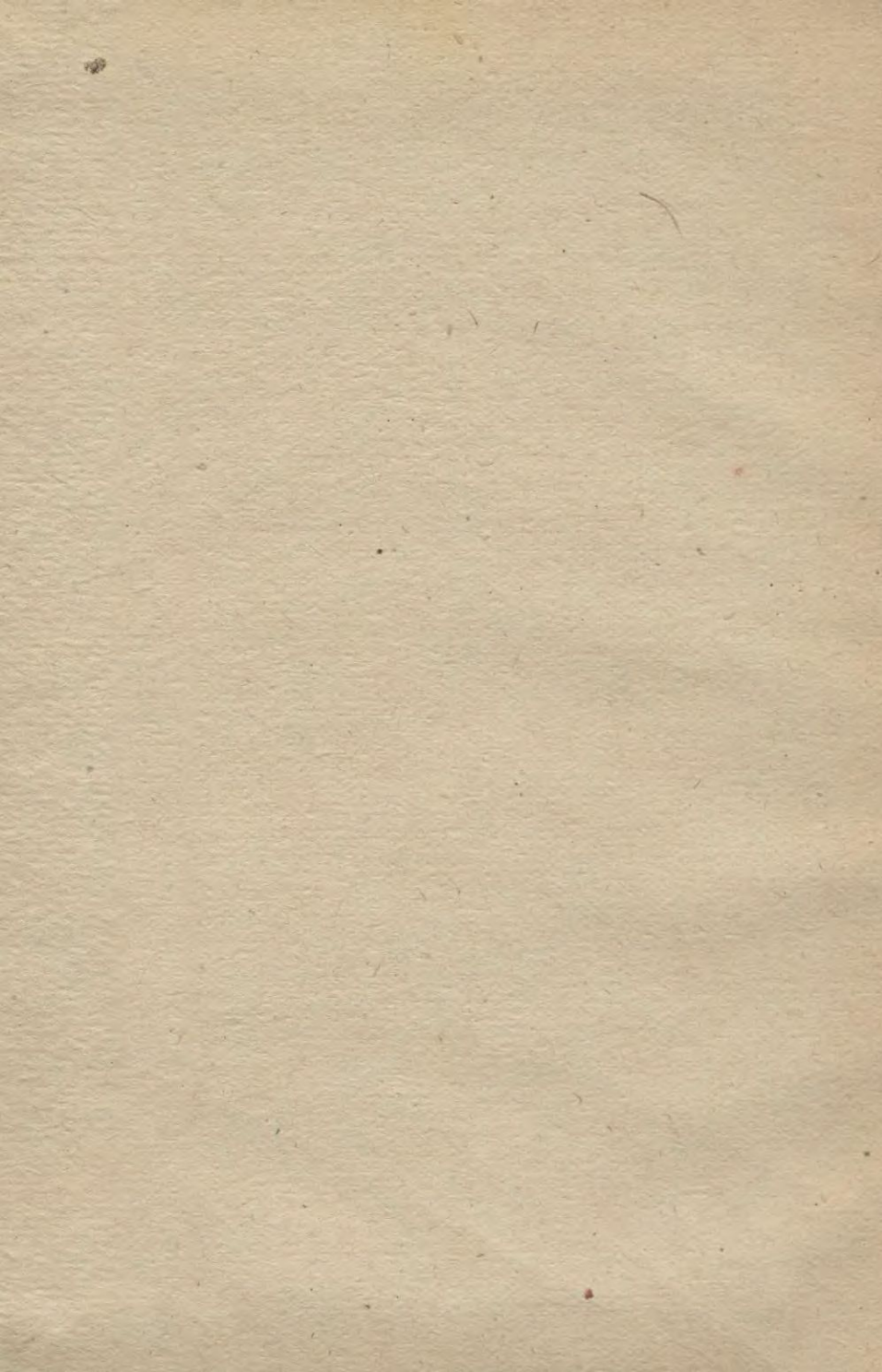
УНДІП

Перевірено
1952 р.

УНДІП
ПЕРЕВІРЕНО
1952 р.

ПЕРЕВІРЕНО
1981 р.

[Колонія] [1918]

398

Д-72

Нові українські пісні про громадські справи.

(1764 — 1880).

Малороссія—страна поэтическая и оригинальная въ высшей степени... Тутъ въ жизни простого народа имѣють мѣсто всѣ чувства, которыми высока натура человѣческая...

В. Гр. Бюлинскій.

Сочиненія, т. V, 303.

Більш як за дві тисячі років тому назад, розумний грек Арістотель сказав, що „людина — звір громадський“, то б то, що люде не можуть инакше прожити, як в громадах. Коли подивитись на життя людське за тисячі років, за котрі вже списано воно в книгах, то побачимо, що де далі, люде збираються все в більші купи, громади та спілки: сімі скупляються в хутори, в села й городи, — села й городи людей одної мови, чи породи, — складаються в держави, котрі впять скупляються проміж себе. Те ж саме побачимо, коли поглянемо на теперішнє життя людське по всіх країнах на світі од лісів в Австралії, де люде живуть громадами не більше як в 15—20 родин, до Англії, де в одному городі, Лондоні, живе чотири мільйони голів і де иноді на збори (по їхньому, мітінги) зходить ся по 250.000 чоловіка, щоб порадитись про яку небудь громадську справу. Звісно, що як більше людей у спілці, то вони зможуть ліпше всяку громадську справу влагодити: чи ворога одбити, чи заборонити себе од сирої природи: од голоду, води, пошести й другого. От через те ми бачимо, що серед тих народів, котрі скупились в більші купи, люде живуть ліпше й довше, ніж серед тих, що живуть тільки маленькими купками.

Тільки ж біда людська в тому, що чоловік доходить до всього не зразу, не самою тільки думкою, а по троху, та пробую. Так по троху та пробую дійшли люде до того,

що великими спілками легше можна прожити, — і та проба обійшлась їм гірко. Спершу, коли люде хотіли мати поміч других людей, то рідко було погодяться проміж себе, щоб допомогти одні другим, а силувались поневолити других та примусити їх робити для себе. Так почалась війна між людьми, а війна потребує начальників, — і з тих начальників повиходили з часом *пани*, котрі землю людську захопили, й *царі*, котрі потім поставили над людьми чиновників. Майже всі города й держави й усякі великі громади й спілки проміж людьми пороблені війною й неволею. З війни ж, з грабунків, почався і торг проміж людей, через котрий виросло ще одно панство, — *купецьке*, грошове, котре держить в руках своїх бідних людей. Ці пани, та царі з чиновниками, та купці єсть *світське* панство. А до того люде спершу не мали спробованої науки й не знали, що то й од чого вітер, дощ, засуха, болість, смерть, — і думали, що то все вільні живі істоти, боги, котрих можна замовити й замолюти, — і стали шанувати тих, хто здавалось їм, ліше вмів так замовляти й замовлювати ті істоти. Так почались знахарі, з котрих потім виробились *попи* — *панство церковне*, котре й собі почало підбивати людей на війни, щоб більше підданих до своєї віри пригорнути.

Так то, коли люде поскладались в великі спілки, от як теперішні держави: Англія, Франція, Німеччина, Цісарщина, Росія, — то більше неволею, ніж по волі, або для того, щоб вкупі ліпше було жити їм. От того й тепер в інших диких людей, котрі живуть в Америці, в Африці й Австралії побачимо де в чому більше волі й більше рівности, ніж в великих державах по наших сторонах, — в Европі. І в нашій Україні в старовину було вільніше, як люде жили маленькими громадами, городами й спілками, от такими, як, наприклад, козацьке Товариство Запорозьке, в котрому звичайно було тільки шість або десять тисяч, та всі братчики, товариші. Тепер же, от хоч би й у нас бачимо, як хлібороби в руках панів, наймити в багатирів, — усі в неволі в поїв та начальства, — а до того ще над усіма людьми українськими панують держави московська, польська, венгерська. Так само діється, або недавно діялось; і по других сторонах Европи.

Тільки ж спробовавши, як то не добре бути в неволі й без рівности, та дійшовши потроху науки, люде в Европі почали пробувати, як би так впорядкуватись, щоб і великими спілками жити, й без неволі бути. Такі проби здавна робились. Особливо люде часто повставали проти неволі під чу-

жими державами. А ось вже років більш, як триста, скрізь по Європі люде ворущаються і навіть повстають, щоб усяку неволю скасувати: перш повставали проти попівської неволи, щоб то кожний міг вірити, чи не вірити, як він собі хоче,— потім проти неволи царської, щоб то царі та їхні чиновники не могли вправляти громадами та державами, не спитавши думки громадської, а далі стали повставати й проти неволи панської та купецької,—багатирської,—щоб то не було на світі людей багатих та бідних, а всі б були рівними. Перше думали люде так, що можна неправду скинути зразу: згодитись кільком чоловікам, напасти на лихе начальство, скинути його, чи навіть вбити, поставити друге з людей розумніших, чи добріших, або більше вчених,—то вони й упорядкують все, як слід.

Проби показали, що так не можна скасувати стару неволю й неправду в громадах,—що нове начальство само не може мати для того сили й навіть само може завести нову неволю й неправду. Особливо ніяке начальство не може скасувати нерівність в багатстві, бо для того треба, щоб люде не ділились багатством навіть і по рівному, а треба, щоб вони господарювали над усім громадами. А для цього треба, щоб, коли не всі люде, то більша їх частина розуміла сама, що треба так, а не інакше жити.

Так значить і виходить, що ніхто не може увільнити громади од неволи й неправди, як не вони сами. Коли до того дійшли й ті люде, котрі пробовали повставати проти неволи раніше, ніж решта громадян зрозуміла правду,—тоді для них найважнішим ділом стало: довідатись, що таке справді думають громадяне про громадські справи, та дійти до того, як би можна було найліпше та найскорше довести громади до думок про перемену теперішніх порядків, і в куші з ними додуматись до того, як зробити ту перемену?

От уже більш, ніж п'ятдесят років, як учені люде працюють пильно над тим, щоб довідатись, які думки мають найпростіші люде про віру, про громадське життя, господарство, родину й т. и. Щоб довідатись, розпитують людей неписьменних, що вони думають про теперішнє життя, як вони порядкують свої сварки, спілки й усякі справи проміж себе, що споминають про старовину, як гадають про те, що буде? Між иншим дуже помагають довідатись про людські думки ті пісні, котрі співають люде неписьменні. Пісня для неписьменного чоловіка все одно, що книга для письменного, та часом ще важніша, бо власне через те, що пісню неписьменний держить в пам'яті, а не на папері, треба було

щоб вона дуже його вразила, щоб він її памятав, та ще й не один чоловік, а цілі тисячі.

Давно вже вчені люде запримітили, що українські люде дуже люблять співати, мають багато пісень, в котрих в деяких розказуть і про те, що робилось на Україні од старих часів і досі, про те, як люде українські отбивались од усякої неволі. З тих пісень можна бачити й те, що думають українські люде про громадські порядки, а значить і те, як треба приступати до українських людей тим, хто хоче битись з неволею на їхній землі? Ось, наприклад, ми сказали в „Громаді“, що бажаємо, щоб на Україні не було неволі ні одної породи людей під другою, ні людей під начальством, ні бідних під багатими, ні світських під панами. З пісень простих українських людей ми бачимо, чи прості люде бажали й бажать того ж, чи иншого?

На цей раз ми візьмемо тільки новіші пісні, котрі склали українські мужики за останню сотню, або сто двадцять років, з того часу, як в кінець запанули на Україні ті порядки, які ми бачимо тепер. Про раніші пісні, хто хоче, може прочитати книги Антоновича й Драгоманова „*Историческія Пѣсни Малорусскаго народа*“ т. I и II (Київ 1874, 1875), а далі працю М. Костомарова: „*Исторія казачества въ памятникахъ южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества*“ (Русская Мысль. 1880, №№ I, II, V, VI, VII, VIII).

Коли ми поглянемо на теперішню Україну й порівняємо її життя з життям більшої часті других країн в Європі, то побачимо перш усього таку одміну, що Україну держать в руках чужі начальства: московське в Росії, польське та німецьке в Галичині й Буковині, венгерське в Мукачевській Країні. Сто двадцять же років назад ще були на Україні хоч на половину вільні краї: козацька *Гетьманщина* (в теперішніх губерніях Черниговській і Полтавській) *Слобідські козацькі полки* (в теперішній Харківській губернії і в українських частинах Вороніжської й Курської губернії) й *Вольности*, або Вільні землі *Товариства Запорожської* (в теперішній Катеринославській і в сусідніх частинах Херсонської й Тавричеської губернії). Ці краї вправлялись тоді своїми виборними людьми, хоч і були під верхом московських царів. Решта тодішньої української землі: Холмщина, Галичина, Волинь, Поділля, Київщина (без самого города Київа) була під Польщею, а Буковина, належучи до Молдавії, була під Туречиною. Мукачевська ж Країна тоді, як і тепер, була

під державою венгерською. В усіх українських землях і сто двадцять років назад було вже досить нерівности й неволи між людьми, а особливо в тих, котрі належали до Польщі. Тільки в Буковині, через часті війни Туреччини з сусідами, не сиділо стале панство й начальство, і через те народові там було доволі вільно, а надто в горах; а в Запорозжжі так і зовсім була велика вільність і рівність між козаками, січовими братчиками, і навіть між козаками й простими, котрі осідали не в Січі, а в хуторах, що січове братство давало своїм товаришам. В Гетьманщині й у Слобідських полках, хоч уже старшина козацька позахоплювала собі багато громадської землі й багато людей повернула в підданство, — та все таки більша половина народу zostавалась вільною, й між людьми багато ще zostавалось старосвітської рівности. В країнах, що були під Польщею, неволя й нерівність була найбільша, та й тут в краях південних, в Брацлавщині, в Уманьщині й Білоцерковщині, — де ближче до Січі, — пани боялись дуже налягати на мужиків, бо Польща не мала великого війська й не могла скоро вправлятися з мужицькими бунтами, а надто коли мужикам помагали січові козаки¹⁾. В Країні Мукачевській здавна панували венгерські пани, — та сто років тому назад країна та ще мала не багато людей і жили вони більш з лісу та випасів, ніж з хліборобства, господарювати там, а надто серед гір, панам було не вигодно, — от того вони там сиділи в замках і більше думали про вояцтво, ніж про господарство, — і людям було доволі вільно²⁾.

Після того ж, як московська держава, Росія, скасувала Гетьманщину (в 1764 р.), Слобідські полки (в 1765 р.) та Січ Запорозьку (в 1775 р.) та вмісті з цісарською, австрійською державою поділила Польщу (в 1773, 1793, 1795), а Цісарщина забрала собі Буковину (1775 р.), то старе життя українське зразу обірвалось: в Російській Україні скрізь заведено крєпацтво (з 1783 р.), багато вільної землі без людей, а часто й з людьми, цариця Катерина й царь Павло пороздавали панам московським, польським і иншим. Скрізь поставлено над людьми царських чиновників; скрізь заведено рекрутчину. В Цісарщині ж хоч крєпацтво й зразу вменшено волею начальства, котре було тут більш вчене, ніж в

¹⁾ Як збільшувались в Київщині й на Волині тягарі мужицькі в XVIII ст. чим дальш од Запорозжя, — показано в Антоновича „Исследование о крестьянах въ югозападной Россіи по актамъ 1700—1798“, стор. 40—50.

²⁾ Biedermann. Die Ungarischen Ruthenen I, 74, II, 55, 74. Hunfalvy. Ethnographie von Ungarn. 307.

Росії, та земля зосталась в руках панських, — а вільні, а часом і громадські, землі казна записала на себе й потім понаймала, а то й попродала багатирям; в Буковині ж багато вільної землі записано на церкви. З часом і тут попи засіли за господарство та налягли на мужиків. В 1843 р. в Цісарщині скасовано панщину, — в 1861 р. в Росії скасовано крєпацтво, — а в 1863 р., після повстання польських панів проти московського царя, на правім боці Дніпра теж зовсім скасовано панщину; на лівім боці вона зосталась тільки там, де крєстьяне не пристали на чинш та на викуп землі. Тільки ж скрізь велика частина землі зосталась в руках панів, по більшій части чужих для українських селян — чужих в роду, або помалу пополячених, помосковлених, повенгрених, понімечених. Скрізь також над українськими селянами сіли й чужі багатирі й чиновники. По троху одчужилось од народу в Російській Україні й повітство, починаючи з архиерейства, — та майже й усі письменні люде вивчені по чужих школах, бо українських шкіл закладати в Росії стало невільно. В Цісарській Україні повітство ближче держалось до народу, та й шкіл українських є там чимало, — а надто після 1848 р., — та тільки й там повітство, і навіть світські письменні люде більше стали держати руку чужого начальства та панства, ніж своїх мужиків. Так ми бачимо, що по всій Україні за остатню сотню років мужицтво дісталось під неволю чужих панів, чиновників, багатирів та попів і залишено було на самого себе: майже ніхто його не вчив нічому.

Цікаво ж тепер поглянути, як думало українське мужицтво про все, що діялось на його землі, за ці часи, й про свої громадські справи та які думки видно про це все в піснях того мужицтва?

Перш усього поглянемо на те, які в сих піснях видно думки про те, що люде українські не мають своєї державної волі, а поділені між чужими державами? Ми не можемо обминути того, що єсть досить людей між поляками й москалями, до держав котрих належить найбільша частина української землі, котрі кажуть, що держави Польська й Московська зовсім і не чужі українцям, бо українці не осібна порода, а частина народу породи польської, або московської. Наука про породи людські говорить зовсім друге. Так перегляд тіла українців, поряд з поляками й москалями, показує, що в зрості, в барві очей і волосся, в будівлі лица й черепа й т. и. між українцями, з одного боку, й поляками й москалями, з других боків, єсть великі

одміни, навіть в такому краю, як Галичина з Краковом, де земля й повітря однакове¹⁾. Наука про мови показала теж, що мова українська самостояча серед мов других славян, як і мова польська чи московська²⁾. Всі, хто переїздив в Україну, напр. з Московщини, говорять, що зразу візжаєш серед народу з звичаями зовсім іншими, а також з одмінним характером³⁾. В губерніях Курській, Вороніжській, в степах Катеринославських, в Саратовщині села українські стоять поруч з московськими, а іноді одна половина села була московська, (або як там кажуть, руська), а друга українська,—і тут можна ясно бачити одміну життя людей обох пород,—котрі майже ніколи не женяться проміж себе, навіть коли між ними нема ріжниць й у вірі⁴⁾. Подібне ж

¹⁾ Про це дивись дуже совісну працю проф. Маєра й докт. Коперницького „Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej“. „Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej“, т. I, (вид. Краковської Академії Наук, 1877), а також працю московського професора А. Богданова в „Извѣстіяхъ Имп. Общ. любителей естествознанія, антропологій и этнографіи“, т. XXXI, стор. 230 і дальше.

²⁾ Думки про це вчених людей, найбільш неукраїнців, зведені в книзі проф. Ом. Огоновського, „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache“. 1880. 1—16.

³⁾ Цікаво прочитати слова про це, напр. москалів: *Белінського* (В. Гр. Бѣлинскій. Пыпина стор. 260 Белінський каже: *друїл лица, смотрятъ иначе*), *И. Аксакова* (Изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ. ст. 7—9. Там же на стор. 5 прочитайте дуже цікаві слова другого москвина з 1789). *Н. Надеждина* (див. в статті Богданова „Антропологическая физиогномика“, Изв. Общ. любит. естествоз. и пр. XXXI прилож., 14). *Н. Устрялова*. (Воспомин. о моей жизни. Древн. Нов. Россія 1880, VIII 669). Німець *Гахстуазен*, списуючи своє подорожжя по Росії, каже, „переїхавши Дон між Ворожею і Ст. Осолом, ми стали тепер на границі другою краю, другою народу: ми вїхали в Україну“, і далі показує одміни між українцями й москвинами в будівлі й чистоті хат, в управі поля, в одежі й убранню, в сватанню, піснях, танцю й т. и. (Изслѣдован. внутрен. отношеній и проч. Россіи. Перев. Рагозина. I, 422—459). Дуже докладно, хоч і не без помилок, говорить про одміни українців і москвинів другий німець *Коль* (Kohl, Reisen im inneren von Russland und Polen (1841); надто в II томі, стор. 339—399). Зривн. також слова англичанина Кларка. *K l a r k e. Voyages en Russie etc. trad. franc 1812, I, 269, 274, 338).*

⁴⁾ Один піп з степової губернії розказував недавно в петербургському історичному місячнику, що за двадцять років свого попівства він тільки раз вінчав українця з москвинкою, та й той українець був одставний салдат. Правда, ми мусимо одмітити цікаву річ, котру розказує д. Шмідт, що в селі Новопокровськім (Вшиве) в північно-зхідному кутку Херс. повіту, живуть далеко од своїх москвини, колишні роскольники, котрі здавна любили ліпше женитись на українках, як на гарних, пильних хазаяках. (Матер. для Геогр. и Стат. Россіи, собр. офиц. генер. штаба, Херс. губ., I, 530). Висмішку про „перевертнів“ (людей мішаної з москвинами родини) див. в „Малор. нар. преданія и рассказы“, сводъ Драгоманова, 194. Думки українців про життя москалів див. в Основі, 1862, VI, 42—43

можна бачити й у Галичині там, де українці - Лемки зходяться з поляками - Мазурами¹). Далі не так різюча одміна українців од тих сусідних славянських пород, котрі власне ніколи не мали державної сили над українцями, як напр. *словаки* в Угорщині й *білоруси* в Росії. Українці охоче переймають словацькі звичаї й одіжу, -- білоруси ж сами переймають багато од українців, так що по цим границям України не видно такої одрубної одмини, як по грраницям польській й московській²). Треба прибавити, що коли українці держать себе як осібна порода власне од тих, котрі панували над ними, то, як кажуть і чужі дослідачі, вони не мають зневаги до чужих пород і звичаїв людей, котрі живуть серед них аби тільки чужі люде жили мирно й їх не силували³).

В піснях мужиків українських ми бачимо те ж саме. Пісні ці показують нам те ж, що українська порода одмінна од польської й московської. Коли порівняти пісні українські з московськими (в збірках Сахарова, Кіреєвського, Якушкіна, Рибнікова, Гільфердінга, Шейна і др.) і польськими (найповніша збірка Кольберга, Lud), то не знайдемо більш п'ятидесяти пісень, котрі вчені звать бродячими (wandernde Geschichten), і котрі знайдете не тільки в славян, але й у французів, німців і др. зовсім чужих народів⁴). Цікаво, що українські зразки таких пісень найближчі до словацьких⁵). Що ж до пісень білоруських, то в них майже дві третіх долі однакові з українськими, а з них більша половина просто взята в українців, -- бо в них співається про такі речі, котрі були, або єсть в Україні й котрих не було, або нема в Білій Русі (козаки, чумаки й т. и.). Коли ми пригадаємо, що за часи литовських князів (в XV--XVI ст.) швидче Біла Русь мала державну силу над Україною, ніж Україна

¹) Торонський—Лемки, у Головацького „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, I, 743. Таке саме каже й німець Коль (III, 37). Можна думати, що причина того, що українці не женяться з поляками й москвинами, лежить між иншим в тому, що в хатньому господарстві в поляків і в москвинів менше чистоти, ніж в українців (Kohl, II, 361, III, 35).

²) Торонський.—Лемки, Домантович.—Черниговская губернія. 533.

³) Шмидтг. Херс. губ., I, 515.

⁴) Ми зробили спис таких пісень і показали зразок їх в наших статях: „Отголосокъ рыцарской поэзіи въ русскихъ народныхъ пѣсняхъ. Пѣсни о королевичѣ“. (Записки Югозап. Отдѣла Русск. Географ. Общ. т. II) і „Къ вопросу о слѣдахъ великорусскаго эпоса въ Малоросіи. (Древ. и Нов. Россія 1875, № 8).

⁵) Деякі приміри показані в Автоновича й Драгоманова—Историч. пѣсни Малорусскаго Народа, т. I, №№ 20, 63.

над Білою Русю, то цей перехід українських пісень в Білу Русь, так як і охота білорусів до козаччини, котру в них спинила московська держава в XVII ст., — виходять ділом дуже важним. В кінці всього одміни пісень українських од польських і московських і подібність їх до словацьких і білоруських показують, що *українці сами оддають своє добро й переймають його більше от тих сусідів, котрі не намітають на них державною силою, ніж од тих, держави котрих українці були, або єсть підданими*¹⁾.

Коли поглянути на пісні українські, записані в різних країнах, од Мукачевської й Пряшівської в Угорщині до України Задонської й Кубанської, то побачимо, що найбільша частина тих пісень, — а власне пісні, котрі показують погляди українців на *природу й віру* (веснянки, купальні, колядки й др.), пісні, котрі малюють *життя долове*, — *родинне* (любовні, весільні й др.), й *господарське* (косарські, жнивні, чумацькі, бурлацькі) однаковіснічки на всій Україні. Як на примір можемо показати, що з 45 пісень, записаних д. Таланковичем в венгерській Україні,²⁾ з першого разу, навіть не заглядаючи в другі збірки, бачиш 28 зразків як раз таких, які співаються й у придніпровській Україні, — тоді як венгерська Україна ніколи не була в одній державі з Подільською³⁾. Менш подібні в різних частинах України пісні, котрі малюють життя громадське, а надто державне (пісні політичні). З таких пісень кожда частина України має де які свої, котрих не здибаєш в других: так по горах Карпатських співають пісні про *опришків*, котрі півтораєста років назад розбивали людей, а найбільше багатих; на правім боці Дніпра — про *гайдамак*, котрі ще сто двадцять років назад різали там жидівських багатирів і

¹⁾ Нелишне буде замітити тут, що *тепер* українці здаються неприхильними й недовірчливими до чужих людей (Kohl II, 354). Коли вони були *вільними*, це було зовсім инакше, як це можна побачити в тому, що говорить напр. Павло Алєєвський розказуючи про те, як він приїхав з Москви в 1655 р. в Київ, (Сборникъ матер. для истор. топогр. Кіева, 174) або навіть ще в 1789 р. автор „Описанія Харьк. намісництва“ „Аксак. Укр. Ям. 5) Подібно ж говорив (в 1787 р.) і Ригельман, (Лѣтописное Повѣствованіе о Малой Россіи IV, 84, 86, 87).

²⁾ Головацький, названа книга, II, 535—559.

³⁾ Тим з учених людей на Україні венгерській, котрі говорять про однаковість *русинів* прикарпатських з *русскими* в Московщині, радимо порівняти пісні їхньої сторони з тими, котрі зібрані напр. в московській стороні курської губернії, в Щигровськ. повіті, (Русскій филолог. Вѣстник, 1879, № 3, 4, 1880 г.) і вони побачать, скільки е в курських „русскихъ“ пісень одмінних од пісень їх же сусідів, курських „русинів“, українців, — і скільки „русскіє“ куряне мають пісень подібних до тих, що співають далекі од них „русскіє“ Архангельської губернії“.

польських панів і чиновників,—на лівім боці й у степах кобзарі співають *думи*, або *псалми* про турецьку й польську неволю й про війну з нею козаків.

Тільки ж між піснями про життя громадське й навіть державне єсть такі, котрі знають по всій Україні: такі, напр. ті колядки, котрі малюють старе вояцько-товариське й княжесько-боярське життя, котре було в IX—XIII століттях однакове на всій Україні (збори вояків до Царьгорода, переділ здобичі, облога города молодим паном, суди боярські й т. п.). Чимало таких колядок напечатано в I т. „Исторических Пѣсень Малорусскаго Народа“ (1874 Кієвъ) найбільше з Галичини й Київщини,—але послі ми получили такі ж самі колядки з Харківщини, Катеринославщини й з Донщини. Потім дуже подібні по всій Україні пісні, котрі розказують про татарську й турецьку неволю й про те, як українці боролись проти неї,—а також про такі особи, котрі прославились тим, що вели перед в повстаннях проти неволі турецької й польської. Такі, наприклад, пісні про турецький полон,—про козацьку сторожу, про молодця *Байду*, котрий забив царя Турецького (XVII ст.), про *Морозенка*, котрий поліг на війні з Турками (XVII ст.), про жившого в часи Богдана Хмельницького, (XVII ст.) лицаря *Нечая*, котрий дбав про волю всіх мужиків, а не самих тільки козаків й про котрого народ памята більше ніж про „козацького батька“ Богдана Хмельницького,—про гайдамаку *Швачку* (XVIII ст.). Так же само широко звісні пісні про пана *Канювського*, котрий замучив *бондарівну*, що не хотіла жити з ним (картинка польського панування на Україні в XVIII ст.) й про *Саву Чалою*, котрий кинув козаків і пішов служити польському панству й котрого за те забили запорожці (XVIII ст.), про те, як москалі *Запорожжя руйнували* (1775), про *панщину*, про *фекрутчину* (XIX ст.). Подібні пісні знайдете майже однаково в збірках Головацького з під Карпат, Костомарова—з Волині, Чубінського з правого берега Дніпра, Метлінського—з лівого, Манжури (рукопись)—з Донщини й т. п.,—то б то з країв, котрі здавна, або й ніколи не були в одній державі.

Це показує, що напроти всяких поділів українських людей між ріжними державами,—*українська порода* (національність) *держиться як тіло осібне, дуже однакове в усіх своїх частинах*, з однакими звичаями, однакими споминами, любовю й ненавистю¹⁾. Така порода могла б зібратись в одну

¹⁾ Про однаковість українців під всіма державами цікаво прочитати в Коля, II, 325—326, 342—343, III, 32.

державу й це певно б було добре, бо тоді б легше було б українським людям не допустити, щоб на їх землі була така неправда, як тепер. Та тільки сталось так, що українці здавна не могли скластись в одну державу, бо вони опинились серед чотирьох загребущих сусідніх держав і не могли вправитись зразу з ними усіма. Найближче до того, щоб уся Україна була одною державою, було в часи Богдана Хмільницького, коли за приводом козаків, мужики українські піднялись скрізь од Полтавщини до Надвірної під Карпатами¹⁾. Та тільки й та козацька держава, котру всю, навіть з Білою Русю, хотіли козаки поєднати з Москвою, не вдержалась, і скоро її поділили проміж себе Польща, Москва й Туречина. Перед тим поділом і після його була велика війна та руїна, котра вибила навіть і з пам'яті українського мужицтва думку про ту державу. Тепер, коли навіть кобзарі співають псалми про Хмільничину й про те, проти чого тоді повставали козаки й чого добились вони, то не споминають зовсім про козацьку державу, навіть мало говорять і про віру, з—за котрої багато крові пролито було між українцями й поляками, а розказують найбільше про те, як то ляхи,—то б то польське державне начальство й сплячені пани,—на Україні притіснили козаків тим, що „козацкі шляхи й річки жидам заарендували“, що ляхи жовніри „по козацьких хатах стаціями стали“, і т. п. А в піснях простих, котрі вміє співати всякий, а не самі кобзарі,—як псалми,—зовсім не згадується Хмільницький, а споминаються Перебийніс, начальник крестянських повстанських загонів, та Нечай, котрий не хотів знати державних замірів Хмільницького, та за те стояв за голою всіх простих людей од панів²⁾. В пісні про Перебийноса, що співається й досі, видно, що простий народ розуміє, що Україна більше ніж „по Случ“, котра була границею козацької держави,—бо пісня та хвалиться, що „загнали ляхів *геть аж за Вислу*“ й присяга, що „не попустимо ляхів із Польщі, поки нашої жистности“³⁾. В звісній пісні, котра

¹⁾ Лѣтопись Самовидца вид. 1846 р., 14.

²⁾ Дивись Историч Пѣсни Малорус. Народа, II, №№ 6, 7, 12.

³⁾ Цікаво, що коли козаки завше говорили про Случ, як про грянцю їхньої держави—проті українці мужики ліпше розуміли грянцю своєї породи. І в часи Палія крестяне, нападаючи на панські двори, казали: „за Вислу треба ляхів прогнати, щоби їх тут і нога не постала“. (Автонович. Посл. времена козачества и проч. 85. акт. в Архив. Югоз. Р. III Ч., т. II № 87). Що тут не було ненависти до польської породи, а тільки до панства, видно, що в одбитих од панів-ляхів землях паліївці приймали всіх: і молдаван, і поляків мужиків. (Антон. 61, 68).

співалась в різдвяних кумедіях ще недавно, козак, побивши пана, хвалиться: „та не буде лучче, та не буде краще, як у нас на Вкраїні, — нема панів (або нема жидів) нема ляхів“¹⁾. Тільки ні з одної пісні не видно, щоб українське мужицтво думало, яка ж, по вигнанню ляхів мусить бути українська держава? Українці навіть привикли звати Польщею ті свої землі, котрі належали до Польської держави, так що не тільки в угорській Україні Галичину звать Польщею, так як звать її ж Польщею, або Лядчиною і в Буковині, а й у Полтавщині й у Катеринославщині звать Польщею правий берег Дніпра²⁾. Звичайно поляків звать на Україні ляхами, а так як з поляків українські мужики знають майже самих тільки панів, — то ляхи й пани вийшло для українців те ж саме, — так що мужиків поляків українці стали звать мазурами, — а потім, — цікаве діло! — самі мужики поляки на Україні й навколо стали себе звати мазурами, коли вони навіть зовсім не з Мазурської землі. Через таке вживання імен: *Польща* й *ляхи* вийшла чудна річ, — що в деяких зразках пісні про Перебийноса українці похваляються, що вони „загнали ляхів геть аж за Вислу“ і що „не попустять *ляхови Польщи*“, то б то панам своєї землі, котру українці звать Польщею³⁾. Після цього всього можна сказати, що *українські мужики, навіть і в часи своїх найбільших повстань, тільки не хотіли над собою польської держави, — а про свою, українську державу їм було байдуже*. З пісень, котрі склались в новітні часи, видно теж саме. По всій гряниці, де українці - русини доторкаються до поляків, — вони добре знають, що вони не поляки. Про це говорять і пісні, котрі, одділяють навіть мужиків русинів од поляків (мазурів)⁴⁾.

¹⁾ Історія Руссовъ, 120. Истор. П. Малор. Нар. II, 49. Н. Маркевичъ, Обычай, Повѣрья и проч. Малороссіянь, 51. З книжки В. Шульгина „Югозападный край въ послѣднее двадцатилѣтіе“ (1838—1863) довідуємось, що ще в 1861 р. пани поляки жалілись московському начальству на те, що в Київї на святках показують комедію, як козак бє ляха (213—214).

²⁾ Головацький, I, 282. Купчавко-Лоначевський—Буковинскія пѣсни. Записки Югозап. Отд. И. Р. Географ. Общества, II, 583. Драгом. Малор. Н. Преданія, 243.

³⁾ Куліш. Зап. о Южной Руси. I 271—272. Записано в Суботові. Чигир. повіту, Київськ. губ. Так же само в коломийці: Ой чому же *Польща* бідна?—Бо *ляхи* відрали. Головацк. II, 332.

⁴⁾ Мати жур варила (жур—овсяний кісіль)

Ліпший русин, як *мазур*.
Ой жур, мати жур,

На порозі студила,

Головацьк II, 197.

Порів. у Чубінського, IV, 538:

Над шляхтою ж польською, або над простими поляками, що вважають себе панамі перед простими русинами, пісні дуже сміються. Так по всій стороні од Карпат до Дніпра співається пісня, в котрій малюється хвастливий, але полохливий шляхтич, котрий „Іде з України“:

Іхав ляшок морквяний,	І шабелька з петрушки,
А кінь буряковий,	Пихва із фасолі,
Шапка на нім з огурка,	Пистолята з качана,
Кунтуш лопуховий,	Кулі з бараболі. ¹⁾

Пісня ця зайшла навіть через Карпати в Угорщину й за Дніпро в Катеринославщину²⁾. Кінчається вона тим, що свині їдять кумедного вояку. Друга подібна ж пісня розкажує:

Іхав ляшок із Варшави,	І помогай-біг казати!“.
На нім були сукні шарі,	Їде ляшок дорогою,
Мав канчук у бока,	Аж там плине гусь водою:
Не боїться мужика.	„Помогай-біг, біла гусь,
Іхав ляшок понад лугом,	Навчила мня оця Русь,
Аж там оре холоп плугом,	Як шапочку здіймати,
„Помогай-біг“ не казав,	„Помогай-біг“ давати“.
Ні шапочки не здіймав.	Аж ту біжить медвідь куций,
Аж той його привітав,	А він гадав, що то русин,
За чуприну похитав...	Здалека ся кланяє,
„Та подай, хлопче, батога,	І шапочку здіймає;
Научу тя ляшуга,	А медвідь ся розіграв,
Як шапочку здіймати	Та й волоссе обірвав і т. д. ³⁾

Третя сміється над полькою з шляхетськими звичаями:

Біда польку спокусила,	Русин каже: „полька в поле!“
Пішла полька за русина;	Вона каже: „колька коле“ і т. д. ⁴⁾

Ми дальше приведемо пісні про розділ Польщі, про повстання польські в Галичині в 1848 і в Росії в 1863 р.,— і з тих пісень буде видно, що українці й слухати не хотять про те, щоб поновлялась яка б то не була польська держава на їхній землі.

Ой на горі підшеньочки, на долині гречка,

Не сватай, *русин польки*,—буде суперечка!

Згадайте тут те, що говорилося про рідкість шлюбів між мазурами й русинами.

¹⁾ Головацький, II, 445. Чубівський, V, 1161—1162.

²⁾ Зразок пісні про морквяного ляшка ми маємо з Новомосковського повіту, Катеринославської губ.

³⁾ Головацький II, 474. Подібну ж пісню прислано нам з Лебединського повіту, Харківської губ.

⁴⁾ Головацьк. II 478. Поляками звуть в Галичині також і русинів латинського обряду, хоч вони звичайно говорять тільки по українському.

Як тепер негарно говорять українські пісні про ту, звісно московську державу, — під котрою стоїть найбільша частина їх землі, й про її порядки, побачимо далі. Тільки ніде не побачимо в піснях, щоб українці думали про заклад своєї, окремої од Москви держави.

З цього всього видно, що дуже помиляються ті люде, котрі не бачучи в останні часи на Україні таких повстань, які роблять напр. поляки, для того, щоб вибитись з під чужих держав та заложити знову свою, — й не бачучи серед українських мужиків ясної думки про потребу своєї держави, — виводять, що українці й не така особна порода, як поляки, й не хотять мати своєї волі од чужинців. Ні, — українці таки особна порода й навіть сами це добре знають, — вони не люблять і панування над собою чужих держав, — та тільки не мають думки про свою державу. Це не буде дивне, коли згадаємо, що про свою державу думають майже в усякій породі найбільше найписменніші й найбагатші люде, — котрим дістається до рук уряд в їх стороні, як вони виженуть чужинців, — а мужики майже скрізь до таких справ байдужіші: їм і чужий уряд більш допіка не так, як чужий, а так як начальство, панство та багатрство взагалі, котре зостається звичайно й в своєпородніх державах. І в самій Польщі ми бачимо, що мужики — селяне доволі байдужі до власної польської держави й до повстання за неї. На Україні ж вже й перед козацькими повстаннями вище панство перейшло до польської породи, — а потім, коли Україна після великої руїни через війну між Польщею, Московією й Туречиною, — була спустошена й поділена між цими трьома державами, — то дуже ослабла й стратила майже всіх своїх письменних людей, котрі пополячилились, або помосковились, — і українська порода зосталась серед самих тільки мужиків. Ці мужики й потім не переставали повставати проти польського панства й польської держави од часів козака Палія (1704 р.) до самого 1863 р., але остатне повстання на Україні проти Москви за саму державну свою волю було за часи Мазепи в 1709 р. і те ні до чого не довело, бо повставала тоді в Гетьманщині тільки козацька старшина, бо мужики не захотіли йти за одно з козацьким панством¹⁾. Після того ж і остатне панство на Україні

¹⁾ Повставали тоді ще й запорожці, — та й ті перед тим сварились з гетьманською старшиною, проти котрої вони перше виступали навіть вкуці з Московією, і котра, старшина, з Мазепою в голові, перед самим повстанням 1709 р. направляла проти Запорожжя ту ж таки Москву.

перейшло до чужих пород, — і тільки недавно невеличка частина письменних людей на Україні, вивчившись по книгам про неправду панства, почала прихилитись до мужицтва, а разом і до української породи, та думати й про те, щоб увільнити її од ярма чужих держав.

Тільки ж помиляться також і ті люде, котрі, бачучи, що українці таки особна порода й що вони не люблять чужих держав, здумають підбивати українців тільки до того, щоб вони одривались зараз од чужих держав, та закладали свою, так, як це недавно зробили, наприклад італянці й за ними хотіли зробити поляки. Українські мужики можуть охоче случати розмову не так про свою окрему державу, як про громадську волю, про ті лиха, котрі вони терплять і котрі терпіли б і од своєї держави, як би вона була вдержалась двісті років назад і була б така, як і всі теперішні держави: то б то про лихо од чиновників, од панства, багатирства, рекрутчини, попівщини. Цнакше кажучи, *українські мужики можуть слухати тільки про таку свою волю на Україні й про таку спілку всіх її частин, при котрій будуть змінені всі теперішні державні й громадські порядки, так як того бажать громадівці або соціалісти в найписьменніщих сторонах в Европі й в Америці. Вже й тепер українські мужики, навіть без помочи письменних людей, сами починають підходити до думок тих громадівців.*

Що це все, що ми сказали, правда, — то буде видно з ближчого перегляду пісень українських мужиків за остатні часи життя України під Цісарською й Московською державами.

Ми нагадали вище, що в XVIII ст. московські царі скасували виборні уряди й свою волю в трьох українських землях: в Гетьманщині, в Слобідщині й на Запорозжжі. Про скасування Гетьманщини в 1754 р. не зосталось ні одної пісні. Видно, що ніхто з простих людей і не подумав пожалувати за нею. Це ми зрозуміємо, коли згадаємо, що в Гетьманщині давно вже „*поспільство*“, або „*чернь*“ стратило прихильність до козацької старшини, котра спершу позахоплювала собі землю, а потім стала повертатись в пани, а простих людей повертати в підданих. „*Чернь*“ перше повставала проти нових панів, а надто, коли тому помагали запорозжці й коли московське начальство держало руку за чернь, — щоб приборкати старшину, котра розуміла, що перемінивши Польщу на Москву, Україна виграла не багато, а стратила багато вольності. Така велика битва між простими людьми й старшиною сталась уже на десятий рік після того,

як козацька Україна перейшла під Москву. То була битва в часи Чорної Ради 1663 р. Про неї залишилась і кобзарська псалма, одна з найліпших псалм українських,—в котрій розказується, як запорожець Андибер побив в шинку „дуків срібляників“, старшину, полковників, і наказував їм:

Ей ви дуки, ви дуки! Нігде нашому брату, козаку-нетя-
зі стати

За вами всі луги й луки, І коня попасти ¹⁾.

Друга, проста пісня про те, як „голота“ побила „дуків“:

Один веде за чуприну, Не йди туди, сучий сину,

Другий дука бе: Де голота не!

одна з найбільш розширених на Україні ²⁾.

Коли ж Москва за поміччю української черні й Запорожжя, приборкала вольності старшини козацької, коли нова старшина в Гетьманщині побачила, що ліпше їй смиритись перед царем, та в купі з його чиновниками налягти на чернь, та приборкати й само Запорожжя,—та позабірала вже в купі з московськими панами ще більше земель громадських,—тоді Гетьманщина з козацькою службою вже стала повертатись в панщину. В одній пісні з часів кінця Гетьманщини козак посланий на службу, так і жаліється:

Ой горе, біда — не Гетьманщина!

Надокучила вже вража панщина! ³⁾.

Тоді коли цю Гетьманщину скасувала цариця Катерина II, — то для простих людей було все одно.

Подібне робилось і в Слобідчині, — тільки туди перше не так наперлось московського панства в козацьку старшину і через те там і в XVIII ст. простим людям було легше, ніж в Гетьманщині. Через те там був і невеличкий бунт за старий виборний уряд, коли його теж скасувала цариця Катерина. Бунт той зробивсь в ізюмському полку Краснокутського, — тільки ж його всмирено: полковника послано в Казань, других ще далі, а цариця видала новий указ (1767 р.), щоб „каждый остерегался отъ зловредныхъ людей, которые

¹⁾ Куліш, Записки о Южн. Руси, I, 209. Метлинський, Народи. Южнор. П'єси 385. Цікаво, що в псалмі цій Андибер зве дуків українців—*алхали!*

²⁾ Метл. 449. Чубинський, Труды экспедиціи въ Югозападный край. V, 955—957. 1100. Костомаровъ, Исторія казачества въ памятникахъ южнорусскаго народнаго п'єсеннаго творчества. Р. Мысль, 1880, VIII. 12. Основа, Авг. 1861, 100.

³⁾ Основа. 1862, II, 95. Чубинський, V, 1064.

для собственной своей безпутной и низкой корысти, думаютъ установленное благоденствіе, тишину и спокойствіе нарушить вредными и несправедливыми толками и введенныя полезныя учрежденія стараются ниспровергнуть“¹⁾. „Полезныя учрежденія“ ці були: гусарські полки, записане панство, а потім скоро й крѣпацтво! У нас єсть кілька пісень, в котрих можна вбачити слід недовольства слобідських козаків на гусарщину й навіть їх збори до бунту, — з похвалкою „розруйновати Москву“, — та той слід доволі темний, а пісня про Москву так поплутана, що в ній иноді не розбереш, про що говориться, чи справді про бунт проти Москви, чи про торг товаром у Москві?? Видно, що в тих піснях поплутались темні спомини про козацтво з споминами про скотарські, забродські (рибальські) й гайдамацькі валки в Подонщині після скасування слобідської козачини й Запорожжя²⁾.

Зовсім инакше споминають українці про *руїну Запорожжя*. Про цю руїну співають пісні майже по всій Україні. Щоб можна було ліпше розуміти ті пісні, ми нагадаємо, як сталась та руїна, по записам і врядовим паперам.

В 1709 р., коли запорожці, роздразнені притисненнями од царя Петра, котрий сердивсь на запорожців за те, що вони прийняли його ворогів, донських козаків, що бунтовались проти царя з своїм атаманом Булавиним, — пристали до Мазепи, хоч і не любили його за його панство, — тоді війсьсько Петрове з козаками полковника Галагана, зруйнували Стару Січу, що була коло того місця, де впада в Дніпро р. Чортотлик. Недобиті запорожці перейшли до Кримського, татарського царя на р. Каменку, а потім під Алешки. Тим часом турки в 1711 р. примусили царя Петра одступити їм майже всю землю Запорожську, котру потім вже по частинам завойовувала од них Москва. Для війни з турками Москві треба було помочі запорожців. Так ось в 1733 р. московський военачальник Вейсбах вмовивсь з Алешковськими запорожцями на тому, що козаки знову підступлять під руку Московського уряду і що всі старі незгоди забудуться. В 1734 р. запорожці вернулись на старі оселі й заклали на Дніпрі, трохи нижче од Старої Січі, Нову Січу в Підпільній. Запо-

¹⁾ П. Головинскаго. Слободскіе казачьи полки. 213.

²⁾ Ми кажемо найбільше про здобуті нами з Харківщини приміри пісні про „гайдарників“ і їх отамана. Напечатана ж ця пісня між инчим у Чубінського V. 951, у Костомарова (Мордовцев. Малорусскій сборникъ. 199—201) у Карѣевск. IX, 372. Наших рукописних примірів тут нечати не варто, через їх темноту.

рожці думали, що їм вернеться й уся їх колишня земля. Та й Вейсбах писав їм, що вони люде вільні й будуть жити „на своїх древних і правдиво їм принадлежащих землях“ і що ніякого ні „війська російського, ні кріпості російської на їх землях не буде“¹⁾. Тим часом московський уряд почав потроху закладати на старих „Вольностях“ запорожських свої кріпості й оселі, роздавати частини цих Вольностей сербам і другим підданним своїм, — і на Сході, коло р. Орелі, й на Заході, коло р. Тясмину, а з часом, коли й кримські татари підійшли під московську руку (в 1771 р.), то й на Півдні, коло Азовського моря й Дніпрового лиману. Почались суперечки чужинців з запорожцями за гряниці, — і в останій раз запорожці послали в Петербург в 1774 р. своїх виборних доводити, щоб їм вернули їх старі гряниці. Тим часом полюбовник цариці Катерини й начальник війська московського в степах, Грицько Потьомкин, котрий було сам занисавсь в запорожці, задумав зовсім скасувати Запорожжя й послав сербина, генерала Текелія, з військом атакувати Січу. Текелій, вийшовши з кріпості св. Єлисавети, (тепер Єлисаветград) обступив Січу. Запорожці було думали отбиватись, але ж їхній архимандрит Володимир умовив їх не повставати проти християнської цариці. Текелія пустили в Січу; він покликав до себе старшину та важніших з неї, в тім числі й кошового отамана Кальниша, вислав у Петербург, а маєтки їх і військові забрав на казну; архимандрита Володимира взято до Києва, церкву обібрано, — а козакам звелено було повернутись в селяне, або вийти в ті місця, звідки хто був. Тисяч з п'ять козаків вспіло втекти на човнах вниз по Дніпру до землі підданої турецькому цареві, а цей дозволив їм оселитись на Дунаю²⁾. Кілько разів цариця викликала їх звідти, — та вони зоставались там аж до 1828 р. Тим часом для війни з турками Москві знов треба було козаків, — і той же самий Грицько Потьомкин з царицею стали набирати козаків у полки *Пікінірські* (1775), а потім скликати запорожців у нове військо (1785—1787 р.) Це військо скоро назвали Чорноморським (1789) і назначили йому землю між Богом, Дністром і Чорним морем (1790). Отоманами цього нового війська наставлено було старих старшин запорожських і між ними Захарія (*Харка*) Чепігу (1788), а Потьомкин назвавсь гетьманом козаків катеринославських і чорноморських. В 1791 р. Потьомкин вмер, —

¹⁾ Скальковскій. Історія Нової Сьчи II, 74—75.

²⁾ Скальковскій. Ист. Н. С. III, 150—210, 233—255.

цариця помирилась з Туречиною, — а в 1792 р. чорноморцям звелено було вибиратись на Кубань. Чорноморцям дуже це не подобалось, але нічого було робити, — і в октябрі 1792 р. Харко Чепіга привів їх на Кубань, де військо Чорноморське сидить і доси, й недавно, перемішане з козаками московськими, перевернуто на військо Кубанське¹⁾.

В піснях заховались спомини про ці всі пригоди. Правда, що в них де що переплутано: старі спори запорожців за грямиці перед атакуванням Січі Текелієм змішані з новим жалем чорноморців за землю між Дністром та Богом, Грицька Потьомкина змішано з Харком Чепігою і навіть з Кальнишем; в деяких піснях землю між Дністром та Богом дає козакам царь турецький, а не цариця московська. Тільки ж суть діла в усіх піснях розказана вірно, — й думки, котрими жили тоді найвільніші люде українські, видно добре в тих піснях, котрі співають і доси прості мужики.

Ось один примір пісні, котрий розказує саму пригоду атакування Січі:

Ой з-за хмари, з-за Лиману,	— „Не плач батьку, не плач, Харку,
Вітер повіває:	Просьять тебе люде,
Кругом Січі Запорожця	Як підемо на столицю,
Москаль облягає.	По прежньому буде.
Ой облягли москалики,	Ой підемо на столицю,
Лагерями стали,	Прохати царицю:
Вони своїх генералів	Одай землі запорожськї
Три місяці ждали.	По прежню границу“.
Ой кинулись москалики	А цариця, вража мати,
Запас одбирати,	Напуст напустила:
А московська вся старшина	Вона в Січі Запорожця
Церкву грабувати;	Та й занастила.
Та беруть срібло, та беруть злото	Ой боже ж наш, боже,
І войськові свічі.	Поможи нам з неба!
Ой заплакав пан кошовий	Колись буде Запорожця
З писарями в Січі.	І цариці треба ²⁾ .

В других примірах про рабування церкви розказується так:

Кругом церкви січові калаури стали,
Священнику, отцю Владириу служити не дали, —

або так:

Ой пішов же Москаль по куренях да став ружжя одбирати,
А московські пани генерали пійшли церкву руйнувати.

¹⁾ Скальковскій, III, 212—222. Короленко. Чорноморцы. 1—34.

²⁾ Зап. в м. Корсуві, кнївськ. губ. К. Шевченком.

Ой і зійшов же Петро Кальнишевський а на круту гору:
— Ой, не руйнуйте ви, чорти куці, хоть божого дому ¹⁾.

Багато других примірів розказують, як запорожці одійшли до Турка, і як буцім то турок їм дав „землю од Дністра до Богу, границею — по Бендерську дорогу“ — „дав землю ще й чотири мамани: „ловіть хлопці щуку-рибу, да справляйте жупани“, та як

(Ой) писала судариня — „Вернітеся, хлопці,
До запорожців листи: Да назад риби Усти!“ —

В деяких одмінах козаки, тікаючи до Турка, — кажуть: „що не хочемо ми панам генералам груби (печі) топити“ (як лакеї), — а коли цариця, чи царь московський, кличе їх вернутись, — то одповідають, що не хотять рекручини:

„Ой, брешеш, брешеш, превражий Москалю,
Се ж ти хочеш обманити, —
Як підемо в твою землю, — ²⁾
Будеш лоби голити“ (в салдати брати) ³⁾

В других одповідь, напр., така:

„Ой було ж нас, судариня, Було степів і роскошів
Було не дурити: Запорожських не ділити“ ⁴⁾.

Вже з цих пісень видно, що Запорожжя було для українців зовсім не самим місцем, де б можна було лежати боком, пити горілку та драпіжничати, як часто кажуть прихильні начальству та панству письменні люде, а іноді й самі пісньні ⁵⁾ — але місцем, де люде жили на своїй волі, й господарювали вільно на громадській землі й воді, ловлячи рибу, а також пасучи скот, а в остатні часи й хліб орючи. Чим було Запорожжя для всієї України, це видно як з пісень, так і з того маніфесту (вселюдного листу), котрий видала цариця по атакуванню Січі. Цариця каже своєю мовою:

„Они (Запорожці) принимали къ себѣ, не смотря на частыя имъ отъ правительствъ нашихъ запрещенія, не однихъ уже прямо въ козаки вступавшихъ бѣглецовъ, но и

¹⁾ Костомаровъ, Истор. Казач. и проч. Р. Мысль. 1880, Августъ 26—27. Частину скарбу й ризниці січової церкви Потьомкин подарував в собор в Миколаєві, а частину держав при собі. Скальковск. Ист. Нов. Сѣчн. III, 210.

²⁾ У Костомарова: *тід твоє царство*.

³⁾ Зап. в с. Калиті, остерськ. пов. черниг. губ. Д. Морозом.

⁴⁾ Зап. в с. Маковщині, Київськ. повіту, Хв. Рильський.

⁵⁾ Каменецький. Українські пісні, 5—6, Куліш, Зп. о Ю. Руси I, 215—220.

людей женатихъ и семейнихъ, черезъ разня обольщенія уговорили къ побѣгу изъ Малороссіи для того только, щобъ себѣ подчинити (!) и завести у себя собственное хлѣбопашество, въ чемъ довольно уже и преуспѣли; ибо поселеня въ земледѣлліи упражняющихся, находится нинѣ въ мѣстахъ бывшего Запорожскаго владѣнія до пятидесяти тысячъ душъ¹⁾.

Инакше сказати: Вольности Війська Запорожського були місцем, куди втівав народ од крѣпацтва, котре заводилось уже на Гетьманщині руками козацької старшини й царського уряду, — і конечно завести крѣпацтво в Гетьманщині в 1783—1786 р.р. було б, звісно, не можна, як би на землях запорожських зоставалась воля крѣстьянска під захистом Січі. Коли після заведення крѣпацтва крѣстьяне з України тікали навіть у Землю Донських Козаків і закладались за тамошніх панів, під котрими все таки було спершу крѣпакам легче, ніж по других частинах руського царства, — то що б же було з крѣпаками на Україні, як би ще існували вільні степи запорожські?²⁾.

Ось через що народ наш скрізь жалкував, — що, — як кажуть пісні, — „Січ зруйнували, а степ широкий, край веселий запанапали, — подарувавши генералам“. Ми вже бачили і ще зараз побачимо, що пісні про руїну Січі налягають найбільше на *землю*, котру пани поділили проміж себе, — одібравши її у вільних козаків.

Жаль про руїну Січі розійшовсь на всю Україну, як це видно з того, що ми самі маємо *більш селюдесяти пісень*, записаних в ріжних країнах од Дунаю до Дону. Навіть в Галичині, котра вже за сто років перед тим одірвана була од Січі й котра в часи її руїни була вже під цісарем, — співається пісня, в котрій видно, хоч глуху, чутку про руїну

1) Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. IV, 33.

2) В 1763 р. крѣстьян „малороссіяня“ було в землі Донських козаків тільки 20,000 душ, в 1782 тільки 26,579,—а в 1795 вже 58,492 душі. (Труды донского войскового статист. комитета. I, 78—79). По самим казенним записам виселилось з Полтавщини, Черниговщини, та Харьковщини в землю козаків чорноморських з 1809 по 1825 р. більш 80,000. (Попка, Черноморскіе козаки I, 45). Як Стара Січа (од 1709) противилась тому, щоб на Гетьманщині старшина заводила підданство, можна бачити з листу Товариства Січового до Мазепи в 1692 р. (Соловьевъ, Истор. Россіи XIV, 180). Старшина вѣпіла розікрасти багато військових земель і заложити міцний початок крѣпацтва власне тоді, як після руїни Старої Січі, запорожці одсунулись далеко од Гетьманщини (1709—1734).

милого всьому українському народові вільного гнізда славних запорожців¹⁾.

Ми маємо дві пісні записані в Новомоськовському повіті, Катериносл. губ., — не подалеку од Січі, — д. Манджурою, — в котрих докладніше, ніж в других, малюється, які порядки настали в вільних степах після того, як зруйновано було гніздо запорожське:

Перша пісня каже:

Та ще не світ, та ще не світ,
 Та ще не світає, —
 Та хитрий Москаль запорожську землю,
 А кругом облігає.
 Ой облігши запорожську землю,
 Та став степ межувати, —
 Ой став городи, панські слободи
 По річках сажати.
 Ой обсадили панські Слободи,
 Та не будуть владіти,
 Ой очисте кріль сюю Україну
 А по саму лінію!..

А друга:

Ой с під города, а під Єлісавета
 Сизі орли вилітали,
 Ой там собірались, ой там собірались
 Все пани сенатори,
 Пани сенатори, пребольші генерали;
 Вони думали-гадали:
 „Ой як би нам, панам сенаторам,
 Запорожську землю взяти?
 Ой як би нам, ой як би нам
 Всі волості одібрати“?..
 Ой як одібрали всі волості запорожські
 Зачали на плани ділити...²⁾.

¹⁾ Головацьк. I, 17—18. Порівн. Кир'євс. IX, 373—377. Ми звертаємо на це увагу галицьких „москволюбців“ і просимо їх показати в галицьких піснях хоч один примір подібного спомину про який небудь случай з московської бувальщини.

²⁾ У Костомарова приведена друга, дуже добра одміна цієї пісні, видимо, зложена письменним запорожцем того часу. (Р. Мысль. 1880, Августь, 23—24). Ми навмисне привели тут одміну д. Манджури, як новіщу й більше мужицьку. Ще в одній одміні пісні про атакуваня Січі в Костомарова говоритья:

Ой повезли запорожських панів у Москву город спішно;
 Ой посадили їх у неволю; сенаторам стало втішно.

Така картина як раз вірно передає, як панство Катеринине поділило собі землі запорожські й оселило їх крепакамі,—як напр. предок звісного руського писателя кн. Вяземського получив 100.000 десятин землі з обома Січами, як сам звісний поет руський Державін получив од катеринославського губернатора Сінельнікова 12000 моргів землі й 130 душ запорожців і т. д. ¹⁾

В другій пісні розказується, кому дістались товариські води: „та наїхали відкупщики, — фиболовні скупляти, тоді стали запорожці під Турка тікати!“ ²⁾

Так в піснях про руїну Січі й про те, що настало потім, видно ясно думку про рівність в громаді й про волю в господарстві на своїй, товариській воді й землі. Не така ясна в них думка про вільність своєї породи од чужинців і про волю державну. Правда, майже в усіх піснях видно, що народ пам'ятає, що то чужа сила,—Москва, або Москаль, або московська цариця зруйнувала Запорожжя. В кількох піснях ця цариця зветься „вражою“, „ворогом лютим“, або й „сучою дочкою“. Тільки ж єсть пісні, в котрих говориться, що запорожці б то самі „степ широкий, край веселий занастали“—а в кількох піснях царицю все таки звать „цариця мати“. Із писаних свідоцтв ми знаємо, що не багато запорожців одважувались силою обороняти своє гніздо, та й то вже без надії здолити.

В пісні смілівіші братчики кажуть кошовому:

Благослови ти, наш батьку, нам на башті стати,
Щоб не впустишь москаликів да Січ руйновати.
Москаль стане з тесаками, а ми з кулаками,
Нехай слава не загине поміж козаками. ³⁾

В запорожців, одрізаних од остаточної, вже поневоленої України, не було вже надії взяти верх над Москалем, — і

Ой тішились пани сенатори і менші генерали,
Що одібрали в запорожців землі і владіють сами.
(Там же, 28).

Про запорожську землю й про втіки січовиків за Дунай порівн. в Основі, 1861. Авг. 101 (*Полежуютъ землі, а ми будем сви́ні пасті*). 1862. Май 102—104.

¹⁾ Дивись Скальковскаго—Истор. Новой Сѣчи. III, 181. Семевскаго. Раздача населенныхъ имѣній при Екатеринѣ II, Отеч. Зап. 1877. VII. Кн. Васильчикова Землевладѣніе и земледѣліе I, 449 (порізане цензурою). Про те, як пани повертали запорожців в крепакі й не пускали їх в Чорноморці, дивись у Короленка, Черноморцы, стор. 29—35.

²⁾ Основа, 1862, VIII, 28.

³⁾ Костомаровъ, в Р. Мысли. 1880 августъ, 25. Основа, 1862, X, 2.

їм приходилось, або коритись, або „вбірати Москаля в шори“, то б то обманом втікати під Турка. Через те в самих противомосковських примірах пісні не видно думки, щоб можна було козакам прожити зовсім без царя, — а тільки жалкується на те, що козаки „не знали, якому царю поклонитись, та поклонились московському“, — а тепер треба „поклонитись турецькому“. А коритись турецькому цареві було гірко, — через те, що приходилось на чужині бути, а ще гірше „на своїх бити“, то б то служити йому й проти українців, що були в московському війську, й ходити воювати сербів, і греків, то б то не тільки християн, а й людей, котрі теж за свою волю обстоювали ¹⁾. От через те то задунайська Січа й не встояла під Турком і перейшла перше потроху, а потім в 1828 р. разом до московського царя. А з цим переходом ще більше ослабла в українців противуцарська думка, а разом і думка про волю своєї породи ²⁾.

Нам здається, що в словах новомосковської пісні: „ой очистить кроль сю Україну а по саму лінію“ видно, що де в кого з козаків проскочила думка про третього з царів, без котрих, як казав ще Хмельницький, козакам „не прожити“: про короля польського. Тільки ж надія ця була зовсім уже марною, вже через те одно, що тоді вже Польщу почали розділяти держави Пруська, Цісарська та Москов-

¹⁾ В піснях це розказано так:

За все гаразд, за все гаразд під Турчином жити,

А за одно не гаразд, що за *невіру* служити.

(Костомаровъ Р. Мысль, 1880, августъ 29. Порів. в Основі, 1872, Авг., 28).

Або:

Дав нам Турок землі

Тільки ж нам досада,

До старости прожити—

Що на *брата* треба бити.

(Зап. Хв. Рильским в Маковщині).

Ось через що з часом бігуни запорожські в одній вірші звали вже московського царя „рідним батьком“, а турецького „вітчимом“. (Костомаровъ, там-же 29).

²⁾ В 1648—1649 р. проти Польщі повстав майже весь народ на Україні, — але голови повстання того, козаки, а надто старшина їхня з шляхти, як і сам Зіновій Хмельницький, не викинули ще з голови думки про короля й думали про себе, а не про весь народ, та й згодились помириться з королем на тому, щоб тільки 40,000 козаків було вільних, а решту, посполство і всю країну за Случом згодились вернути під панську руку. Через те в другому повстанню Хмельницького в 1651 р. посполство вже не так охоче піднімалось, а після того, як на цей раз ляхи побити козаків, — то козаки вже не могли мати надії встояти сами по собі і без царя, а покладали шукати „протекції“, коли не польського, то турецького, або московського „государя“. Так думка про зовсім безцарну державу, „республіку“ й не розвилась до кінця на Україні, а далі стала глухнуть.

ська. Ми навіть не зовсім певні, чи нема якої помилки в тих словах пісні про „кроля“, що ми зараз виписали.

Пісні про руїну Січі це остатні українські пісні, в котрих видно думку про яку небудь державну волю і взагалі про самостоячість українців перед чужими державами: Москвою, Турчиною й Польщею з їх царями. Далі ми вже бачимо, що українські мужики, поневолені панам й за-лишені на самих себе, думають тільки про самі ближчі; громадські й господарські, справи, а про дальші, державні, справи почали потроху думати тільки вже тоді, як знесено було крпацтво, та й то ледве чи не в самій Галичині, де в той же час (в 1848) стали вибирати і з селян виборних до думи державної. Після руїни Січі селяне українські, замкнуті в свої домові справи, стали думати тільки про близьких ворогів,—панів та урядників, найбільше про перших, і навіть перестали задумуватись, як ті близькі вороги звязуються з неволею України під чужими державами й з їх державними порядками. Цікаво, що деякі приміри пісні про руїну Січі,—один рукописний з Ананевського повіту, Херсонської губернії, а другий печатний з Бобринецького (Основа. 1862,2) жалюються, що це „ляшки — панки“, котрі „не дають козакам на Україні прожити“, намовили „судариню“, царицю, й Січу зруйновати, й рекрутчину завести. Таке видумали подільські крестяне, котрим більш усього дошкулили близькі вороги, „ляшки—панки“ й котрі втікали од них власне в Ананевський і Бобринецький повіт¹⁾.

І справді крпацтво, котре все більше розросталось на Україні з кінця XVIII ст., не давало українським мужикам думати ні про які дальші справи, хіба ще про рекрутчину, котра зростала вкупі з тим крпацтвом. З того часу майже всі пісні, котрі склались на Україні про громадські справи, говорять тільки про крпацтво та про рекрутчину. Після руїни Січі наступила остатня руїна Польщі; половина народу українського перейшла з під однієї держави до другої; та ще й, як кажуть, до „одновірної й одноплемінної“, до православної Росії; українські війська в Росії бились і з французами, і з турками і з іншими ворогами тієї держави; в Цісарщині водили й українців і проти турків, і проти французів, італянців, і німців. Тільки

¹⁾ В 1841 р. новоросійський управитель гр. Пален писав, що багато крестяв тіка із Подольської губернії в Херсонську од польських панів, котрі мстились над крпаками за те, що ті не підперли їх повстання в 1831 р. (Романовича-Славатинського, Дворянство въ Росіи съ XVIII в., 357).

те, як турки мучать болгар, і дуже зацікавила й мужиків,—то вони стали пригадувати свої старі пісні про турецькі полони на Україні й про те, як колись українські козаки сами, без російських царів, воювались проти турецької неволі¹⁾.

На Україні Цісарській так само не знайдете багато пісень арихильних до цісарської держави про ті війни, які робила й українськими руками та держава в ХІХ ст. І тут воєнні писарі пробували пускати серед вояків і навіть серед мужиків пісні проти цісарських ворогів.—Турка, („сліпого погана, світського тірана“), проти італянців, що,—„ні в них бога, ні в них царя, ні в них віри“, проти француза, прусака²⁾. І хоч ці пісні не така нісенітниця, як ті, що перекручено з московської, бо в Цісарській Україні не можна було пускати пісень німецьких, а треба було перекладати, або складати їх навмисне по українському,—та все таки видно, що вони до серця мужицького не дійшли. Та й у піснях Пармського полку,—повного русинів, бачимо коло жалю до бідного цісаря, котрого бє напр. прусак думку про те, як би швидче вибавитись з служби тому цісарю, та вернутись до дому. І в найписменнічій пісні з Пармського полку про італянську війну 1859 р. здибаємо такі слова:

А у Відні тяжка служба, а ще пошта ходить
В Італії іще гірше, най Господь боронить.³⁾

Цісарські українці навіть складають ось які коломийки про те, як вороги побивали військо Іхнього цісаря:

Ой цісарю цісароньку, цісарю Францішку,
Іхав'сь кіньми в Італію, вертаєшся пішки!⁴⁾

Для українців всі московські й цісарські „отечественні“, „народні“ й т. д. війни ХІХ століття були тільки тяжкою рекрутчиною,—так само як усі „возсоединенія старих руських земель“ з Москвою, після розділу Польщі, були тільки переміною одних панів на других, а иноді й зовсім не переміною, або ще навіть збільшуванням панщини⁵⁾. Чи виграли

¹⁾ Про це була цікава стаття д. Як. Новицького в „Одескомъ Вѣстникѣ“ в кінці 1876, чи в початку 1877 р.

²⁾ Напр. у Головацьк., III 129, у Купчака, 577. У нас єсть кілька рукописних пісень про війну цісаря з Прусаками в 1866 р.

³⁾ Головацьк., III, 114—115.

⁴⁾ Ми чули самі в Сторонці Путилові на Буковині, також і д. Павлик в коломийщині.

⁵⁾ З листів польських і московських панів проміж себе в часи розділу Польщі, напечатаних Костомаровим в ХVІ т. „Сборника Импе-

що небудь українські мужики з заміни Польщі на Росію, це добре показує ось яка пісня:

Наступила чорна хмара — настала ще й сива:
 Була Польща, була Польща, та стала Росія;
 Син за батька не одбуде, а батько за сина!
 Живуть люде, живуть люде, живуть слободою;
 Іде мати на лан жати разом із дочкою.
 Прийшли вони до ланочку: помогай нам, боже,
 І святая неділенька, велика госпоже!
 Сіли ж вони обідати, — гіркий наш обід!
 Оглянуться назад себе, аж окомом їде.
 Приїхав він до ланочка, нагай розпускає:
 — „Ой чом же вас, вражих людей, по троє не має?“
 Ой зачав же їх окомом лаяти та бити:
 — „Ой чом же вам, вражим людям, снопів не носити?“
 А в нашого оконома червона шапка,
 Як приїде до панщини, — скаче як та жабка
 А в нашого оконома шовкові онучі;
 Плачуть, плачуть бідні люде, із панщини йдучи.
 Повблазили волам шиї, бідним людям руки...
 Ой ярини по півтори, а зимени копу! —
 Треба стати поправитись хоч якому хлопчу! —
 Змолотити, і зв'язати, і в шпихлір собрати,
 А в вечері по вечері та на варту стати.
 Прийшли ж вони до шинкарки: „дай, шинкарко, квартиру;
 Випем з ж а л ю по стакану, та й станем на варту!“
 Ходить попок по церковці, у книжку читає;
 — „Ой чом же вас, добрих людей, у церкві немає.“ —
 — Ой як же нам, добродію, у церкву ходити?
 Од неділі до неділі кажуть молатити! ¹⁾

З поводу кінця цієї пісні, котрий говорить, як крепаки не мали спокою од панщини навіть і в неділю, — ми не раз чули й читали в Росії, що так тіснили крепаків тільки пани поляки, латинської церкви, — а не пани, котрі були такої ж церкви, як і крепаки, — православної ²⁾. Тільки ж

рат. Русскаго Истор. Общества* видно, як тоді розхоплювали землю та крестяни пани польські й московські. Про це ж і про вбільшування панщини під новою, більш впорядкованою, державою, дивись в згаданій статті Семевського, в Отеч. Зап. 1877, № VII.

¹⁾ Костомаровъ, Последніе годы Рѣчи Посполитой. 868—869. Така ж пісня, з таким же початком про Польщу й Росію напечатана й в „Основі“ 1862, IV, 107. Ми маємо дві рукописних з Подольської губ., записаних дд. Мацієвичом і Гавицьким.

²⁾ Шульгинъ. Югозападный край подъ управленіемъ Д. Г. Вибикова. Древ. и Нов. Россія. 1879 V. 7—8 і др.

це не правда, — як об цьому можна допевчитись, напр., з свідoctва Ф. Струтинського, котрий був попом в селі Гореничах, київського повіту й написав „Записки“ про своє життя в селі з 1830 до 1854 р. До 1841 р. Гореничі були пана поляка, а в 1841 р. їх купив пан православний, та ще й ктитор церкви в Києві, а економа держав таки поляка, котрий виганяв крепаків на роботу й у неділю, й у свята¹⁾. Сам православний пан ктитор робив теж саме й сік мужиків у свята, та ще в свої мениви²⁾. Під спершу проти того говорив, але потроху й сам став гнати мужиків і прохати їх у пана на роботу й у свята³⁾. А мужиків і сам під вважав так же за бидло, як і пани⁴⁾.

Тяжка й гидка крепацька робота всякому, а надто тому народові, що довго був вільним, та й скидав свою неволю, як українці в часи козачини. Правду казав в 1767 р. Грицько Полетика, коли опирався тому, щоб в недавній Гетьманщині завели подушне, — бо, казав він, з того виїде крепацтво, — „а для українського народу вже й подумати про те, що його захищать в крепацтво, як московських крестян, страшно й незносно“⁵⁾. Тільки ж в 1783 р. цариця Катерина завела крепацтво в Гетьманщині й Слобідщині, а потім підтвердила його в тих краях, що взяла од Польщі, а в 1796 р. син її Павло завів крепацтво й у степах, що прозвали Новоросією. Яка гірка була українським людям навіть легка крепацька праця, це видно із дуже цікавого оповідання Афанасєва (Чужбінського) про його розмову з жінкою й двома дівчатами в маєтку барона Штігліца, в с. Покрѳвськѳм, на місці Нової Січі. Афанасєв почув, що хтось у садку в ночі тужить, і підійшовши, побачив, що то двоє дівчат. Вони тужили, бо їм вийшло по 17 років і завтра вони мусили йти в перший раз на панщину: „тоси ми жили, як у бога за дверми, казали дівчата, — робили дома, що треба, ніхто нас не силував, — а завтра мусимо йти на панщину“. А в Штігліца ще панщина була не дуже

¹⁾ Древняя и Новая Россия, 1880, № 6, 284—286. № 8, 688.

²⁾ Там же, № 6, 287.

³⁾ Там же, № 6, 286. № 12, 738, 751.

⁴⁾ Там же, № 12, 764.

⁵⁾ Основа, 1861, мартъ, Вступ. IX. В XVIII ст. російський писатель Сумароков жалівсь, що „малоросійській подлий (простий) народ отъ воли почти несносенъ“. (Соловьевъ. Истор. Россіи, XVII, 39). В XIX ст. Коль казав, що в Московщині бувають случаи широї прихильности крѳпакѳв до панѳв, украинські ж крѳпаки ненавидять панѳв. (Kohl, Reise, II, 355).

важка, й мати одної дівчини казала, — що в нього не так, як у других панів, де дівча, ледве на ноги стане, то й жемуть на роботу, — а в Штігліца чекали до 17 років¹⁾. Це, що розказує Афанасев, як раз поясня коротеньку пісеньку, записану в Галичині:

Болять мене, мамцю, ручки
Від панської мучки, —

Болять мене, мамцю, обі.
Що не роблю собі!²⁾

Так гірка українцеві невільна, панська робота. Але крепацька робота була справді мука. Вона була обставлена, — а надто на правім боці Дніпра, де пани пильніше провадили господарство, — обставлена цілою зграєю урядників: економіз, осавулів, війтів, ланових, десятників, гуменних, пригонців, козаків, — та все з нагайками та з маляхаями³⁾. Щоб ті „пригонці“ менше мали жалоби до людей, пани старались вибирати їх з чужих людей, з поляків, та москалів, з салдат⁴⁾. Ці всі „пригонці“ гнали людей на панщину навіть голодних⁵⁾, переганяли од праці до праці, не даючи одпочинку⁶⁾, розбиваючи до крові голову за всяку мализну⁷⁾. Де далі, панщина ставала тяжча, — так що люде стали вже жалкувати не за волею, а за старими панами, навіть за польськими⁸⁾.

Це все горе крепацьке змальовано в піснях, — котрі майже однакові по всій Україні, Австрійській і Російській. З тих пісень найцікавіші — одніи отієї пісні, котру ми вже привели вище (Наступила чорна хмара) — тільки в тих одмінах з часом одпав початок про держави: Польщу та Росію. Ось одна з напечатаних галицьких одмін тієї пісні:

Добре було нашим батькам на Вкраїні жити,
Док не знали наші батьки панщини робити.
Зразу були добрі пани, лехкі на роботу:
Цілий тиждень собі роби, панові в суботу.
Як настали лихі пани, тяжкі на роботу:
Цілий тиждень на панщині, толока в суботу.
А в суботу на толоку, в неділю на варту:
— „Ох дай мені, орендарю, горівки хоть квартиру!“

¹⁾ Поїздка въ Южную Россію. I, 216.

²⁾ Зап. М. Бучинський в Станіславовськім.

³⁾ Древ. и Нов. Россія, 1880, № 12, 734, 753.

⁴⁾ Древ. и Нов. Россія, 1880 № 8, 686. № 6, 284.

⁵⁾ Там же — № 12, 743.

⁶⁾ Там же 753.

⁷⁾ Там же 754.

⁸⁾ Древ. и Нов. Россія, 1880, № 8. 688.

Сів я собі коло столу ту горівку пити,
 А вже стали до церковці всі дзвони дзвонити.
 А в неділю о полудню у всі дзвони дзвонять:
 Асаула з козаками на панщину гонять!..
 — „Сберімося, пани брати, та й ходім до пана,
 А же би нас неділенька свята не скарала“.
 Прийшли ж бо ми перед пана, стали говорити:
 — „Беріть, саула з козаками, по сто палок бити.“¹⁾

Це звичайна пісня, котру з маленькими змінами співають по всій Україні. А ось одна одміна, котру, явно, обробив більш здібний лірник:

Ой у неділю ранесенько до церкви дзвони дзвонять,
 А нашого вельможного пана десятчики на панщину гонять:
 „Ой годі вам, препагані хлопи, до церкви ходити,
 Ідіть на свого вельможного пана роботу робити,
 Ой годі вам, хлопи, до бога молитву засилати,
 Ідіть своєму вельможному пану садочки копати.“
 А у того вельможного пана білії онучі —
 Заплакали хлопи, заридали на панщину йдучи!
 А у того вельможного пана хорошиї дочки,
 Ходять його хлопи голі, без сорочки.
 А у того вельможного пана, прехороша пані,
 Ходять хлопи на роботу трохи не без-штані.
 Ой як пішли, потягнули чиншові жони,
 Уклонились вельможному пану у самиї ноги:
 „Ой пане наш, добродію, пожди нам хоч трохи!“
 Продав жито пан вельможний, та взяв силу грошей,
 Та збудовав на утіху будинок хороший,
 Та посіяв вельможний пан пшеницю ланами,
 Та позганяв на панщину батьків із синами.
 Летить крячок над женцями, літаючи кряче,
 За сльозами в пана хлопи і світу не бачуть.
 Летить крячок над женцями, літаючи плаче,
 Коли ж тиї в пана хлопи та долю пробачать?!

Лірник, од котрого записана ця пісня, казав про неї:
 „Божому чоловікові добре за сю пісню досталось! Знав і я,
 й голова моя, й спина моя!“²⁾.

Другі пісні так же само малюють тяжку панщину чоловіків, жінок і дітей на полі, коло сіна, тютюну, в клуні

¹⁾ Головацьк., Півни Галицк. и Угорск. Руси. I, 20. Также Чубинський, Труды экспедиции въ Югозап. край, V, 1064.

²⁾ Шульгинъ, V, 8—9.

(стодолі), в сахарні, на байдаках і т. д. та податки панам і злість панів і їх економів і інших пригонщиків¹⁾.

В одній злість ця доходить до того, що, коли жінки жаліються економові:

Окономе, добродію,
Що маєм робити, —

Покидали малих діток
Нікому глядіти, —

то він одповіда:

А я велю малих діток
В ставках потопити,

Та всім же вам Білозірцям²⁾
В роботу ходити.³⁾

Пісні жаліються, що пани й економи бють жінок, навіть до смерті:

Ой вдарив мя пес окоман,
Та вдарив мя дуже,

А я лежу, та й гадаю,
Що не встану уже⁴⁾.

¹⁾ Найголовніших з цих пісень єсть три: одна,—та, що напечатана вище,—другі дві мусили колись починатись так:

Друга так: В чужім селі дзвони

Ой Содома, пане брате,
Содома, Содома!
Нема в мене свінка жита
Ні в полі ві дома!

дзвонять, (або: вітер віє)
А в нашому тихо,—
В чужім селі добра нема,
А в нашому лихо!

(Дивись пісні з лівого боку Дніпра в Основі 1862, II, 96—98, IV, 109; з Полісся Гродненської губернії, в Пам. Нар. Творчества Сѣверозап. края 136, з Галичини, у Головацького, II, 374, 375, 376. Також з Саратовщини, Чуб. V, 1015.—Ці пісні зайшли з України й у Білу Русь. Ось напр. одна білоруська пісня:

В нашем селе вецер веє, а в суседнем ціхо,
В нашем селе добра не ма, да й в суседнем ліхо!
У наших войтов-економов едвабния хусткі,
А где билі господарі, то всьо хати пусткі.
У недзелю равюсенько у два дзвони дзвонюць.
А в нас войти-економи на панщину гонюць.
Як за старим било паном легко на роботу:
Увесь тидзень сядзі дома, шарварка в суботу,
Цяперь за молодим паном цяжко на роботу:
Увесь тидзень на панщине, шарварка в суботу.

(Зап. русск. географ. общ. по отдѣл. этнограф. V, 276).

Про білорусів на заробітках в Київщині дивись у попа Струтинського: Древн. и Нов. Россія, 1880, № 12, 749. При случаю замітимо, що в білорусів єсть і свої пісні й вірші проти крпацтва. (Зап. Р. Геогр. Общ. по отд. этногр. V, 50, 72, 76—79, 123—125, 130, 463).

Цікаво, що таких пісень проти крпацтва, які є в українців і в білорусів, не звісно в Московщині. Чи їх і нема, чи тільки їх ніхто не записав,—не знаємо. Московську пісню, в котрій крпак хвалиться подарунком панським, дивись в Русск. Филолог. Вѣстникѣ 1879, II, 155.

²⁾ Пана Білозерського.

³⁾ Основа, 1862, II, 96. Подібне ж в рукописній збірці Новицького.

⁴⁾ Записано Волошнюком в с. Гривівцях, в Підгіррі. Приміри звірства панського дивись у Р. Словатинського, Дворянство в Росс.и 316—317, у Шульгина, Др. и Н. Россія, 1879, V, 7—8.

Та не так біль, як стид гризе гордих українок од панської бійки:

Ой ударив пан по лицю,
Отаман батогом,

Не так її же й боліло,
Як то її був сором. ¹⁾

На жінок було в панів ще одна неволя:—до панської постілі ²⁾. Пісні не раз жаліються на розлуку дівчат оконом та паном од милого, — на соромливе життя в панських дворах ³⁾. В одній з таких пісень, крепак-парубок втіша себе надією, що пан все таки по людськи, чесно держатиме себе з його дівчиною, — каже:

Возьми ж собі, паноньку, за жінку, як треба,
А мене за тее бог наградить з неба. ⁴⁾

Ми вже бачили в двох піснях, котрі напечатані, що крепаки з жалю беруться до *горілки*. І в других піснях крепацьких видно, що панщина й неволя багато винна тому, що українські мужики, почали було більше вчашати до корчми ⁵⁾. А ще в 1787 році Рігельман писав, що українці працювати, й подібно європейцям, пють гарячі напитки з розумом, і п'яниць між ними мало ⁶⁾. Та горілка не спиняла жалю в українців. В одній буковинській пісні жінка, котру бють пани й отамани, наклада на себе руки:

Через тоти пани, пани, через ті урядки,
Прийде ми се завісити ногами до грядки. ⁷⁾

¹⁾ Записано д. Бородайкевичевою в с. Ріжні, в Коломийщині.

²⁾ Приміри *права першої ночі* на правім боці Дніпра дивись у Шульгина ж (V, 8), а на лівім в Историч. Вѣстн. 1880, VIII, 603.

³⁾ Головацьк. I, 213, 376. Чуб. V, 1007. Закревскій, Старосвѣтскій бандуриста, 80. Чотирі рукописних.

⁴⁾ Чубинський, V, 1067.

⁵⁾ Головацьк. III, 204. Рукописна з Кнївщини розказує, як чоловік втік од панщини в Волощину, а жінка не.

⁶⁾ Лѣтоп. Повѣств. о Малой Россіи, IV, 87.

⁷⁾ Купчанко. 554. Кнївський генерал-губернатор Бібіков доносив цареві, що в 1839—43 рр. вбивало себе в трьох правобережних губерніях по 200—300 крепаків на рік. (Шульгинъ, Др. и Н. Р. 1879. VI, 96). В 1840 р. було там 205 таких випадків,—в 1841 вже 314 (там же V, 7). По Сивирському повіту, Кнївськ. губ., звісно, що в остані пять років крепацтва (1855—1860 р.) було 443 випадка самовбивства й наглої смерті,—а в перші пять років волі (1861—1866 р.) тільки 272. (Р. Славатинскій, Дворянство въ Россіи, 358). По Тобольським таблицам про висланих з Сибір в 1830 ті й 40-і роки, найбільше суждено за замір вбити себе,—людей з губернії на правім боці Дніпра (Максимовъ, Сибирь и Каторга, II, 76). Вбивати ж себе хтіли більш усього панські крестяне (там же, 75).

Що думали українці робити, щоб вибитись з такої неволі? По піснях видно, що частіше всього думки їх спинялись на *втіках*. Іноді на втіки піднимались цілі села, — або як в 1847 р. в Курщині 20,000, а в 1856 р. в Херсонщині трохи не вся губернія, — коли розходилась чутка, що під Кавказом, або в Бесарабщині дають волю й землю ¹⁾. Пісень про втіки таки чимало записано по всім сторонам на Україні. Ось галицька пісня:

Ой ти, брате, братієчку, не пий горілочку,
Але, брате, братієчку, озьми сі дівочку, —
Ой хорошу да й дівочку, хорошу дівчину,
Та запали сіни, хату, ходім в Волощину, —
Ой у тоту Волощину, ба й Волощиночку,
Та що би сме не робили тяжку панщиночку. ²⁾

З казенних паперів ми знаємо, що російські українці втікали в Галичину ³⁾, — а в одній галицькій пісні парубок розказує:

Я в Одесі пробуваю,	Подушного не платити,
А в Одесі добре жити,	Ні за плугом, ні за ралом, —
Мішком хліба не носити,	Називають мене паном. ⁴⁾
На панщину не ходити,	

Ця пісня вже старенька, — бо збірка Паулі, в котрій вона напечатана вийшла ще в 1839—40 р. І справді спершу в Одесі, поки вона тільки ще заселялася, та й в усьому одеському краю начальство не дуже чиплялось до бігунів і безпашпортних, — і їх найбільше втікало з російської України сюди та за Дін на Кубань ⁵⁾. Далі начальство стало пильніше глядіти за бігунами, дуже карати тих, хто їх переховував ⁶⁾, а самих бігунів брати в салдати та засилати в Сібір. Одна пісня, котру ми маємо в рукописі, жаліється,

¹⁾ Мат. для ист. кр. пр. 175. Шмидтъ, Херс. губ., I, 494—495.

²⁾ Головацьк. II, 169. У нас есть ще три рукописних галицьких пісень про втіки в Волощину. Буковинську дивись у Купчанка. 556 (дівчина каже, що її хлопці підмовляють тікати в Волощину).

³⁾ Матеріали для історії крѣпост. права въ Россіи, 55: тут видно, як в 1839 р. цесарське начальство видало російському багато з тих, що втікли в Галичину з Волині й Поділля.

⁴⁾ Pauli. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi. II, 86.

⁵⁾ Максимовъ. Сибирь и Каторга, II, 123—Матеріали для ист. крѣпост. права, 18, 42, 69, 138.

⁶⁾ Дневник Струтинського. Древи. и Нов. Россія, 1880, № VI, 285—286.

що тепер уже порони не перевозять бурлаків через річку Самару,—„за превражими панамі“,—

Гей наші пани превражі!	І в кайдани забити
І пишуть листи все дрібні,	І в москалі віддати. ¹⁾
Щоб бурлака спіймати	

Тільки тікати в Волощину,—(в Бесарабі й за Дунаєм),—завше було безпечніше ²⁾. Ми маємо київську пісню про втіки в Волощину ³⁾, Дуже цікава пісня записана д. Борисовим в с. Каєтановці, Звенигородського повіту, Київської губернії:

Нема гірше так нікому,	На горілку, на вино:
Як тим мужикам,	— „Доганяйте підданчиків
Роблять вони і горюють,	Заворотить їх в село!“
Все проклятим панам!	Гей догнали добрі хлопці
Ой ліг проклятий пан спати,	По той бік Дунаю:
А приснилося йому у сні:	— „Верніться, підданочки,
Покидали підданочки,	Верніться в село!“
Пішли за Дунай усі.	—Ой не вернемось, милі браття,
Прокинувся проклятий пан, —	Не вернемось ми в село,
Та до нової шкатули!	Не вмів же пан шанувати,
Винімає сто червінців,	Здоровячка нашого! ⁴⁾
Дає добрим молодцям	

В тих случаях, коли панська лютость, або роспушта дуже вже допікала крепаків, вони примушувані були мститись над ворогами-панамі. Багато таких случаев крепачької помсти записано в XIX ст. в казенних паперах ⁵⁾. Звісні такі случаи, коли українські крепачи страшно мстились над панамі навіть за таке, що в других країнах, більше звиклих до крепачства, зходило панам з рук.

¹⁾ Порівн. у Лисенка, Укр. Пісні, вип. II: Ох і віють вітри все, буяні...

²⁾ Матеріали, 70. В 1840 р. начальство піймало в Херсонщині 300 бігунів, в Катеринославщині 390, в Бесарабії 1700.

³⁾ Записано д. Штангеєм.

⁴⁾ Д. Борисов приписує, що в 1830—40 роки, з Каєтановки,—котра тоді належала до князя Лопухина, втекло до 100 чоловіка, то б то пята частина тих людей, що були там в 1857 р. (548 чоловіків і жінок, по Похилевичу, Сказаніє о насел. мѣстн. Киевск. губ., 410). В кінці 60-х років двоє з бігунів, старі люди прийшли до дому, як сказали вони, щоб умерти „в ріднім селі!“ Після вводу інвентарів 1848 р. в трьох правобічних губерніях вернулось до 1852 р. до дому більше 10,000 бігунів. (Шульг., II, 102).

⁵⁾ Матер. для истор. крѣп. права. 37, 47, 129, 151, 152, 197, 242 291. (Шульгинь, V, 9).

Так в 1850 р. пятеро крєпаків в Переяславщині так побили вправителя - шляхтича за те, що він дав одному з них тричі по щопі, що він, скоро й умер¹⁾. В 1842 р. в Харьковщині вбито пана Абазу за те, що погрозив вибити крєпаків²⁾. Дуже цікаво, що на Україні жінки далеко частіше вбивали панів, ніж у Московщині. Так з 1847 до 1857 р. було в каторзі сибірській за вбивство панів з губ. Сибірськ. 33 чолов., 3 жінки, з Тульск. 9 чол., 4 жін., — а з українських губерній: з Полтавської 14 чол., 11 жінок, з Харьков. 3 чолов., 15 жінок. Найбільш вбивали жінки молоді (до 20 літ), явно з помсти за свою честь³⁾. Ми маємо кілька пісень, в котрих, здається, розказується про те, як крєпаки збираються вбивати панів:

1) Бодай пану в дворі страшно,
Як нам в полю сонце зашло,
Сонце зашло, ми ще жнемо,
При місяці снопи носимо,
При зореньках копи кладемо,
О півночі до дому йдемо,
На світанні вечераємо,

У білий день знову йдемо.
Бодай пана не сховали.
Се б (же б) собаки розорвали,
Поховали при долині,
Се б по йому вовки вили,
Бодай пана громи вбили,
Як ми ручки потомили.⁴⁾

2) Із за двора новенького
Ішла челядь, не співала,
Бо лихого пана мала,
Темна ночка наступає,

Пан до дому не пускає,
Роботоньку закладає.
— Налуж (наложи), пане
головою,
Іс твоєю роботою⁵⁾.

Ось початок коломийки з погрозою підпалити отоманову хату:

Ой бодай ти, ватамане, та й хата згоріла,
А як міні молодому панщина доїла.⁶⁾

Втіки самі мусили приводити до розбою, — а вкупі з думкою про полсту родили гайдамацтво. В XIX ст. в Росії

¹⁾ Тамже. 241. Подібний случай в Київщині в 1842 р. тамже 81 в Харьковщині в 1846 р.—152.

²⁾ Там же. 81.

³⁾ Максимовъ, Сибирь и Каторга. II, 69.

⁴⁾ Памятники народ. творч. въ Сѣверозап. краѣ. 122. Така ж рукописна з Коденя, Седл. губ. Запис. д. Євтушевський.

⁵⁾ Запис. в Яблочній, Бельск. пов., Седл. губ., д Петручук.

⁶⁾ Головацьк. II, 304. Жінок, котрі з помсти підпальовали (панів) найбільше проти чоловіків було в 1838—1847 р. вислано в Сибір з українських губерній, — Черніговській і Полтавській (в Сибірській 28 чолов., 18 жін., Пенз. 23 чол. 23 ж., Тульск. 12 ч., 9 ж., — Черніг.—24 ч., 14 жін., Полт. 11 чол., 21 жінка). Цікаво, що й у Віленській губ. було підпальщиків 12 чол. 22 жінки. (Максимовъ, Сибирь и Каторга. II, 137—188).

вже було доволі багато поліції та війська, щоб спинити гайдамацтво й не допустити йому вирости до того, до чого воно виростало на Україні в XVIII ст. за Польщі, коли гайдамацтво переходило в велике повстання мужиків проти панів ¹⁾. Та все таки через усі часи крпацтва й у XIX ст. ідуть приміри гайдамацтва, найбільше в степах та по гра-
ниці в Поділлі, в Бесарабії ²⁾.

В пісні, „Ой Содома!“ показано, як панщина доводила людей до гайдамацтва:

А нашії осаули	Нехай тут виводяться
Знають панську ласку:	Круки та ворони!
З чоловіка деруть штани,	Ой ходімо, пане-брате,
А з жінки запаску.	В степ та в гайдамаки,
Ой ходімо, пане-брате,	Колись, може, своїм панам
Та за круті гори,	Дамося у знаки. ³⁾

Деякі ватажки гайдамацькі доходили до думки ставати таємними суддями панської неправди й карати її. Такий був у Херсонщині Тараненко, котрий грабував і бив в 50-ті роки панів і жидів ⁴⁾. Такий же, кажуть, був в 30—40-ві роки на Поділлі й у сусідніх країнах Кармелюк. Про цього Кармелюка співають часто на Україні пісні, не тільки мужики а й пани, а частіше всього одну, котру, кажуть, сам він і зложив. Ось, здається, ще не печатаний примір тії пісні з нашої збірки:

Породила мене мати	А не мавши з чого жити,
Та не дала щастя знати.	Мусив грабувати.
Мене мати породила	Ой, не довго я гуляв,
Та й в неволю заладила.	Бо скоро попався,
Гонять мене есаули	Повели ж мене в Сібір,
Що день на панщину.	Я й не сподівався.
Як не вийдеш до всхід сонця,	Повернувся із Сібірі:
То возьмеш у спину,	Нема щастя й долі!
А я ж того не злюбив,	Хоч, здається, не в кайданах,
Пішов в світ гуляти,	Все ж таки в неволі.

¹⁾ Ми не говоримо тут про пісні про старе гайдамацтво, хоч велике повстання мужиків і гайдамак на правім боці Дніпра було й після 1764 р. (*різня Уманська*)—в 1768 р.—бо старе гайдамацтво тісно звязано було з своєю волею на Запорозжжю, а ми тепер переглядаємо пісні про ті порядки, які настали після того, як усі українські землі стратили свою волю.

²⁾ Матер. для ист. кр. права. 50, 66—67, 90, 107, 156, 178.

³⁾ Основа, 1862, II, 99. Кієвлянинъ, 1865 № 85. В. Шульгинъ. Юго-западный край под управленіемъ Д. Г. Вибикова. 1838—1853. (Древ. и Н. Россія. 1879, V, 9).

⁴⁾ Шмидтъ. Херсонск. губ. I, 495.

Зібрав собі хлопців жвавих;
 Що кому до того?
 Ходять, сидять по дорозі,
 Ждуть подорожнього.
 Чи хто їде, чи не їде,
 Треба дарма ждати.
 Ой, так треба вижидати,
 Бо немає хати.
 Асесори, исправники
 За мною ганяють:
 Більше ж вони людей гублять,
 Ніж я грошей маю;
 От багатого візьму я,
 А бідному даю:
 І так гроші поділивши,
 Сам гріха не маю.
 Зовуть мене розбійником,
 Кажуть, що вбиваю,

Я ж нікого не убив ще,
 Бо сам душу маю.
 Пішов би я в міста, в села,
 Всюде мене знають,
 Ой, як тільки появлюся,
 Зараз і піймають.
 Маю жінку, маю дітей,
 Ніколи не бачу;
 Як згадаю про їх муки,
 То гірко заплачу.
 У неділю в ранці рано
 У всі дзвони дзвонять:
 От-то ж мене, Кармалюка,
 У Сибір загонять.
 Нехай гонять, нехай гонять,
 Нехай погоняють,
 Нехай мене Кармелюка
 В світі поминають. ¹⁾

Піднімались українці проти крпацтва й великими купами, роблючи доволі великі *бунти*. Про ті бунти мало звісно докладного, бо в свій час начальство не дозволяло про них писати, та частіш всього й нікому було про них писати, окрім самих панів та начальства, котре майже завше стояло за панів. По тому, що звісно з казенних паперів про бунти крпацькі на Україні, можна сказати, що більша частина їх була або через дуже велику лютість пана, чи вправителя, або через те, що новий пан зразу вбільшував панщину, або через те, що після смерти якого пана, крпаки думали, що вони мусять бути вільними, — а менша частина була направлена просто проти крпацтва, з ясною думкою, що ніякого крпацтва, ні важкого, ні навіть легкого, нігде

¹⁾ Найподібніший до цього примір, в котрому Кармелюк теж показується крпаком,—у Головацького. III, 60—61, записаний в Тернопольщині. Тут, звісно, Кармелюк жалкує на ляхів. Порівн. також у Гатцука, Ужинок Рідного поля, 270—271. у Чубинського. V, 962. Максимовъ, Сибирь и Каторга I. 379, 416—417. Основа 1862, Авг., 17. Друга пісня, котра часто починається так: „Кармелю серце, по свѣту ходиш, не одну дівку з розуму зводиш“, здається давніша та перероблена потім і прилагоджена до оповідання, як, будім, то гайдамаку Кармелюка, котрого пани ніяк не могли взяти, продала панам його полюбовниця (як і галицького Добуша). Ми маємо про це кілька рукописних примірів: печатний доволі цівавий у Максимова, Сибирь и Каторга. I, 378—379. В рукописному д. Ворисова з Київщини обидві пісні змішались. Про Кармелюка дивись ще Видермана, Письма изъ Подоліи. Деяв. 1861, № 4, а також в „Кіевлянинъ“ 1872, № 94.

не мусить бути¹⁾. Та щоб дійти просто до таких думок, то треба було: або щоб в людей була ще дуже свіжа пам'ять про стару волю, — або щоб люде були письменні, або чули од письменних, що світ іде до волі й що в других землях уже й тепер вільніше, або треба, щоб повстання хоч і проти одиноких пачів могло розширитись, обхопити великий простор,—так, щоб люде, побачивши свою силу, розширили й свої думки й надії й дійшли до думки увільнити всю країну од неволі, як про це думали й найпростіші люде в Україні XVII ст.

Тільки ж в Україні XIX ст. спомини про стару волю, не підперті письменством, де далі, все ставали темніші. Це ми бачили вже й у перше виписаних піснях. Пісні ті кажуть, що колись то було ліпше жити на Україні, — та не так од того, що тоді панів зовсім не було, — як од того, що пани були добріші! Темніла де далі й пам'ять про козачину, — і навіть там, де зоставалось имя козаків для частини вільних од крєпацтва людей (у Полтавщині й Черниговщині), і там люде мало памятали, що колись усі хотіли бути козаками, і навіть самі козаки почали гордувати крєпаками. Звісна одна пісня, в котрій ясніше видно думку про стару волю на Україні:

Летів орел через море	Лежить на широкому возі, —
Та й вітра питає:	Мочулами звязана, звита.
— „Ти, вітре буйнесенький,	Бичовою обвита,
Ти далеко буваєш —	Та й рублем прибита.“ —
Чи не видав, вітре,	Батькам було добре
Козацької слави?“	На Вкраїні жити,
— „Хоч не видав, так слихав:	А синам досталось
Вона тепер в темному лузі,	Панщину робити і т. д. ²⁾

Та й то ми не зовсім певні, чи справді ця пісня записана од мужика, чи її хто зложив з письменних козаколюбців нових часів. В усякім разі пісня ця записана тільки раз, — і значить не дуже то розширена в народі.

Помогти народові вдержати пам'ять про колишню волю, або ще більше, — внести в народ думку про будущу вслю,

¹⁾ В довесеннях міністрів про бунти крєпацькі в XIX ст. иноді згадується глухо, що причиною иншого бунту було „ложное понятие о правах на свободу“, — або „своевольное стремление къ свободѣ“. (Мат. для ист. кр. пр., 36, 222 і д.) та тільки не видно, чи тут іде діло про думку про волю взагалі, чи про те, що крєпаки в иншому селі вважали себе по закону вазненими, або незалежачими до якого пана і т. д.

²⁾ Львопися Русской Литературы, пр. Тихонравова, III, 89. Сообщение на Н. Костомаровымъ й названа „Запорожская пѣсня“.

котра мусить настати, — були нікому: мужицькі школи на Україні майже всі щезли власне в XIX ст., коли заведено в Росії міністерство народної освіти¹⁾. А пани виучуючись по чужим, — московським та польським, школам, з панським та казенним духом, теж не визнавали багато про старовину своєї країни, та де далі все більше, одбивались од мужиків.

Коли в 1783—1786 рр. Катерина завела крѣпацтво на Україні, то між письменними українцями знайшовсь тільки один, Капніст, котрий підняв голос проти „порабощення отчизны своєю любезной“ і написав „Оду на рабство“²⁾. Та *ода* (по грецькому *тісня*) була написана мовою московсько-церковною й до мужиків українських не могла й дійти.

Тільки в першу четвертину XIX ст., через походи російського війська в Німечину й Францію, де перед тим скасовано панщину, вільні заграничні думки почали було проходити до панів українських і де в кого зливались з споминами про стару козацьку волю. Тоді була зложена дуже цікава книга „Історія Русовъ или Малой Россіи“, в котрій розказано, що робилось на Україні од давніших часів до 1769 р. В книзі цій багато помилок, — та видно, що той, хто її складав, звертав увагу й на мужицькі спомини й пісні, а також на мужицьке горе: скрізь в ній видно гарячу думку про волю України й од Польщі й од Москви, й часто здібнеш гаряче слово проти крѣпацтва³⁾. Тільки вже з самої мови, котрою написана „Історія Русовъ“, мови майже цілком московської, видно, на скільки вже тоді одбились письменні люде на Україні од мужицтва, і як мало, значить, їх думки могли дійти до мужицтва. Після того ж, як царь Миколай, перелякавшись вояцько-панського бунту 14 декабрю 1825 р. став ще більш, ніж брат його, тіснити всякі вільні думки, — то серед українського панства стали зовсім замірати думки про стару українську волю, а також і огидство до крѣпацтва. Потроху тільки дуже вчені люде, читаючи старі козацькі літописі, та збираючи пісні мужицькі в 20-ті й 30-ті роки XIX ст., почали впять підновляти спо-

¹⁾ Про це ми багато говорили в II томі „Громади“ 1878 р.

²⁾ Перепечатала в Основі, 1861, Мартъ. X—XII.

³⁾ Найдужчі виступи проти крѣпацтва й проти панства знайдете на ст. 98, 118, 120—121 печатного видання (Москва 1846). Ми не можемо зрозуміти, де міг шановний Костомаров побачити в „Історії Русовъ“ дворянський, та ще московський дух, або „великорусскіе барскіе взгляды“, як каже Костомаров в 97 № „Порядка“ 1881 р. (Изъ поѣздки въ Батурию).

мани про козацьку старовину, — та й то в книжках своїх про Україну, ці люде налягали на війну України з Польщою найбільше за віру та за козацькі права, — а крепацьку справу обходили; про те ж, як і Москва неволила українців і в кінець завела серед них крепацтво, то й зовсім мусили мовчати ¹⁾. Тільки в 40-ві роки склались цю університетських гсродах на Україні, в Харькові й Київі, — між вчителями й студентами, — купки людей, котрі стали думати про волю України й од Ляхів і од Москалів і про волю мужицтва од усякого панства.

Найважніща з тих купок було *Кирило-Методієвське братство* Шевченка й Костомарова в Київі. Братство це думало увільнити українців, та тільки не тим, щоб заложити українську державу, а тим, щоб звести в одну вільну спілку всіх славян: москвинів, українців, поляків, чехів, сербів і др. Перше ж всього думали братчики вчити мужиків і увільнити крепаків ²⁾. До братства цього стали прихилятись деякі з чернигівських і полтавських панів. Та братство це було заарештовано в початку своєму (в 1847 р.). І досі навіть найліпші вірші Шевченка про волю мало звісні мужикам на Україні, — а за часи крепацтва ледве хто з крепаків і чув про Шевченка ³⁾. Причина тому, перш усього те, що мало хто дбав, щоб розширити вірші Шевченка між мужиками, — а в друге те, що до них і досі мало прибрано музики.

На правім боці Дніпра, де сиділа шляхта польська, або здавна сполячена, спомини про козачину були зовсім противні тій шляхті, котра майже одна тільки й була тут письменною в першій половині XIX ст. Та за те в польській шляхти жила гаряча думка про те, як би, чим би то не було, та вибитись з під московського царського уряду, — а

¹⁾ Такі були квіги Б. Каменського, Н. Маркевича, І. Срезневського, А. Метлінського й др.

²⁾ Колоколь. 1861. № 61. Україна.

³⁾ У нас есть одна пісня, записана д. Стрельбицьким в м. Богополі, Балтського пов., Под. губ. — котра есть ніщо инше, як початок „Катерини“ Шевченка:

Кохайтесь, чорні очі,	Бо москалі злії люде
Та ве з москалями,	Сміються над вами...

і т. д.

Три четверостишся так злегка перероблені — а четверге прибавлено:

Пішла собі Катерина	Як згадала, заплакала:
В вишневий садочок,	Пропав мій вівочок!

так що з усього вийшла звичайна дівочька пісня. Од тієї ж крестявки (Устї Пухкенької) записано як пісню, — середину „Причиної“ Шевченка, — котру хтось давно прилагодив до музики

до того шляхта тутешня, ближча до границі, більш знала про загравичну вільність. Вже перед польським повстанням 1830—1831 р. заклалась серед польської шляхти на правім боці Дніпра купка людей, котрі думали й про те, як би поновити й козачину, щоб підняти її проти Москви, та за Польщу. Один багатий пан, Вацлав Ржевуський, держав в своєму дворі козаків, набравши їх найбільше з своїх крепаків, і між ними, музик кобзарів і навіть шляхтича, співця Падуру (1801—1871) котрий складав по українському вірші й пісні ¹⁾. Падура в своїх віршах розказував про козачину, та тільки старавсь минати те, як козаки билась з Польщею. Шматки з пісень його перейшли до панських дворів і до мужиків, — і між ними найбільш з однієї „Козак“, в котрій серед других вояцько-вільнодумних слов єсть і такі: *коли-ж козак пана знав?* ²⁾

Польські козаколюбці пускали серед українців пісні, в котрих розказували, що як би Польща була встояла перед Москвою, то не було б на Україні ні подушного, ні рекрутчини, — лаяли царицю Катерину й тих панів, що пристали до неї і хвалили Костюшка й Домбровського й тих, що стояли за Польщу проти Москви ³⁾. В часи повстання поляків проти Москви в 1831 р. Ржевуський пішов на війну з своїми козаками, — другі пани (напр. Сабанський) теж пробували заставляти своїх крепаків присягати собі, — а деякі обявляли й волю тим крестянам, що пристануть до них ⁴⁾.

Українські крепаки не вірили панам полякам і по більшій частині не тільки не повставали з ними, а навіть оддавали їх московському начальству ⁵⁾. Після того, як не вдалось повстання 1831 р., між поляками, що втекли за границю заклавсь цілий гурт „народолюбний“ (демократичний, — од грецького слова *демос* — народ, мужики, — і *кратес* — сила). Той гурт хотів почати увільнення Польщі од Москви, прусів і цісарщини, з увільнення крепаків ⁶⁾. Деякі польські де-

¹⁾ Максимовъ. Сибирь и Каторга I. 422, про кобзарів в Видорта й Ворожбюка, з котрих Ворожбюк заніс пісні Видорта й Падури аж у Сибір. Ру́сма Тумка Padury. Lwiw. 1874. XXI і др. У Головацького (III, 13) напечатана доволі не складна пісня про „батька Ревугу“. Шматки з неї див. у Максимовича, 1834, 83, Метл. 374.

²⁾ Ру́сма Тумка Padury. 41—47. 347—350.

³⁾ Одна така пісня напечатана Головацьким, I, 26—27.

⁴⁾ Шульгинъ, Др. и Нов. Россія 1879. V. 6.

⁵⁾ Там же.

⁶⁾ Шульгинъ. V. 23. Polnische Revolutionen. Erinnerungen aus Galizien, Prag. 1863, 28, 32, 33, 84, а надто 154—157 (маніфести польського повстанського уряду в Кракові, в 1846 р.). Див. також „Dążenia socya-

мократи на Україні стали вже не тільки рекрутчину й подушне, а й саме крѣпацтво звертати на царицю Катерину та на її прихильників і казати, що противники Катерини скасували крѣпацтво ще 3 мая 1791 р., — що було неправда, бо тоді польський сойм тільки й постановив, — що „крѣпака, буде обороняти закон“, — бо перед тим в Польщі пан міг і вбити крѣпака, як скотину¹⁾. Думки за Польщу та проти крѣпацтва польські демократи стали пускати після 1831 р. (надто в 1836—1842 рр.) і серед українських мужиків, — показуючи їм на те, що вони нічого не виграли через те, що не пристали в 1831 р. до Польщі й zostались під Москвою²⁾. Окрім чистих демократів, серед польських панів на Україні заклались кружки *балагулів*, котрі водили компанію з мужиками (правда, більше по шинкам), одягались в мужицьку одежу, співали мужицькі пісні, пускали серед мужиків пісні, зложені Падурою, Бонковським і т. п. Дуже часто ці балагули були більш грубіяни, ніж демократи³⁾.

licytacyjne na emigracji polskiej 1831“, в „Równość“ 1880, № 5—9. Один з польських кружків в Англії навіть назвався „Умань“.

¹⁾ Костомаровъ. Последние годы Рѣчи Посполитой. 323 Stan. Lezczynski. Considerations sur le gouvernement de la Pologne в Chodźko. La Pologne historique, 16. Про те, як Потьомкин звелів зруйновати шибениці в маєтку кн. Любомірського, див. в Русск. Архивѣ. 1869. № 5.

²⁾ Шульгянъ. Там же V, 10—11. 23, 24, 28—29. VI. 96.

³⁾ Одну таку пісню ми маємо записану д. Вл. Левицьким од мужиків з Сквирського повіту, Київськ. гуц. В ній серед доволі недоладного, знаходимо такі слова:

Ой я козак, звуся Воля
Українець з Гуляйполя;
З роду, з віку не знав пана
Окрім коша, отамава.

(Порівн. „Васильковській соловей“ Карпенка, 149, Чуб. VII. 254, V. 1022, № 135. День, 1864. № 6. На Волини). Друга (вже більше літ з двісті, як козак в неволі) переробилась серед мужиків ось як:

Уже зо сто літ,
Як козак у неволі сидить;
По над Дніпром ходить
Викликає долю:
— „Гей, вийди, вийди із води,

Визволь мене, серденько із біди!“

— Не вийду, козаче,

Не вийду, голубче.

Гей, бо сама я у ярмі

Під московським каравулом у тюрмі.

(Зап. д. Борисовим, в с. Вербовці, в 1876 р.).

Доволі цікаві українські пісні польського поета Ценглевича, котрий пробував між мужиками в Галичині в 1837 р., див. Nowogoscziuk Demokratycznu. 1842, 298—304. В одній з них здибуємо слова: „що пан не зідре, цїсарь забере“. Про балагул і польських козаколюбців див. у Шульг., там же, 23, у Чубинськ., VII, 246—248, 252—256.

Московське начальство мусило й собі звернути увагу на українських крепаків. В часи повстання 1831 р. генерал Остен-Сакен звелів читати по церквам на Україні обяву, в котрій велів мужикам хапати тих, хто буде підбивати їх до бунту за Польщу, і обіщав, що крепаки вже не будуть належати до тих панів, котрі повстануть проти царя¹⁾. Знайшлися на правобічній Україні й люде старосвітської, попівської школи, котрі писали й вірші українські проти польського повстання, за *Русь*,—при чому вони, як звичайно попи, вважали за одно Русь Українську з Руссю Московською²⁾.

Тільки ж коли московське начальство всмирило польське повстання, то доля українських крепаків зовсім не поліпшилась, а мабуть, чи ще не погіршала. Крепацтво зосталось, як і було: пани поляки, а також попи й монахи польські володіли українськими крепаками або прямо сами, або через жидів арендарів, котрі навіть на смерть забивали крепаків на нанятих од панів фабриках і заводах³⁾. В руках панів зоставалась навіть сільська поліція,—й соцькі були таким ж панськими пригонцями, як і ланові⁴⁾. Казенні маетки,—котрих в тих губерніях було не багато, отдавались в посесію теж панам і там було таке ж господарство. Які маетки начальство одібрало в панів за повстання, то або оддало їх родичам тих панів, або в посесію,—звичайно полякам, а ці родичі й посесори метились над крепаками за те, що ті не хотіли йти з поляками в повстання 1831 р.⁵⁾ Навіть сам київський генерал-губернатор казав в 1840 р.,—що „можна думати, що край цей стоїть більше під польською державою, ніж під російською⁶⁾“. А все ж именем російської держави і її силою державсь увесь панський порядок над українськими мужиками!

¹⁾ Шульгинь, V. 6.

²⁾ У нас есть одна така вірша, котра записана вже як пісня (місцями попсована) д. Сімашкевичем на Поділлі. Вона говорить проти Сабанського й Ржевуського й кінчається так:

Правда, все пропало, бо не ваше,
 Нам вернулось, бо наше.
 Захотілось вам руської крови,—
 Але й дали панам, як лихому псові.
 Тепер буде знати, що то есть руський,
 Во вік будете памятати, пане Ржевуський.

³⁾ Шульгинь, V. 13, 15.

⁴⁾ Там же. 17.

⁵⁾ Там же V. 6—7. VI. 93, 96. Романовъ-Славатинскій, дивись вище, (на стор. 23, прим. 1).

⁶⁾ Шульгинь, V. 18.

Трудно було неписьменним українцям дійти до ясних думок про державні справи серед такого стану, коли польські пани й московські чиновники ворогували одні на одних і в той же час мирились на тому, щоб укупі драти українських мужиків, — і коли вільнодумні поляки підбивали тих мужиків проти Москви — та за Польщу, а в той же час і під Москвою правив мужиками ніхто другий, як поляки ж! З тих часів, — з 1831 до 1847 р. ми маємо кілька мужицьких пісень, в котрих видно чимало темноти в думках про державу Польську й Московську, — та тільки серед тієї темноти все ж таки видно, що українським мужикам оцидлі й польські пани, й московська держава і що до того вони складають на польських панів і те лихо, котре терплять справді вже од московської держави¹⁾. Так українські мужики переробили по своєму те, що чули од польських демократів!

При такій темноті думок про державні справи, яку видно й з одних пісень, не дивно, що на Україні, при всій ненависті до крѣпацтва, не вийшло великого повстання проти того крѣпацтва, котре підпиралось усією силою й польського й руського панства та руського царства. Доволі говорить про силу духу українського мужицтва й те, що воно не мирилось з неволею й повстало проти неї дужче, ніж другі мужики в Росії. Це видно буде, коли полчити

¹⁾ Одна з тих пісень, довша, записана д. Сіницьким в Гайсині, жаліє на панів, що „запродали душі ваші (Катерині), а Польщу згубили“, лає Потоцького (пан. Фелікса) й Ржевуського (Северія), потім Браніцького (Франц. Кеверія), — далі малює панщину з содькими й осаулами, що „стоять як чорти під боком“, жаліється на подушне, знов говорить про панщину й кінча так:

Ви, прокляті, спогадайте, що ся з вами стане,
Ми в роботі не погинем, а вас всіх не стає!
А ми хліба не маємо, — що ж маєм робити?
А москалів годуємо, та й ті роблять збитки,
Кури, м'ясо собі кажуть щоденне варити.

Друга, з збірки Чубинського й Новицького, починає з звичайної картини панщини, а кінчає так:

Ніхто ж тому так не вибєв,
Поляки зробили,
Запродали душі ваші,
Весь край загубили:

Ган Потоцький і Браніцький, —
З тих то біда встала,
А що Польща в руках Москви
Навіки пропала.

Сами од себе крес яне Браніцьких повернули до гр. Кеверія Браніцького пісню про те, що за старих панів було легше:

Ой, за грапа Браніцького були ми багаті,
А за грапині Браніцької стали кидать хати.
Ой, за грапа Браніцького були всі ж ми різві,
А за грапині Браніцької стали в полі різві.

(содмірена панщина на різвах).

(Зап. Югозап. От. Р. Геогр. Общ. I, 305).

по губерніям ті бунти, котрі списані в книзі „Матеріали для історії крѣпостного права в Росіі“. По тим „Матеріаламъ“ виходить, що з 1836 до 1848 р. в країнах переважно українських було 68 крѣпацьких бунтів, а в московських тільки 101,—коли москвинів в два з половиною рази більше, ніж українців,—так що в них би мусило бути 160 бунтів. Та й з тих 101 московських бунтів, певно, прийдеться кілька прилічити до українських, бо сел українських єсть багато в губерніях Воронежській, Курській і Саратовській. Також до українських бунтів прийдеться прилічити чималу долю бунтів Гродненської й Минської губерній,—так що число українських бунтів вийде, певно, не менше, як 80 проти 95 московських¹⁾. Цікаво замітити, що по тим же „Матеріаламъ“, з 1836 до 1844 р. в українців було 31 бунт і 20 убивств панів і вправителів і замірів до вбивства їх; в білоруських губерніях 9 бунтів і 12 убивств, в московських: 55 бунтів і 67 убивств,—тоб то значить, що *українці більше бунтовались проти панів явно, ніж вбивали панів таємне,—а москвини й білоруси більше вбивали, ніж бунтовались*. До того ж бунти українські, а надто в Київській і Воронежській губерніях в 1855 р. і в Херсонській в 1856 р. були, здається, найбільші (бунти в Росії в XIX ст.²⁾). В останньому бунті, котрий був власне не так бунт, як виселка,—навіть ті крѣпаки, котрим добре жилось, приходили прощатись з панями, кажучи: „дякуємо за хліб, за сіль,—але вже не хочемо бути панськими“.

Та все ж таки в українців нема ніодної пісні, котра б розказувала про бунт крѣпацький. Тільки в одному галиць-

¹⁾ Для ліпшого порівняння цікаво б знати докладно число бунтів білоруських,—та впять таки, маючи тільки рахунок бунтів по губерніям,—ми не можемо напевне поділити бунти Гродненської губернії між українцями й білорусами, а Смоленської губернії між білорусами й москвіанами. В губерніях, де єсть білоруси,—без Ковенської, де майже весь народ литвини, й без латиських частин Вітебської губернії—було з 1836 р. до 1848 р. бунтів 31; коли з них навіть тільки 15 було між білорусами, то й тоді число їх не мале, коли ми пригадаємо, що й тепер білорусів лічать тільки 4.000.000. Розмірне число бунтів білоруських виходить певно, більше, ніж число великоруських і є дуже менше українського.

²⁾ Про них прочитайте: в Матер. для ист. кр. пр. 284—289. Матер. для истор. упразднення крѣпост. права. I 81—86. Шульгинъ. Югозап. край въ послѣднее двадцатипятилѣтіе. 137—151. Отечество. Записки. 1863, № IV, Промеки, Киевскія волненія въ 1855 г., Czech. Lech a Rus. № X—XII, Powstanie ludowe na Ukrainie. Przegląd Słowianski, 1881. № III i IV. Powstanie ludowe na Ukrainie 1855. (Передрук з книжки Udział Polaków w Wojnie Wschodniej 1853—56). Шмидтъ. Херсонская губернія I. 494—495

кому примірі звісної вже пісні про панщину (Добре було нашим батькам на Україні жити) можна бачити мов би то приступ до бунту:

- Товаришу, пане брате, що будем робити?
 Гей, ходім ми перед пана, будем говорити..“
 — Ідіг собі, вражі сини, бо вас скажу бити! —
 — „Ой, ци бити, ци не бити, будем говорити:
 За що будем, наш панойку, панщину робили?
 Сіножьита поворали, луги покосили —
 За що ж будем, наш панойку, податки платили?“¹⁾

Причина—чому й нема на Україні пісень, в котрих би було ясно розказано про крепацький бунт, — понятна вже з того, що ми сказали вище: пісень таких не могли скласти ті люде, котрі вже сами не мали ясної думки, що проти крепацтва *треба* повставати всім, — й котрим цього ніхто не розказував з боку. Ми бачили, що більше всього українським крепакам старались це говорити польські демократи, — та їх не було дуже багато, а до того й вони все звертали на повстання за польську державу, котру українці ненавиділи. В чисто польських країнах, таких напр. як Західня Галичина, — проповідь польських демократів могла скорше дійти до мужиків; — та тільки й тут, коли в 1846 р. демократи стали кликати мужиків повставати за Польщу, то мужики зволіли перебити всіх панів, — і повстанців, і повстанців, і навіть і поців. Найбільш перебито було (більш 4000 голів) в Тарновським повіі²⁾. Чутка про це розійшлась і серед мужиків русинів в Галичні й дійшла навіть у Росію³⁾. Та тільки русини більш арештовували, ніж били своїх панів⁴⁾. В збірці буковинських пісень д. Купчанка напечатана пісня, котра кличе мужиків братись за сокири⁵⁾.

¹⁾ Записано в Жолківським, І. Франком. (Молот. Галицько укр. збірка. 88).

²⁾ Springer. Die neueste Geschichte Oesterreichs, I, 585—593. Augsburger Allgemeine Zeitung, 1846, 503, 543, 580, 590. Polnische Revolutionen 90 і др.

³⁾ Древн. и Нов. Россія, 1879, VI, 100.

⁴⁾ Polnische Revolutionen, 181—195. Цікаво, що польські пани тоді ж таки почали завіряти світ, що різали їх не польські ж мужики, а русини, підбиті попами. (Journal des Débats, 1846, 67), — чому багато навіть поважних писателів (напр. 99. Реклю й Пишан) вірило й до недавна (1879 й 1880).

⁵⁾ Ось початок і кінець цієї пісні, котру міг скласти який польський демократ в Галичині:

Та д. Купчанко пише нам, що пісню ту мужики самі не співають, а тільки охоче слухають, як її співають пісьменні люде, напр. вченики гімназіальні. Пісня ця як раз підходить до того, що робилось в Галичині між 1846 і 1848 р., коли мужики були дуже розворушені різнею 1846 р., покликами польських демократів і обіцянками цісарського начальства скасувати панщину,—а на ділі панщина зосталась по старому.

Дуже важно, що ні в Цісарській, ні в Російській Україні в піснях проти панщини нема й сліду надії на царя, щоб він не то визволив людей зовсім од панщини, а навіть, щоб полегшав її, спинив дуже вже лихих панів, хоч з казених паперів ми знаємо, що в Росії чимало крепаків українців жалілось начальству на панів — і що начальство таки мусило брати панські маєтки в опеку за „жестокое обращение съ крестьянами“¹⁾.

В крепаків і в усіх мужиків українських ні з відки було й узятись вірі в царя й його начальство. З давніх давнин на Україні не було своїх а ні князів, а ні царів,—од чужих же народ український не бачив ніколи ніякого добра. Правда, люде церковної освіти привчались сами думати й других навчали, що без царя не може бути добра на землі й що царів поставля сам Бог. Думка ця пройшла й до старшини козацької, котра боялась зривати зовсім перше з королем польським, а потім з царем московським. Правда також, що в сумні часи війни між українцями й Польщею, а потім між чернію українською й значними, й серед суперечок українських гетьманів проміж себе чернь українська могла справді казати, — як писали в Москву московські посланці й деякі українські попи, — що хоч би вже царь московський забрав зовсім під свою руку Україну, —

Крейсамт з павами тримає,
За нашу біду не знає;
Уп'ячнися,—не поможе,—
Терпливости додай боже!
Цісареві дай рекрути
І податки річні збути;
Бо як не даш,—не постають:
Вівці, воли забирають.
І попи з вас шкіру дерут;
За похорон гроші берут.

Уродитесь, тра платити.
Уже не ма відки жити!
Пає нас каже вигоняти,
А оман каже: „бати!“ (батоги)
А як вийдеш на панщину:
„Роби, роби, сучий сиву!..
А ви, хлопці, любі, милі,
Хапайтеся до сокири!
Острит коси, острит вили,
Аж так пукне панська жила.

Крейсамт (Kreisamt) повітове начальство, котре мусило дозирати за крестянськими справами й котрому мусили жалітись крестяне на панів,—до 13 апріля 1846 р. через самих же панів,—а опісля й просто.

¹⁾ Р. Славатинскій. Дворянство в Росіи, 354.

то б може чи не був би настав який лад та гаразд на Україні¹⁾. Та тільки, коли справді царі московські забрали майже всю Україну, то ніякого ладу й добра власне для черні з того не вийшло, а вийшло здирство, — подушне, рекрутчина, — та кріпацтво. По всій Україні мужики звертають ці лиха прямо на *царицю Катерину*²⁾. А це як раз така цариця, котру найбільше пам'ятають мужики на Україні, — так що в Волинському Поліссю в однім селі мужики казали начальству в 1865 р., що й тепер в Росії царює Катерина. Тих царів, котрі були після неї, аж до Александра II, зовсім не знають українські мужики, — і не мають ніякого резону поминати їх добром за що небудь. Живучи під державою тих царів, українські мужики мусили в деяких справах своїх, найбільше судових, обертатись до тих царів як до найстаршого начальства, тільки ж ні з відки не видно, щоб вони дивились на тих царів з великою пошаною, як на щось своє та потрібне для громади. Напроти того, те, що звісно про стосунки простих українців з царями петербургськими, показує, що українці дивились на царів, як на всіх панів, то б то, як на таких людей, од котрих дарма добра й правди сподіватись, і про котрих, коли хто й полізе до них за правдою, то в кінці всього, прийдеться

¹⁾ Костомаровъ. Гетманство Выговскаго. Истор. Моногр. II, 66. Тільки ж і піп Фялимонов писав в Москву, що „черя“, — неприязна орудуванню гетьманської старшини, — хоть і рада була царевому начальству, — „щоб уже мати одного государя, до которого можна б було обертатись“, — та все таки „опасувалась, щоб не порушено було краєвих звичаїв, і щоб насильством не гнали людей в Московщину.

²⁾ Окрім того, що напечатано вище, див. Драгоманова, Малорускія Народныя Преданія и Расказы, 206—208, 217—218. При случаї замітимо, що д. Костомаров в своїй статті про цю збірку (в Русск. Стар. 1877 р. 5, 130) не повірив, щоб спомин про Петра й Полуботка, про рекрутчину й т. и., котрий напечатано в нас на стор. 206—208 був справді записаний од мужика. Ми одповідали докладно в „Русской Старинѣ“, та тільки цензор вирізав нашу відповідь. (Русск. Стар. 1877 р. ноябрь). Тут ми скажемо тільки, що оповідання те списано нами з писаного карандашем подорожного дневника колишнього студента, которого ми знаємо й котрий, як білорус, не міг би, як би й хотів, підробити українського оповідання, — а коли це оповідання де в чому зходить з „Історією Русовъ“, то це показує тільки ще раз, що в ту „Історію“ взято чимало з мужицьких споминів. Аже ж бачимо там оповідання про Івана Богуслава, про которого й д. Костомаров напечатав кобзарську псалму. При случаї замітимо, що шан. д. Костомаров сам (і зовсім даремне) вірить тому, що розказує „Історія Русовъ“ про визволення Палія з Марієнбурга і підводить до цього пісню про „Щучин-город“ (Р. Мысль, 1880, VI, 45). А пісня ця справді належить до атакуванія козаками (запорожцями й донцями) Азова в 1637 р., як ми це показали, слідом за д. Ів. Новицьким в В. Европѣ, 1877, № 3, ст. 108.

сказати: „нехай його трясця візьме!“ — а про їх столицю: „дурний, хто й живе в цій проклятій кручі, — щоб вона завалилася!“¹⁾.

От через що в українських піснях не знайдете нічого подібного до таких слів, які знаходимо в московських, навіть весільних піснях, в котрих молода приговорює ось як:

Помолилася бы я, душа красная дѣвица, Господу богу!
Ужъ я первой поклонъ поклонюсь за царя благовѣрнаго,
А другой за царицу благовѣрную,
А третій, душа красна дѣвица, поклонюсь
За царевыхъ малыхъ дѣтушекъ,
За все войско государево и т. д.
За всѣхъ салдатъ новобранныхъ,
За батюшку отца духовнава..

і вже після цих усіх поклонів кладе поклон за свою родину, подруг і за себе²⁾.

В українських піснях до самих пісень про крѣпацьку волю не знаходимо майже зовсім і спомину про царя³⁾. А власне з того часу, як Україна зовсім повернута була під руку царську, то про царя згадують тільки пісні рекрутські, та й то як побачимо далі, дуже не гарно. В крѣпацьких же піснях нема про царя зовсім і спомину. Видно, що українські крѣпаки нічого не сподівались од царів, памятаючи, як цариця ж завдала їх в крѣпацтво. З кінця 80-х років поляки почали пускати між крѣпаками на Україні чутку, буцім то царський брат Константин Павлович, — котрий був намістником в Польщі до повстання 1830 р., — прийде з військом польським визволяти крѣпаків⁴⁾. Чутка та розходилась по

¹⁾ Прочитайте напр. „Хохлы-просители при Павлѣ I“ в „Историч Вѣстникѣ“ 1881, IV, 834—838.

²⁾ Русскій Филологическій Вѣстникъ. 1879. II, 150,—пісня з *Ярославської* губернії; подібна ж з *Вологодської*.—в Извѣст. импер. общ. любителей естествоз., антроп. и этногр. т. XIII, вып. I, 66; з *Архангельської*, так же, т. XXX, 124: Помолюсь я глупа, сиза голубушка,—Я и за бѣлаго то на земли, я и за царя-батюшку,—Я и за матушку царицу.—Имъ дай божья матеръ богородица,—Имъ царетвовать на царствѣ.—Имъ добра много, здоровья великаго.—Я еще да помолюсь за полки за салдат,—Имъ дай божья матеръ богородица, служить имъ вѣрно да праведно і т. д. Подив. також тамже 130, 131, Шейна. Русскія Народныя Пѣсни, 10—11 і др. Лѣтоп. Р. Литер. 1859, II, 107.

³⁾ В деяких кінцях кобзарських псалм. де говориться: „дай, боже, війську запорожському“,—прибавляється иноді й „миру царському“, як спомин про те, коли військо це звалось: „Його царського величества“; (Автонович і Драгомановъ, I, 90, 133, 219).

⁴⁾ Шульгинъ, Древн. и Нов. Россія. 1879, V, 10.

Україні та переменялась серед крепаків так, що поверталась проти царів, а не за них, — як ми це сами чули, будучи ще дитиною в 1849 р., — і в 1856 р. довела до великого руху крестян в Херсонщині, щоб зовсім виселитись з Росії на одділену тоді до Молдавії частину Бессарабії, де казали крепаки, буцім то всім дає волю Константин Павлович¹⁾.

Поки так українські крепаки одвертались думкою од царів, — державні справи, та нужда примушувала самих царів подумати про те, щоб як небудь увільнити крепаків од панів. Перші проби такого увільнення українських крепаків проявились в Цісарщині. Так в Угорщині цісарева Марія Терезія видала в 1766 р. закон про панщину (по тамошньому про *урбарію*), в котрому хоч було розписано, яку землю мусять давати крепакам пани й за яку панщину²⁾. Далі Марія ж Терезія почала накладати руку на права панські й у Галичині, котра одійшла в 1772 р. од Польщі до Цісарщини. В 1781, 1782, 1786 р. син Марії Терезії цісарь Іосип II видав закони, котрі мусили влекшити життя мужиків: ті закони касували крепацтва, то б то давали крепакам волю женитись, кидати пана, касували деякі податки панам і деяку роботу, — напр. полювання й ночну варту, і наставляли панщину тільки три дні в тиждень, по законним росписам, або по *інвентарям*³⁾. Так робили австрійські цісарі, бо вони вже знали те, що писали тоді проти неволі загрянничні вчені люде, а також і через те, що вже тоді за гряницею й царі бачили, що крепацтво (невільна робота) руйнує господарство й збіднює державу⁴⁾, та через те, що по деяких місцях в Цісарщині (найбільш в Чехах) крепаки почали бунтуватись. Окрім того, касуючи крепацтво, цісарі хотіли вменшити в Галичині силу польських панів, котрі не раді були, що їх одірвано од Польщі. Це був найбільший резон цісарям заступатись за мужиків, — і через те, коли в усіх других країнах Цісарщини скоро змінено було

¹⁾ Шмідт. Херсонская губернія, I, 494—495.

²⁾ Su genheim. Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hoerigkeit in Europa 393.

³⁾ Sugenheim. — 404—405.

⁴⁾ В Російській Україні тільки в 1855 р. Журавський вирахував, що для того, щоб обробити всі сіножаті й поля в Київській губернії, треба тільки 17.500.000 днів, — а крепаки роблять 65.000.000 днів (Описаніє Київск. губ., изд. Фундуклея). За границею такі рахунки пороблено було багато вже 100—150 років назад.

закони Іосипа II на користь панів,—то ті закони zostались тільки в самій Галичині ¹⁾).

Тільки ж пісень про ці заходи цісарські коло мужиків українських до нас не дійшло, мабуть через те, що ці заходи не дуже то полекшали мужицьку долю. Гірська пісня навіть просто каже,— що урбаріальний закон не так то легкий був для мужиків:

Ой бодай ти, ватамане, та й хата згоріла,

А як мені молодому панщина доїла!

Панщина ми та й доїла, побили мя злидні,

Урбарія великая та панщини три дні ²⁾).

В Угорщині урбаріальні книги Марії Терезії місцями ще гіршили стан крестян,— бо пани позалисували в урбаріальну (за панщину) землю й таку, котру крестяне перше держали, як свою батьківщину, або як займанщину, по паперам од королів, ще раніше, ніж пани позаймали коло них другі землі. При цьому складанню урбаріальних книг, попи серед венгерських русинів дуже помогли панам - венграм скривдити крестян ³⁾. Через це в Венгрії крестяне, як де навіть бунтовались проти урбаріального добродійства цісарової ⁴⁾).

От через що, як ми бачили, в Цісарській Україні співались про панщину такі ж самі пісні, як і в Російській, де крестяцтво зоставалось нерухомим. Пісні ці дуже добре пояснюються промовою крестянського виборного Капущика в державній думі в Відню в 1848 р., з котрої видно, що пани в Галичині справді также само зневажали та били крестян, як і в Росії ⁵⁾).

З часом і в Росії царське начальство мусило виступити хоч проти польського панства. Случилось це після польського повстання 1831 р., а надто тоді, коли й проміж поляками проявились люде, котрі задумали почати нове повстання покликком крестяків до волі. Найголовніша думка московського царського начальства після польського повстання 1831 р. була привести ті країни, котрі це начальство звало „губерніями отъ Польши возвращенными“,— „въ неразрывное соединеніе съ великороссійскими губерніями, ⁶⁾ — та

¹⁾ Sugenheim 399, 405.

²⁾ Головацьк., II, 305.

³⁾ Biedermann. Die Ungarischen Ruthenen. II, 102—103.

⁴⁾ Sugenheim, 394.

⁵⁾ Springer, назв. книга, II, 420—421. Polnische Revolutionen 330—332.

⁶⁾ Шульгинъ, Древн. и Нов. Россія, 1879, V, 24.

тільки, щоб зламати тут силу польських панів, прийшлося зачепити крпацтво, котре процвіло кріном і в „коренныхъ“, великоруських губерніях, не менше, ніж у старій Польщі. З 1839 р.,—після того, як заарештовано було польських демократів, товаришів Конарського, київський генерал-губернатор Бібіков, почав писати до царя Миколая Павловича за крестян правобічних губерній. Він звертав увагу царя на те, що крестяне не пішли за панами в 1831 р., і тим вратували казну од дуже великого лиха й видатків, — що вони й потім не раз помагали визнавати заміри панів-поляків, — на те, що поляки пускають серед мужиків думку, що царський уряд не може дати їм захисту од панів і що їм ліпше триматись з панами¹⁾. Бібіков навіть страхав царя тим, що в 1839 р. крпаки вже не так охоче говорять на панів бунтовників, бо бояться, що їм самим гірш буде, і навіть що мужики деякі кажуть, — „що приходиться ламати віру, бо може скоро будуть панувати поляки“²⁾. В 1844 р. скасовано посесії в казенних маєтках і крестян казенних перевели на чинш³⁾. В тому ж 1844 р. царь згодивсь, щоб у Києві начальство виробило *інвентарі*, подібні до тих, які виробили в Цісарщині. Тільки ж пильніше взялись за інвентарну справу аж тоді, як і на Україні й крестяне почували про те, що в Галичині крестяне поляки порізали багато панів в 1846 р.⁴⁾ В 1847 р. київське начальство видало інвентарні правила, котрі скасовали деякі роботи, а також податки панам, завели трьохдевну панщину й списали землю, котру пан мусить давати крестянам тяглим, півтяглим, пішим і т. д.⁵⁾.

Тільки ж бібіковські інвентарі, за котрими мусила доглядати панська ж поліція, не могли справді вліпшити долю крпацьку. Сам генерал-губернаторський чиновник Воронін казав про інвентарі, що вони тільки послужили для чиновників пригодою витягати з панів подарунки, а де в чому так ще вгіршили долю крпаків, бо панові вигодно було повертати крестян плугових в піших⁶⁾.

1) Шульгинъ. Др. и Нов. Россія, 1879, VI, 92—94.

2) Там же, V, 10—11.

3) Там же, VI, 95.

4) Там же, 100. Між инчим чутку про заграничні справи заносили в Росію купці-розвозчики з Венгрії (словаки),—котрим в 1846 р. ще раз заборонено було приходити в Росію. Мат. для ист. кр. пр. 150.

5) Шульг., VI, 96—99.

6) У Чубинського. Труды Экспедиции, VII, 230. Порівн. Шульгина, Дрени. и Нов. Р. 1879, VI, 102.

А до того сам царь Миколай, налякавшись того, що в 1848 р. були повстання у Франції, Італії, Цісарщині, Німеччині й т. и., — боявся уже всякої зміни в своїм царстві, прихилився до панів і дозволив позмінювати де що в інвентарях 1847 р., напр., дозволив панам перемінити мужицьку землю ¹⁾. Про ці інвентарі напечатано дві пісні, котрі буцим то співають в Подольській губ. ²⁾. В першій з них крестяне моляться богу за пана Микиту (Дмитра Бібікова) за те, що він їх „добре бороняє од проклятих панів-ляхів“, котрих він „зупинив інвертарями“, — а в другій розказується, як ці „йвантарі у кухверти поховали“ і як „становії, що їх читали, — подружилися з ляхами, мов брати рідні“. Та ми не дуже то довіряємо, щоб ці пісні були записані справді од мужиків: вони зложені способом дуже письменним, а надто кінець другої. Ось через це, хоч ми й признаємо, що в цих піснях справді говориться те, що міг думати письменницький крестянин в правобічних губерніях в 1847—1852 рр., — та все таки, поки ще де небудь який вірний чоловік не запише од мужиків одміни цих пісень, — ми не радимо дуже покладатись на ці пісні, — й маємо резон думати, що українські крепаки в Росії также не звернули великої уваги й надії й на бібіковські інвентарі, як австрійські на цісарські урбарії. Тільки ж в усякім разі з часів бібіковських почалась проповідь серед українських мужиків в Росії про те, що царь стоїть між ним й їх ворогами панами. Сам Бібіков писав уже, — що крестяне в казенних маєтках, вибавляючись од посесорів дякували цареві, — „що він ні за кого не забуває“, — а панські крестяне бунтуючись проти панів за інвентарі, казали вже иноді: — „хай буде, як царь звелів, а не як пан каже ³⁾).

Так тільки через ненависть та недовір до панів далекий од мужиків і невідомий їм царь почав становитись для них законним суддею між ними й панами. Тільки й така думка ледві пробивалась в мужиків на правому боці Дніпра в 1847 р. Думка ж про те, що царь—приятель мужиків, котрий хоче щиро увільнити їх од панів, — розширилась дуже серед українських мужиків тільки опісля, перш в Цісарщині, а потім в Росії. В Цісарщині цю думку не так склали собі самі мужики, як її впустили до них люде письменні, вивчені в попівських школах.

¹⁾ Шульгинъ, там же, 101.

²⁾ Шульгинъ. Древн. и Н. Р. 1879, VI, 104.

³⁾ Там же: 95, 99.

Галицькі справи 1846 р. показали ї польським панам, і цісарському начальству, що треба скасувати панщину. Пани, бачучи, що як де, то на панщину можна примушувати крестян тільки великою силою, ще в 1843 р. прохали на соймі цісаря, щоб їм позволено було вибрати раду, котра влагодить крестяньську справу так, „щоб був в краї спокій“¹⁾. Пани б раді були зрестись панщини, — та тільки, звісно, не дурно, а за чинш, або за викуп. 13 апр. 1846 р. цісарь видав закон, по котрому скасовано було давання панам довгих фір, а також *помочи* в жнива (окрім трьохденної панщини) ї позволено було жалітись на панів просто в крейсамти, — а 14 декабря другий закон, по котрому сказано було, — що по вільній умові, пани ї крестяне *можуть* замінити панщину ї другі видатки грїшми, землею чи инакше²⁾. Тут то ї показалось, яку неправду говорили пани польські в Галичині, коли перше ї потім хвалилися, що вони раді б були скасувати ї навіть подарувати панщину, — та буцім то їм не було волі. Ніяких вільних умов з крестянами вони в 1847 р. не зробили, — а надто панщини не подарували. Цісарське начальство теж не зважилось ні на що більш рішуче, ніж закони 1846 р.

Поки так стояло діло, — в початку 1848 р. скрізь в західній Европі почались повстання проти державних урядів: перше почали ворухатись італіянці, частина землі котрих (Мілан і Венеція) належали до Цісарщини; потім 24 феврала французи в Парижі вигнали свого короля ї виголосили республіку; далі рух начався в Німеччині ї Цісарщині.

Тодішня ж Цісарщина була звязана з Німечиною ї була власне не одна держава, а кілька держав, котрі були тільки під одним государем, цісарем Австрійським. Государі австрійські колись були тільки князями в невеличкій німецькій країні, *Австрій* (навкруги Відня), та в другій німецькій же країні, *Тіролі*. Років пятсот тому назад німецькі князі, почали вибрати собі за цісарів князів австрійських. До тих німецьких князів прилучались і королі чешські. З часом і *Чешська* країна з *Моравщиною* по волі вибрала собі австрійського князя за короля; теж саме зробило ї королевство *Венгерське з Хорватією*. Другі країни, — як, напр., італіянський Мілан та Венецію, Галичину та Буковину, князі

¹⁾ Springer. I, 582. Zehlicke, Die politischen und socialen Zustände Galiziens. Unsere Zeit, 1870. № 20. 532.

²⁾ Zehlicke, 536—537. Polnische Revolutionen. 248—249, 259.

австрійські, котрі все були й цісарями німецькими, пригорнули до свого підданства вже військом. В 1804 р. генерал Наполеон, ставши цісарем французьким, заміривсь скасувати німецьке цісарство, — й тоді ті країни, що стались підданими князів австрійських, зкладено в осібне цісарство, *Австрійське*, а в 1806 р. Цісарство Німецьке скасовано. В 1815 р. государі європейські, прогнавши Наполеона з царства, зібрались на з'їзд в Відні й зложили з країн колишнього Цісарства Німецького *Спілку Німецьку*, а старшим в ній признали цісаря Австрійського. Ця Спілка держалась аж до 1866 р., поки один з князів її король Пруський, побив цісарське військо, — й примусив цісаря австрійського виступити з Спілки з усіма його країнами, — а скоро потім, в 1871 р., серед війни німців з французами, — князі в країнах старої німецької Спілки, (тільки вже без країн австрійського цісаря) згодились признати пруського короля за цісаря нового Німецького Цісарства.

Таке спільне німецьке царство, тільки вільніше, хотіли німці зложити ще в 1848 р., — й через те й були тоді серед них великі неспокої й повстання, — як дійшла до німців чутка про повстання у французів. А ще більші неспокої й повстання були в країнах, підданих австрійському цісареві, — німецьких і не німецьких, — бо в Цісарщині не було *волі й рівности* громадянської, — бо скрізь ще зоставалась панщина, й не було й *волі державної*: поліція мала право замкнути кожного громадянина без суду; скрізь, окрім Венгрії, управляли цісарські урядники, не питаючи навіть ради громадян. Рідко тільки скликались по країнам сойми, — подібні до теперешніх земств в Росії, — та тільки на ті сойми сходились майже самі пани та старші попи, — й подавали вони раду свою тільки в справах краєвих і не дуже важних, — та й то начальство їх звичайно не слухало. Не могли громадяне подати один одному свої думки й через книги й газети, — бо все, писане до друку, треба було показувати на *цензуру* (догляд) осібним урядникам. Не було в Цісарщині й *волі народної*, — бо в тих країнах, де жило по кілька пород, — наприклад як у Галичині, де живуть дві породи славянські: польська й українська, або в Чехії й Моравщині, де живуть німці та славяне (чехи), або в Венгрії, де живуть венгри, німці, волохи й славяне (хорвати з сербами й словінцями, словаки, українці) не всі породи й їхні мови вважалось за рівні, — а німці, венгри й поляки старшували над сусідами й навязували їм свою мову в школах, в судах, в війську. Окрім того італянські країни,

що були під цісарем, хотіли зовсім одірвались од Цісарщини, — а німці хотіли притягти половину австрійських земель до особного німецького цісарства або й до республіки. От через що в Цісарщині була у 1848 і 1849 р. велика колотнеча та повстання. Серед тієї колотнечі люде добивались волі громадської, державної й породної, — *перше* щоб була скасована панщина, — *друге* щоб цісарське начальство вправлялось не само, а за радою виборних од усіх країв послів (депутатів), — та щоб громадянам вільно б подавати свою думку печатно, — *третє*, щоб всі породи й мови мали рівне право, — а для того, щоб справи державні були поділені між соймами кожного краю й спільною радою державною, так щоб ніякій породі, чи країні не було шкоди од других. Та важко було цісарям погодитись в цих річах, через те, що були, — найбільш між німцями, венграми, а з славян між поляками, такі, котрі й згожувались на перші дві думки, — та не годились на третю, на рівність між усіма породами, — а через те інші славяне готові були вдержати самоволю цісарську, — аби тільки не піддатись самоволі виборних рад німецьких, або венгерських так і русини ліпше годились зректись од волі державної, ніж од волі своєї породи й піддатись полякам.

Серед такої колотнечі цісарь, примушений повстанням віденських міщан і академиків (студентів) 11—13 марта 1848 р. згодивсь скликати до Відня виборну раду з усіх країн своїх, — окрім тих, що належали до королевства Венгерського, для котрих були свої окремі ради. В цій віденській раді, — котра зібралась в юлі 1848 р. були й виборні од українських мужиків з Галичини й Буковини, й їм довелось подавати свою думку про всі трудні справи, про котрі ми сказали вище. Про цю віденську раду, також і про другі справи в Цісарщині в часи колотнечі 1848—1849 р. в тамошніх українців склались і пісні. Щоб ті пісні й їх думки про громадські справи можна було ліпше зрозуміти, для того нам треба було нагадати все, написане зараз, про всю Цісарщину в р. 1848—1849, та ще треба розказати коротко й про справи тієї частини її, в котрій найбільше живе мужиків українців, — то б то Галичини.

Чутка про віденські повстання в марті 1848 р. підживила тут надії поляків підновити пробу повстання 1846 р., — тільки ж поляки тепер боялись, щоб крестяне й тепер не почали різати панів. Вільнодумці з польських панів і міщан подали 19 марта намістникові цісарському в Львові, гр. Стадіону, — прошення, в котрому просили, щоб їм вільно

було зібрати з себе оружну сторожу (котра, як казав один з них Добжанський, потрібна проти „*бунтовських крестян*“ і проти ворога Польщі, Московського цісаря“) — але поряд з цим просили, щоб була скасована панщина, а щоб крестяне давали панам чинш¹⁾. Потім виявилось ще раз, — що пани польські й навіть міщане хотіли, щоб панам було заплачено за скасування панщини, — бо всі польські виборні (окрім одного) в віденській державній раді подали голоси за таку плату²⁾. В марті ж 1848 пани, боючись крестян, поприїздили в міста; в Львові заложились польська „Рада Народова“ й тут радились і про те, як добиватись волі для Польщі та як бути з панщиною. Краківські демократи радили зараз подарувати крестянам панщину, — але більша частина панів того не хотіла, — та й прихильніці з них до крестян боялись, що крестяне не повірять їм, а захотять, щоб цісарь підтвердив скасування панщини своїм законом, а тоді, казали вони, — вся подяка од крестян перейде на цісаря, а не на Польщу³⁾, 6 апріля виділ (комитет) сойму требовав од намісника, щоб дозволено було *йому* оголосити скасування панщини, — а що сойм краєвий (панський) поставить умови, на яких буде те скасування⁴⁾. Тільки десятків з сім-вісім панів подарували сами панщину своїм крестянам, — та й то, як казав гр. Стадіон в державній раді віденській, були задовжені пани, котрі все рівно вже ніякої користи з своїх маєтків не мали⁵⁾. Були між панами й демократи, котрі й од широго серця дарували панщину, — та крестяне, котрі не бачили досі добра од панів, — не вірили панам, — і ждали закона про скасування панщини од когось иншого, а не од панів, гр. Стадіон каже: ждали од цісаря⁶⁾. Тим часом панщина сама собою перестала, — бо в країні було неспокойно: пани й ті, хто хотів повставати за Польщу, вооружались — мужики собі збирали сільську сторожу, а в Тарнівщині навіть арештовували й безоружили панів. Пани тарнівські послали до цісаря прохати, щоб скасовано швидче панщину й щоб було забезпечено дійсно спокій в краю (од крестян)⁷⁾. В такі

¹⁾ Springer, II, 231—232. Polnische Revolutionen, 275—276, 289.

²⁾ Springer, II, 419.

³⁾ Springer, II, 233.

⁴⁾ Augsburger Allgem. Zeitung, 1848, Beilage, № 166. Записка гр. Стадіона.

⁵⁾ Springer, II, 419.

⁶⁾ Ausgb. Allg. Z., 1848, 166. B. Polnische Revolutionen, 295.

⁷⁾ Polnische Revolutionen, 289—293.

часи гр. Стадіон порадив цісарському урядові в Відні об'явити зразу скасування панщини. 17 апріля 1848 р. вийшов указ міністерський про те, що з 3 (15) мая панщини вже не буде в Галичині. Як заплатити панам за панщину, за ґрунт і за поле крестянське, — те мусила послі впорядкувати рада державна. Тим указом зразу поставлено крестян, і поляків, і русинів, на бік цісаря, проти польських панів і міщан. Поруч з тим гр. Стадіон переслав 19 апріля цісареві обяву од зїзду письменних галицьких русинів (найбільш поїв), „Руської Ради“ про те, що русини (по німецькому die Ruthenen) осібний народ, як од москалів (руських по німецькому die Russen) так і од поляків, — що вони частина народу малоруського (Kleinrussen), — або, по нашому, українського¹⁾. Коли після того 26 апріля почалось польське повстання в Кракові, а потім в ноябрі повстали польські міщане й студенти й у Львові — то крестяне, а надто українці, стали явно проти того повстання, — і значить на ділі за цісаря²⁾. Скоро після того вже не сама ненависть до панів-поляків, а й намова письменних людей, німецьких начальників і своїх поїв, почали ще більше привертати думки крестян русинів до цісаря, про котрого казано тим крестянам, що то він од себе увільнив їх од панщини. Крестяне стали стояти вже в усьому за цісарський уряд і проти його ворогів, навіть і тоді, коли вороги цісарського уряду стояли за справу, котра була не тільки цілком справедлива, а навіть користна й для крестян, — хоч це не зразу їм можна було бачити.

Розяснити ті дуже переплутані державні справи крестянам в усій Цісарщині, а надто в Галичині, ніхто тоді не вмів, та мало хто й бравсь до того. Найясніше показується стан думок крестян-русинів в ті часи — в тому, як держали себе їх виборні в віденській думі 1848 р. Коли в думі тій піднялась розмова про волю громадську, про скасування панщини, — тоді крестяне-русини: Гой, Капушак і буковинець Боднар говорили дуже добре: ясно розказали, що вони терпіли од панів, як панам не слід платити ні за панщину, ні за ґрунти, — требовали перемержування землі, щоб не було в панів землі доброї, а в крестян тільки поганої й т. и.³⁾. В справі про панщину ці крестяне-русини йшли даліше всіх вільнодумних послів, напр. міщан німецьких, з котрих

¹⁾ Springer, II, 306. Augsb. Allg. Zeitung, 1848, Beilage, 246 (Заява Руської Ради). Основа 1862, Апр. Русини въ 1848 году.

²⁾ Polnische Revolutionen, 349.

³⁾ Springer, II, 420—421. Polnische Revolutionen, 328—332.

один (Кудлих) перший почав говорити про цю справу в державній раді. А проте русини,—крестяне й попи,—сіли в державній думі по середині, проти тих німецьких вільнодумців,—то б то показували, що вони стоять за цесаря, а не за тих, хто своїм повстанням проти нього були причиною, через що й державну раду скликано, й справу про панщину порушено.

Вільнодумні німецькі городяне могли б перетягти на свій бік селян галицьких,—бо селяне ці не так то вже мало розуміли справу повстання проти цесарського начальства: селяне галицькі, хоч і поважали цесаря, та думали, що повстання віденське поправді вийшло проти панів та негідних чиновників,—а Капуцак навіть просто сказав,—що селяне мусять дякувати за скасування панщини „синам німецького народу, котрі покладали своє життя за мужицькі права“. Та городські німецькі вільнодумці, хоч і плескали Капуцакові за такі слова,—звичайно держались ближче до польських панів, бо ті стояли проти цесаря,—а над галицькими селянами навіть сміялись,—замість того, щоб порозумітись з ними ¹⁾. Через те ті селяне з усіма своїми думками проти панів і чиновників і zostались на боці цесаря, а значить і його чиновників.

Це все,—ненависть до панів-ляхів, і зріст прихильності до цесаря,—ясність думок про справи близькі, господарські,—і темнота думок про справи дальші, державні,—а також те, як письменні люде галицькі, попи, не пояснили, а ще затемнили мужицькі думки про громадські справи,—видно й на піснях галицьких мужиків з того часу (1848—1849 р.).

Перш усього самі мужики мушили тоді зложити ось які пісеньки:

1) Ой на горі полукіпки, На долині копи,—	Вступайтеся, ляшки-панки Най гуляють хлопи! ²⁾).
2) Бодай панки панували, Бодай панки жили, В веретки ся зодягали, В нас хліба просили! Бодай панки панували, Бодай панки жили, Бодай панки при дорозі Камінчики били;	Бодай панки панували, Бодай панки жили, — Бодай панки в Тернополі Кайдани носили. Бодай панки панузали, Бодай панки жили, Бодай панки в Тернополі Песики водили. ³⁾ ,

¹⁾ Polnische Revolutionen, 317, 326; 329.

²⁾ Запис. Мел. Бучинський в Гринівцях.

³⁾ Запис. П. Вілінський в Тернопільськiм.

В цих піснях не видно нічого, окрім радості, що тепер пани мусять давати дорогу хлопам,—та злості проти панів, котрі де які бідніють без даремної панщини, а де які так і сидять по тюрмах (за повстання). З часом же появилось в Галичині кілька пісень, в котрих дуже похваляється царь за те, що скасував панщину. Почались ті пісні не серед мужиків, а склали їх перше письменні люде,—і тепер цікаве в них найбільше те, як попеременявали мужики те попівське складання.

Письменні русини в маю 1848 р. заложили першу свою газету „Зоря Галицка“. В № 8 тієї газети (4 юня) напечатані були ось які вірші:

- 1) Прилетѣла зозуленька тай стала ковати,
 Ой щось я вам, добри люди, маю повѣдати:
 Ой вже гаѣ зеленѣли, я до вас вертала,
 Сѣламъ собѣ въ темномъ лѣсѣ, трохымъ спочивала;
 Аж ту разомъ щось здуднѣло, я ся споглянула;
 Якемъ диво обачила, ажемъ ся забула.
 А то панщину свобода передъ собовъ гнала,
 Загнала ю въ лисы, в дебры, щобы тамъ пропала,
 А за нею женуть паны, взяли ю просити:
 Вертай! Вертай назадъ до насъ; не ма з ѳдки житы.
 Панщина имъ ѳдповѣла: щожъ я тому винна?
 Самысьте мя ѳдправляли; я вамъ була вѣрна.
 Не въ той способъ мы съ тобою хтѣли ся розстати,
 Мы судили, що тя кольсь зновъ будемъ витати!
 Мы не вмѣемъ молотити, наши жѣнки жати,
 Мы не знали, що такъ тяжко на хлѣбъ працювати,
 До кавярнѣ не ма съ чимъ йти, тай чортика грати,
 Бо въ кешени всюда пусто, ѳдкиж чого взяти?
 Зъ арендаря вже не можна бѳльше вытягати,
 Бо вже на боргъ хлопъ не хоче горѣлоньки браты.
- 2) Ой ты Зоро Галицкая! якажесь намъ ясна!
 Такѣсь красно засвѣтила, ажъ панщина згасла.
 Хоть такъ ясно засвѣтилась, не всѣ видять люди,
 Ой суть таки mezi нами, що мають полуды.
 Ой ты Зоро Галицкая! Не свѣти нѣкому,
 Тѳлько нашѣй руской справѣ, якъ пѳйде до трону.

До тих віршів приписали видавці таку примітку, що мов би то це пісні, котрі написала „поважненька руска невѣста П... а зъ К...“ „Она,—казали далі видавці,—ѳдъ часу якъ ся левъ руский пробудивъ, займає ся поезійовъ русковъ, и то оточена своїми внуками, при занятію господар-

скѣмъ, и написала вже зъ десять кавалкѣвъ въ дусѣ народнѣмъ; пробиваеся въ нихъ чувство утиску и недолѣ народу нашого. Умѣщаемо на той разъ въ „Зорѣ“ два наступающіи кавалкы“¹⁾).

По всьому видно, що ніякої такої „невѣсти“ не було,— а „пісні“ ті зклав який небудь з близьких до „Зорі“ людей. Таких пісень з часом появилось в галицьких часописах ще кілька. Так в „Зорі“ ж в 1849 р. № 25 напечатана вірша „Горѣлочка“ з таким початком:

Прилетѣла зозуленька та й стала кувати,
Ой часъ люде, горѣвчище пити перестати...

Бачите, галицькі письменні люде попівської школи,— так як і пани, вважали мужиків за лїнивих і пяниць, і коли скасована була панщина, то перш усього боялись, щоб мужики не почали „перевернувшись лежать“ та не позасїдали „по корчмам“²⁾).

От через те як раз у ті часи, коли цїсарський указ 17 апр. 1848 р. і устава державної ради 7 сентября тїльки скасували панщину, а одклали справу сплати панам за панщину й справу сплати мужикам за лїси й пасовиска на далі,—на краєві сойми й уряди,—галицькі письменні люде не так поясняли крестянам оці важні справи,—котрі потїм виправлено було зовсїм не користо для мужиків,—як намовляли їх дякувати й служити „трону“, та молитись, та „тверезитись“³⁾. В „Галичанинѣ“ напечатана була пісня, про котру ми теж думаемо, що її спершу склав письменний чоловік: пісня та з початку дуже поплутана,—так як би її то неписьменний всилувався розказати за письменними, та не зрозумїв; а в кінці стоїть хвала цїсареві й навіть його сімї,—та ще стоїть доволі недоладу:

Ой дай, боже, здоровечко нашему цареві,
Що дав полекшиночку нашому краєві.

¹⁾ В статті „Русинь вѣ 1848 году“, присланній з Галичини в „Основу“ (1862, Апр) вже говориться, що ці два „стихотворенія“ зложені „народомъ“ (стор. 6).

²⁾ Дивись виписку з „Зорі“ в статті „Русинь вѣ 1848 г.“ (Основа, 1862, Апр. 6) порівняй з словами пона Стругицького, що приведені вище.

³⁾ За панщину пани в Галичині дістали 90,000,000 ренських,—а за лїси й пасовиска пани мусили заплатити крестянам до смїшного мало (напр. по 75 крейцарів в рік за деревню й дрова!) Zehlike, Unsere Zeit, 1870, № 12, 821. Основа, 1862, Май. Объ отношеніяхъ галицкихъ русинѣвъ къ сосѣдямъ. 67. Треба додати, що право, по котрому тїльки пани можуть держати шинки в Галичині зосталось і досі, як за часи панщини, протав закову віденської ради 7 сент. 1848 р.

А дай, боже, здоровечко і нашій царівні
Ой та же нас ізробила з панами на рівні.¹⁾

Вся ця пісня видає так, як мов би хто всилувався звести справу скасування панщини цісарем в 1848 р. з законами Іосипа II й його матері.

От ці вірші про зозулю, що кує волю, про „Зорю Галицькую“ й трон цісарський, про тверезість, про подяку цареві й його сімі,—ці вірші, котрі письменні люде стали ширити серед крестян,—справді вжились серед мужиків галицьких; їх переймали письменні мужики, а надто вислужені салдати, котрі, як люде, що бачили світа, висунулись на верх в часи рухів 1848—1849, й котрих ще в війську привчали до думки про цісаря, а тут ще цісарь саме перед тим, в 1845 р., вменшив строк військової служби. З часом ці вірші серед мужиків пустили од себе нові парослі,—так, що вже тепер їх можна записати справді од мужиків.

Напечатано мужицьких переробок оціх пісень три з Галичини, дві з Буковини, одна з Венгрії (?)²⁾ та в нас єсть ще рукописних дві з Галичини й одна з Венгрії³⁾. В усіх їх чимало плутанини; видно, що письменні люде не могли вправитись з чудненькими образами зозулі, котра кує про волю й панщину, котра тіка од панів,—а також видно, що крестяне всилувались оживити пісню образами справжньої своєї панщини й панського з ними поступовання. В деяких мужицьких примірах пісні про зозулю розказується чимало про панів, економів, про податки їм, подібно до зведених вже вище пісень; іноді розказується про це й не вряд з пісню про зозулю;—в других подяка цареві й його сімі теж оживляється вирахуванням, од чого власне вибавились мужики:

Просіть Бога молодіці,
Та й коло каплиці, —

Що вам цісарь подарував
Тїжкі робітниці.

¹⁾ Галичанянь. Литер. Сборникъ, кн. I, вип. II, 1862. 19—20. Кінець цієї пісні приставлений як початок пісні про зозулю, зміщеної галицьким вченим в статію „Объ отношеніяхъ галицкихъ русинновъ къ сосѣдямъ“, Основа, 1862, Май 70—71.

²⁾ Основа, 1862, Май, 70—71, Головацьк. III, 205—212, Купчанко, 559—561. Ми не певні, щоб усі приміри д. Головацького, а також тей, що надруковано в „Основа“, були справді записані од мужиків.

³⁾ Одна записана д. Мелітоном Бучинським, в Грин'вцях; друга д. Н. Н.; третя, з Венгрії зап. д. Рівтієм.

Просіть Бога, молодиці,
Та й коло фігури,

Що вам цісарь подарував
Покладки (яйця під квочку)
та й кури ¹⁾.

або:

Ой дай, боже, здоровечко
І царевому роду:

Нема уже нам панщини,
Нема і худобі ²⁾.

Видно, що в мужиків найживіщими були спомини про всякі картини панщини,—й що тільки злість на панів та свіжа новина про волю од панщини примусила їх дякувати цісареві й його родові,—а зовсім не які небудь думки про безпремінну потребу цісаря в державі,—котрі мали письменні люде попівської школи. Так само у буковинській пісні про державну раду 1848 р.,—хоч і видно велику пошану до цісаря,—та все таки не видно думки ні про які державні справи, окрім про скасування панщини. Хто цікавий, хай прочита ту пісню,—про вибор до ради й про саму раду,—в збірці д. Купчанка,—а ми тут приведемо тільки кінець її,—починаючи з розмови двох виборних мужиків: Рижки й Кобилиці:

Зійшов Рижка з Кобилицев,
Взяли дорожити;

— „Що будем ми, Кобилице,
В Відні говорити?

Що будем ми, Кобилице,
В Відні та й гадати?“

— То треба би перед царем
Правду всю сказати. —

Як прийшли вони до
Відні

Та взяли казати,

А виходе пан монарха,
Письмо взяв читати.

Виходе пан монарха,
Письмо взяв читати:

— „Кажіт, люде, правду вірну
Бо мете присягати“.

Відколи Іван Рижка
Присяг перед царем, —

Від тогди за панщину

Хрести ся поклали... ³⁾

Така виключна думка про свою громадську, господарську справу доводила українських мужиків 1848 р. до того, що вони розуміли ту справу ліпше, ніж хто другий,—та тільки недостаток науки про інші, дальші справи, про справи державні, не дав їм розуміти, що була своя „правда“ й у тих, котрі йшли й проти „монархи“.—в тім числі й у поляків,—а складання надії на монарху не дало мужикам стати на свої ноги й повернути й справу господарську ліп-

¹⁾ Прим. д. М. Бучинського й Купчанка, № 322.

²⁾ Прим. Купчанка № 321.

³⁾ Купчанка, 557—559. В Буковині справді панщина скасована вже після закону ради державної, 7 сент. 1848 р.

ше, ніж її поставив потім цісарський уряд. Пісні з 1849 р. вже показують, що мужики українці, а надто вояки, бажали недоброго „ляшкам-панкам“ не тільки за те, що ті мучили їх панщиню, а й за те, що вони „зрадили цісаря“. Така напр. пісня, котра, певно, зложена була в ті часи, як в 1849 р. похід Карпатами стояла сторожа проти того польського полку, котрий пристав до повстання венгерців. Це пісня стара, ще з часів татарських,—та тепер її перероблено на новий лад:

В чистім полі береза стояла
На березі зозуля кувала:
— „Чом, березо, біла, не зелена?“ —
— „Як я маю зеленою бути?
Підо мною стояли рекрути,
Шабельками гіля обтесали,

До майора дрібний лист писали:
— „Ти майоре, пане, ти наш капітане,
Пусти нас в ліс за ляшками,
Бо ті ляшки зрадливий люде,
Зрадили цісаря, — шибиниця
буде. ¹⁾

По такій же дорозі почав було йти зріст думок про ворогів цісаря й серед українців в Венгрії.—Тут теж стрілись в один час справа про скасування панщини, повстання венгерців проти цісаря за свої державну й народню волю й зневага їх до волі невенгерських пород.

В Венгрії держалась ще стара *устава* (конституція), по котрій пани й попи збирались на ради по повітах (потамошньому комітатах) і до всього королевства. Цісарі старались, як можна, не часто зкликати спільні ради,—а все таки на тих радах і на комітатських венгри подавали думку про державні справи й не раз требовали більшої волі для печатного слова й не раз вказували цісареві недоладний уряд його чиновників. Тільки венгерські ради дуже опірались проти того, щоб пани платили податки нарівні з міщанами й крестянами, а також проти того, щоб зменшити панське право над крестянами й полегчити панщину й податки крестянські,—як того хотів і цісарський уряд, і деякі вільнодумніці пани. Крестяне не раз піднімались проти панів,—напр. в 1831 р. в Шарішськім (Sáros) комітаті, де крестяне,—словаки й українці, перебили багато панів за те,

¹⁾ Головацьк., III, 94. Старі приміри в Антоновича й Драгоманова I, № 24. Слова: „ляшки-зрадливий люде“ злибуємо ще в піснях гайдамацького часу XVIII ст. (Пісня про *Рейментаря* й гайдамак, за і. д. Як. Новицьким. На Дніпріві ороги. Заря 1880, 215). Ми маємо ще чотири приміри пісв про „рекрутів і зрадливих ляшків“, записані д. М. Бучинським в 1871 р.—тільки в них уже забуто про цісаря,—а ляшки зраджують „жовніра“ й навіть „дівчину“.

що мов би то пани труять колодязі й розпускають холеру ¹⁾. В 1833 р. уряд покликав раду венгерську дати деякі вільготи крест'янам, і насилу за два роки рада згодилась на невеличкі вільготи, з котрих найважливіші були ті, що дідич уже переставав бути й суддею над крест'янами й не міг арештовувати крест'ян ²⁾. З 1833 року венгерські ради почали настоювати на тому, щоб в усіх урядах держались мови не латинської, як перше, — а венгерської — а на мови славянські й волошську не хотіли зважити. Через це все ні в крест'ян, ні в письменних славян і волохів не було прихильности до вільнодумства венгерських панів проти цісаря.

Звістки про повстання 1848 р. в Італії, Франції й у Відні застали в Венгрії раду, — котра зібралась ще в 1847 р. Рада венгерська з 3 до 15 марця потребовала од цісаря, щоб у перед його міністри одповідались перед радою: — склали їй росполог грошовий, і всяких справ, — щоб рада могла ставити їх до суду. Далі рада потребовала нових вольностей: рівности всіх вір, щоб вільно було печатати без цензури, щоб цісарь скликав що року раду ³⁾.

Трохи згодом рада венгерська поклала, щоб в усіх урядах і школах вживалась мова венгерська, щоб усі землі, котрими колись урядкували королі венгерські (напр. Трансільванія, або Семигороди, — де найбільш живе волохів, — Воєнна Границя, де живуть серби, — Далматія, теж сербська земля, Хорватія, — де живуть теж серби, тільки римської церкви, — й де тільки частина панів венгри) — були поставлені просто під уряд ради венгерської з її міністрами. Це не подобалось волохам, сербам і иншим слав'янам, котрі требовали й собі таких же вольностей, яких собі хотіли венгри. Серби й хорвати зібрали військо, — щоб силою добиватись вільностей од венгерського уряду й воліли мати діло з цісарем, ніж з венгерською радою.

Венгерська рада поклала 6 іюня скасувати панщину й признати за крест'янами ту землю, котра була записана за ними по урбаріям і за котру вони мусили досі робити панщину, — та тільки за те пани мусили дістати гроші з дер-

¹⁾ Louis Léger. Histoire de l'Autriche-Hongrie, 479. Biedermann. Die Ungar. Ruthenen, II, 110. Про стан венгерських крест'ян до 1833 р. див Litter. Berichte aus Ungarn, Hunfalvy, I, 159—161. Die Entwickel.—Gesch. der Reformideen in Ungarn.

²⁾ L. Leger, 479.

³⁾ Там же, 517.

жавного скарбу¹⁾. А скарб той складається ні з чого іншого, як з податків, найбільше од тих же крестян.

Коли уряд цісарський не погодивсь з венгерською радою,—і через те почалась війна між радою й цісарем,—то славянські письменні люде й вояки стали за цісаря,—а крестянам теж нічого було ставати за венгерську раду. Вже коли хорватське військо увійшло в Венгрію,—венгерець Перчель казав у венгерській раді,—щоб панщину подарувати крестянам безплатно,—та найголовніщий тоді міністер венгерський Кошут виступив проти того й порадив дати панам поміч од скарбу 15 мільонів ренських (15 сентября 1848),—а крестянам подаровано тільки десятину вина, котру вони доти мусили давати на панів з своїх виноградників²⁾. Потім, коли венгерським повстанцям прийшлося ще трудніше, то Кошут згожувався подарувати крестянам панщину³⁾,—а коли в Венгрію на поміч цісареві прислав своє військо російський царь Миколай I, то Кошут з товаришами видали закон, що й не венгерські породи й мови матимуть волю й рівне право з венгерськими⁴⁾. Та це все було дуже пізно. Венгерські повстанці мусили в августі й сентябрі 1849 р. покласти оружжя перед москалями,—а потім цісарь скасував всі нові й старі венгерські вольности й поставив над Венгрією своїх урядників,—найбільше німців. Знов вернули собі свою волю венгри вже аж в 1867 р., умовившись з німецьким цісарським урядом, після війни його з Прусією.

Це все, що робилось в Венгрії в 1849 р. zostавалось доволі темним для тамошніх крестян українців. Письменних людей між венгерськими українцями не було, окрім пошів та кількох урядників,—та вони, як і венгерські пани, дуже гордували мужиками, й щоб менше встидатись перед венгерськими панами,—видумували собі великопанські родини то дома,—то в старій Литві з Польщею, то в Московщині⁵⁾. І досі попи в Мукачевській країні стиляться говорити „по мужицькому“, „языкомъ слугъ“, і говорять по венгерському,—

¹⁾ Там же;—Iranyi et Classin, Histoire politique de la révolution hongroise 1847—1849. 285, 99—100.

²⁾ Springer, II, 520.

³⁾ Rogge, Oesterreich von Vilâgas bis zur Gegenwart. I. 148.

⁴⁾ Springer, II, 751. Iranyi et Chassin, I, 357—360.

⁵⁾ Попи Бачинські виводили себе од литовських князів,—щип Духович—од князів Черкаських з Москви, урядник Добрянський од старинного волошського вельможного пана й т. д. Biedermann, Die Ungarischen Ruthenen, II, 54—55. Весьда 1871, VI. Матиссовъ, Движеніе народной жизни въ Угорской Руси, 229.

або, де хто,—по латинському, або такою мовою, мішаною з церковної, московської, української й угорської, що й розібрати трудно,—і вони цю мову звать „настоящим руським языком“—т. є. панським, а не мужицьким. Як почалось венгерське повстання, то багато попів в Мукачевській країні з архиереєм їхнім, Поповичем, стали за венгерців,—а потім, як прийняли москалі й став брати гору цісарь, то урядник русин, Добрянський одвернув Поповича од Кошута до цісаря¹⁾. Тим людям, котрі встидались того, що „руський народ“ в Венгрії самі тільки мужики,—так мило було побачити „руських“ панів і начальників в війську московському, що вони зовсім прихилились до думки, що венгерські русини—все одно, що москалі,—і вони почали всі ляяти Кошута, котрого били ті москалі й хвалили царя московського й його приятеля, цісаря. Деякі з урядників русинів посунулись далеко в гору по службі в ті часи, як цісарське начальство вправлялось в Венгрії без ради краюної, й стали губернаторами в країнах, де живуть русини (в Ужгороді, в Марамароші). Під їх урядом зкінчилась і справа крестянська, так що панам,—котрі не дуже то раді були повстанню Кошутівців і котрих цісарь хотів ще прихилити до себе,—державний скарб заплатив за панщину од 300 до 700 реньських за крестянський двір з полем і по 50 за двір без поля²⁾. Крестяне зразу цього не помітили,—бо вони зразу мов би то й не платили грошей за скасування панщини,—а на ділі звісно, більша частина плати пішла просто од них. Письменні ж люде їх навчали, що вони мусять шедякувати цісареві,—котрий мов би то скасував панщину, через те, що він дуже любить народ. Чутка про те, що й вороги цісаря, кошутівці, хотіли скасувати панщину не згірше цісаря,—навіть і не дійшла до мужиків славянських в Венгрії. Це добра наука на подібні случаи: коли хто, а надто з панів, та ще з чужої пануючої породи,—хоче прихилити до себе кого другого, а надто мужиків, та ще й чужої, підбитої породи,—то мусить почивати робити добро для них не саме толі, як треба од них помочи, а надто не тоді, як треба їм повставати проти готового уряду та лити свою кров, щоб закладати все таки чужий уряд,—а далеко зарані; треба повстанцям робити це добро просто для

¹⁾ Irányi et Chassin, I, 311. Бесѣда, VI, 232—234.

²⁾ Rogge, I, 148—149. Czernig, Oesterreichs Neugestaltung. 1848—1858. 494. Про те, як мало крестян дістало поле і навіть двори в українських комитатах у Венгрії, див. у Biedermann, II, 107, примітка.

добра мужиків,—а не для своєї користі,—то тоді може мужики й повірять повстанцям,—а інакше мужики по меншій мірі не поворухаться,—а частіше всього стануть проти повстанців, за готовий уряд, коли він хоч трошки заходиться коло них.

Це ми бачили на піснях галицьких,—це видно, й на піснях русинів венгерських— хоч і не так ясно,—бо письменні люде серед русинів венгерських далеко менше ходили коло мужиків, ніж галичане, й далеко менше розмовляли з ними про громадські справи, навіть про цісарський уряд.

Щоб одборонитись од війська цісарського, сербів та хорватів,—Кошут збирав військо з усіх країн Венгрії,—в тім числі й з русинів. Вояки русини зараз же перевернули на Кошута пісню, котру давно вже співали про цісаря:

Сидить Кошут, сидить
На високій драбині:
Пише листи, пише
По угерській країні.
Кошуте, Кошуте
На що нас вербуєш?
Мало маєш пенязі,
Чим нас прогодуєш?

Чи на жалость, на жалость,
Чи на велькі зармуток;
Шкода, боже, шкода,
Сесь Кошутів вербунок!
Шкода, боже, шкода
І Кошута самого,
Що він утьок, утьок
Із орсаку (царства) свого.¹⁾

З цієї пісні видно, що мужикам українцям Кошут був все одно, що й цісарь,—люде чужі, од котрих іде однаково „жалість та зармуток“. Це власне *одна тільки* українська пісня, записана в Венгрії про краєві справи 1848—1849.

Письменні люде й тут постарались внести серед мужиків думку про цісаря, як про прихильника мужиків проти панів-венгрів і підбивали їх правити служби церковні навіть за цісарову Марію Терезію²⁾. Тільки ж у Венгерській Україні письменні люде не спускались до того, щоб скласти для мужиків вірші, чи пісні мужицькою мовою,—й через те там і не здібуємо пісень, подібних до тих, які бачимо в Галичині,—окрім пісні про зозулю³⁾. За те *чимало пісень про Кошута й цісаря записано на галицькім боці Карпатських ір*,—де в 1849 р. од цісаря було зведено збиратись усім дорослим людем в поспільне рушення (Land-

¹⁾ Головацьк. III, 132. Порівн. про цісаря, там же, 112.

²⁾ Biedermann, II, 103.

³⁾ У нас рукопись д. Ревтія. У Голов. напечатано кілька віршів мішаної мови з 1849—1867 р. між піснями венгерських русинів, та наряд, щоб мужики співали їх (III, 257—262).

storm) стерегти проходи через гори, щоб через них не прорвалось військо венгерсько-польське в Галичину. Треба зважити також і на те, що між військом, котре воювалось з зенграми в 1849 р., було кілька полків галицьких, і між ними Пармський¹⁾. Рівняючи з цих пісень ті, котрі були напечатані (в „Галичанинѣ“ й у д. Головацького) з тими, що ми маємо в рукописах, видно, що спершу ті пісні були зложені письмєнними людьми,—перші навіть для салдат,—а потім уже вжились серед мужиків і поперемінювались серед них.

Одна з тих пісень, раніше других напечатана²⁾, починається так:

„Загадала Ниталія кесарика вбити, —

і далі хвалить Радецького, генерала, котрий всмирив повстання італянців, розказує про те, як цісарь був в Кромєржі,—(малому місці в Моравщині, куди цісарь переїхав з вільнодумного Відня), про те, як він прохав помочи в Москаля, як „москаль Микола“ взяв венгерське місто Комори і звоював Кошута. Видно по всьому, що пісню складав зовсім письмєнний чоловік, котрий підлажувавсь до простих салдат. В чотирьох рукописних одмінах цієї пісні, котрі ми маємо³⁾ назвиська міст перекручені,—й замість венгрів, ставляться майже скрізь „поляченьки“, або й „турки“,—а в одному вже не цісарь просить помочи в Москаля, а Москаль у цісаря. Видно, що мужики ніяк не могли вдержати в пам'яті мало цікавих для них державних справ. А ще одна пісенька,—котра, явно, склалась між мужиками з шматка цієї письмєнної пісні,—вся справа розказується вже ось як:

Обложили канонами

Відню до окола;

Ніхто єї не розібе,

Лиж москаль Никола.

— „Цісаріку молоденький,

Не хочем сі бити,

Лише позволь в Галіції,

Панщину робити“. —

— Не журіться, поляченьки

Якось то-то буде;

Та поки гір, та каміння —

Панщини не буде.⁴⁾

Видно, що мужики, щоб хоч як небудь вияснити темну для них справу й прилагодити внесену до них думку про цісаря, як про їхнього добродійника,—поставили, замість венгрів, поляків і заставили їх битись з цісарем—за панщину!

¹⁾ Polnische Revolutionen, 353, 362—368.

²⁾ Галичанин. 1862. I, II, 20.

³⁾ Записали: один д. Тит Ревакович в Дорогобичу, три д. М. Бучивський (два в Гривівцях і один в Кутищах).

⁴⁾ Запис. д. М. Бучивський в Гривівцях, в 1868 р.

В д. Головацького напечатано ще дві пісні, котрі явно причеплюються до поспільного рушення 1849 р.¹⁾ З них видно, що як де, мужики, засмучені неспокоями в країні та мором (холерою) дуже не ріді були поспільному обов'язку бути вояками й страхались що „царь народ вигубит, шьо й душі не лишиг“. Письменні люде попівської школи хотіли піснями навчити мужиків, що тепер наступила „тисяча Петрова“, що смерть посилається од бога за гріхи,—а що цісарь бере мало життя,—„от як би вовк одно ярча з шістьдесяти“,—а також навчити, щоб горілки не пили, бо заборонив папа з Риму,—й жінок не били, бо „від жандармів кара“²⁾. В одну пісню приліплено подяку цареві за те, що панщину подарував,—а одна вмовля людеі, щоб не боялись податків цареві:

Ми урбарію подаймо, оплату худобну,
Грунт і хату оплатим, та й сидім при дому. —
От тільки нам від цісаря царського побору!

Дві рукописні пісні, котрі ми маємо³⁾, підходять до цих пісень, тільки в них ще більш поплутано; в одній венгер переминівсь на турка, а в другій люде „православні“ переминено в „преславні“.

Ще дві пісні дуже подібні одна до одної⁴⁾.—розказують про війну цісаря й Москаля з Венгром та Поляком,—і дякують цісареві за скасування панщини,—беручи слова з звісної нам пісні:

Просім бога за цісаря	Просім бога за цісаря
У святої матки,	В святої фігури,
Що нам цісарь подарував	Що нам цісарь подарував
Панщину й податки.	Прийму, яйці й кури.

Нарешті ми знаємо ще одну, довгу (192 вірша) й дуже інтересну пісню, записану д. М. Бучинським в Космачі. В пісні цій збилося до купи кілька пісень з часів скасування крѣпацтва та польського й венгерського повстання. Починається вона, як вояцька пісня з думки „чому жовнір не женигсья?“,—„бо царь не пускає“,—й далі нагадує про

¹⁾ Кн. II, 461—463. III, 40—42.

²⁾ Друга пісня, (Голов, III, 40—42) явно зліплена з двох, коли не з трьох,—певно, письменними людьми зложених. Кінець її (проти горілки й за жінок) взятий з особної пісні, напечатаної в д. Головацького ж, II, 464.

³⁾ Одну записала д. Бородайкевичева, в Ріжці, а другу д. М. Бучинський в Космачі, (в Косівському повіті).

⁴⁾ Одна напечатана в д. Головацького, II, 460—461: друга, рукописна, запис. д. Бородайкевичовою в Ріжці.

війну цісаря з Турчином (Венгром), назива полк Парму,— й ось як розкажує про повстання в Відні (в октябрі 1848 р.) про переміну цісаря (старий Фердінанд I зрікся цісарства 2 декабля 1848, також зрікся й брат його й наслідник, Франц-Карл, а цісарем став 18-літній син Франца-Карла Франц-Іосип) й про венгерське повстання:

Ой наш цісарь в Відні сидит
Нічого не знає,
А студенти з поляками,
Нещісте кохаю (ть).
Прийшли ж вони ба й до Відня
Взіли та й казати:
— Ой, мусиш сі, наш монархо,
В письмі підписати,
Ой, мусиш сі підписати,
Печітку прибити,
Бо як нам сі не підпишеш.
Та й будем те бити. —
А наш цісарь молоденький (?)
Того ж не боявсі,
А студентам з полякали
Не підписувавсі.
Пише цісарь та до брата:
— „Що, брате, робити?
Хотят студенти з полячками

Хотят Польшу взіти*.
А брат ему відписує,
Що: „ я в тім не знаю,
Маю сина Остафійка (Фран-
ца-Іосипа),
Щасливого маю.
Не далеко, каже, сидит
А в місті Парижу (Кромерижу)
Й а він має на серденьку
Великую грижу,
Й а не того грижу має
Що не ма що їсти,
Й але того Венгра бити,
Не ма коли сісти*.
І що їсти, ї що пити,
Не приймає трунок,
Пише цісарь до Москаля:
— Ходи на ратунок.

Далі пісня розкажує, як Москаль взяв „Коморню“, як „цісарь молоденький вступив до Тіролі“, як Кошута побито,— та потім про віденську державну раду:

Як зійшлися цісарики,
Взіли говорити,

Та: „як би то бідним хлопам
Панщину уймити?“

По цьому йдуть звісні нам вже подяки цісареві й його родині за скасування панщини й накази молитись за нього богу. Тут пісня спомина панщину й податки на панів:

Не мав я сі, пане брате,
Як богу молити,
Не міг я сі, вражим ляхам
Нігди доробити.
Гей, робив я панщиночку
Сто двацять день, три дни. —
Доки ж то я та відбуду,
Товчу свої злидні
Ой, дав же я а присипку

Три кірці з комори,
А десіту ж, брате, вівцю
А двацті бжолі,
Платив грішми роківщину
За товар, за воли,
За покладки, безроги, —
(Сором мі казати!) —
Й а ще тото вражі ляхи
Не хтят дарувати!

Згадавши так про недавній час панського права, пісня зверта на звісну вже нам картину послуги панам і в свято:

Ватамани з польовими
До рахунку гоні...
А в неділю ба й раненько
У церковцях дзвоні,
Як йдеш, брате, до рахунку,
Бери ж, брате, курку,
Як не береш, брате, курку,
Не маєш рахунку.
Я прихожу та й до дому,
Жінка сі питає:
— „Чи ж багато рементини
(недодачі)

Пан сі впоминає?“
Ой, я жінці не розказав,
Лишень сів на лаві, —
Прибігає ба й окоман:
— Десь поїдеш з паном!
— „Не маю ти, жінко моя,
Коли розказати,
Давай хліба до торбини
Та й хоть пів бокати!“¹⁾
Веду коні та й до двора,

Окоман на брамі
Стоїт, буком вімахує,
Клине моїй мамі.
А я шіпку із головки,
Знизенька вклонивсі,
А він мене за чуприну!
Даремне набивсі.
Аби ми сі, милий боже,
Землі розступила,
За що ж мене ляшовина
В неділеньку біла!
Бодай же ви, вражі ляхи,
Гонору не мали, —
Що ви мене в неділеньку
Так тіжко вкарали!
Ой будете, вражі ляхи,
У грубах палити,
А ми будем, прості хлопи,
От на хліб робити,
Котрі хлопці молоденькі,
Цісарю служити.

Пісня закінчається картиною „зозуленьки“, котра заносить панциночку за Дунай, за море і т. д.

Видно, що прості люде всилувались оживити вірші, котрі напускали до них письменні солдати, — оживити тим, що простим було найцікавіше, — спомином про панцину й про справи господарські. До тих справ тільки й можна було причепити в простих українців думку про царя, чи цісаря, — без котрої могли би й обійтись ті українці, коли б було їхні письменні люде сами ліпше розуміли державні й господарські справи та пояснили й простим, що для них цісарь, чи царь зовсім не потрібні.

Скоро прості люде в Галичині сами почали гіркою пробою доходити до думки, що цісарь з його законами та урядниками зовсім не такі добродійники для них, як їх навчали. Так цісарський патент про ліси zostавив громади майже зовсім без лісів, котрі патент признав державними

¹⁾ Боката — шматок; од італійського: bocca, — рот; bocciata — частина, що ротом вхопити. Зайшло з волошського.

і панськими навіть на землях, що записані були за крестянами. Д. Головацький розказує, що коли цей патент обявляли в Гуцульщині,—то один мужик сказав німцеві урядникові: „Як же, пане комісару? Коли моя земля, то і ліс мій, що на моїй землі виріс. То вже так Бог дав. А то прийшло би на тое, що голова моя, а чуприна, що на моїй голові виросла, не моя. Як же то може бути?“—Хитрий урядник догадався: — А ось, каже, я тобі покажу, що голова моя, а волосся не моє! — та і зняв свій парик:—Так і цісарський патент, каже: земля твоя, а ліс панський! „А нехай же вас нечистий візьме з вашими патентами“—одповів з огидою мужик ¹⁾. В Галичині, як і в Російській Україні, мужики вважають ліс громадською власністю ²⁾—і через те ті часи, коли в Галичині цісарські урядники порядкували на користь держави і панів справу лісів і пасовисків,—були як раз добрі, щоб вияснити мужикам правду про цісарський уряд і показати їм, що не треба ні на кого надіятись, як на самих себе,—та письменні галичане саме тоді найбільше навчали мужиків дякувати цісаря і на нього складати всю надію. З часом ця надія дуже велабла серед цісарських українців,—та серед них все ж зосталась звичка ждати поліпшення свого життя не од самих себе, а од якогось побічного пана над панамі, царя, коли не австрійського, то москвовського, руського,—або й хто його зна якого.

Так ми сами чули од мужиків в 1875 р., іздаючи по Карпатах, що скоро „вступить царь московський“, — або „восточний“—або „якийсь царь“, і буде землю порівно ділить ³⁾. Така надія вже немає нічого спільного з тим „вірнопідданством“ до голови держави, про котре розказують за своїх мужиків письменні галицькі русини, — і побік і з нею держуться найпротидержавніші думки й такі ж пісні, — котрі ми приведемо далі. — А тепер погляньмо на прихильні до царя пісні в Україні Російській.

¹⁾ Голов. назв. книга; I, 703, прим.

²⁾ Zehliche, Unsere Zeit, 1870. № 12, 544. Чубинський. Очеркъ народныхъ юридическихъ обычаевъ и понятій въ Малороссіи. Записки И. Р. геогр. общ. Отдѣлъ этнографіи, II, 681. 701. Подібно в поляків: Kolberg. Lud. Seria V. 118, X. 152. Zbior wiadomosci do antropol. kraioiw. II, 25.

³⁾ Д. Павлику оповідав один селянин в Косівським повіті в часи війни Росії з Туреччиною, що московський царь обіця, побивши турка, прийти ділити всю землю в Цісарщину,—так цісарь, почувши те, сам сказав, що „візьбере все від панів і жидів та розділить помежи хлопів по рівній пайці“. Громадський друг, I, 55.

Тут такі пісні появились тільки після 1863 року і тільки на правім боці Дніпра, тоді, як і там зійшлись до купи: повстання панів проти царя скасування панщини іменем царя і проповідь за нього письменних людей.

В 1861 році 19 февраля було скасовано в Росії крестцтво. Крестьяне стали вільними і на них одписувались хати і частина поля, а вони за те могли, по згоді з паном, одробляти панщиною по закову (по Положенію), чи платити чинш, чи пристати „на викуп“. Як приставали на викуп,— то державний скарб платив панові билетами,—а крестьяне мусили сплачувати ті билети вже в скарб сорок девять років. Дворовим зовсім не давалось ні хати, ні поля. Нові порядки мусили бути заведені в два роки,— а доти все мусило зоставатись по старому. Крестьяне майже скрізь не розуміли „Положення“,—а часто то ніхто його в селі й не читав¹⁾. Вони не хотіли вірити, щоб була їм дана сама воля без поля, без лісу²⁾.

Таку „волю“ крестьяне вважали за „ненастоящу“, — і ждали, „слухного часу“, коли буде обявлена настояща воля. Цю ж волю, що їм обявили, крестьяне вважали за видумку панську,— і через те настоящої волі ждали од царя, од котрого виходять всі закони, од котрого і їм обіцяно було волю³⁾. Настояща воля,—думали крестьяне,—або вже обявлена та схована панами, або буде обявлена через два ро-

¹⁾ Основа. 1862, іюнь, вісті, 95.

²⁾ В „Основа“ знаходимо тодішні слова крестьян різних місць: „Де ж тая воля? Яка то переміва? Що ж тут ліпшого? То й ліс зостається панський?“—казали на Поділлі (1862, май, вісті, 7)—„Що ж оце за воля без землі?“—питали на Волині (1862, сент. послѣ поїздки на Волинь, 44) „Земля,—яка вона панська? Вона така ж казена, як козача, або та, що під казенними крестьянами, що за неї платиться подать, царський оброк“,—казали в Полтавщині (1862, іюль, вісті, 67).

³⁾ В с. Пустовійтовому, в Кременчуцькім повіті, Полт. губ. крестьяне, принявши уставу грамоту сказали, що і „вони і земля їх вільні“,— і через те вони „ні робити (панщини), ні платити не будуть,—що коли цар дав їм волю,—дав їм і казенне положення (то б то платити тільки податки в казну—скарб державний). Коли їм казали, що їм уже обявлено царську волю,—то крестьяне одвідали: „будемо ждати, що буде. Бог нас любить, цар милує, а з павами нам не жити“ (Основа, 1862, іюль, Вісті, 75—6). В бунті крестьян в селі Олексиці Кременецького повіту Волин. губ., крестьяне кричали, що „не приймають грамот, а будуть робити по старому до 19 февраля 1863 р., коли сам цар прише їм грамоту“ (К. Моголь. Крестьянські безпорядки вь одному селѣ Кременецкаго уѣзда 1862—1863 г.“ Русскій Вѣстникъ 1863, февр. 674), Волинському губернатору в 1862 р. казали крестьяне скрізь: „хочемо царського викупа“,—що губернатор арозумів так, що вони не хотять мати ніякого діла з павами (Осн. 1862, сент., послѣ поїздки на Волинь, 45).

ки¹⁾ — для тих, хто не пристане на панську волю, не прийме панських уставних грамот. Нікому з письменних людей, — звичайно панів, — крестяне не хотіли вірити, коли вони їм показували на „Положеніє“²⁾ — і коли навіть приїздило царське начальство і військо, — то крестяне казали: „ми в ваших руках: ріжте нам горла, захопуйте живих у землю, а ми не приступим робити, або жити на уставній грамоті і мусимо ждати того, що нам дасть Бог і цар“³⁾).

Проїздом через Полтавщину в 1862 році сам цар Александер II казав старшинам крестянським, що ніякої „нової“ волі він їм не дасть, — та крестяне, коли їм нагадували про це, відповідали: „ми це знаємо“, — а все таки иноді прибавляли: „та може ж таки царь нам зробить яку полегкість“⁴⁾).

Вже і з цього видно, що крестяне українські не то, щоб мали прихильність до такого царя, який він справді єсть, а сами собі вигадали царя такого, якого їм би хотілось, щоб він був. В цій надії на царя найбільш усього було ненависти й невіри до панів і начальства та бажання, щоб справу розібрав хто небудь инший, ніж пани й звичайне начальство, — хто небудь далекий од них. Що це правда, — то видно між иншим з того, що тоді, як галицькі крестяне звертали надії на московського царя, — піддані цього царя крестяне с. Олексинця, Волинської губернії, подавали на свого пана прошення цареві австрійському⁵⁾. Поряд з такою надією на далекого цісаря, поміж крестян кружила думка, щоб самим силою добиватись свого; навіть инде то кілька сел згожувались на тому, щоб вкупі бунтоватись, — та коли доходило до діла, то сусіди не помогали тому селу, котре починало бунт; — та й думка про те, що царь і сам через два роки дасть настоящу волю, — спиняли крестян од повстання⁶⁾. З письменних людей на лівому боці Дніпра не було майже нікого, хто б піддержав серед крестян думку, що землю собі вони можуть добути тільки своєю власною спільною силою. Там ледве знайшлося між купками

¹⁾ Основа, 1862, іюль, Вісти, 79, К. Моголь 661, 662.

²⁾ Основа, 1862, февраль, Вісти, 39.

³⁾ Основа, 1862, іюль, Вісти, 77.

⁴⁾ Основа, 1862, іюль, Вісти, 80.

⁵⁾ К. Моголь, 682, 688.

⁶⁾ Основа, 1862, іюль, Вісти, 79, — (бунт в с. Пустовійтовому). В с. Олексинці кр. Загнибіда, когдий кричав громаді: „прогнати всіх чиновників і пава з села“, їздив по сусіднім селам кликати допомоги. — К. Моголь, 675.

українолюбців, що вирости на Шевченкових думках, кілька людей, котрі ставали хоч на тому, щоб допомогати крестянам перед начальством, щоб крестянам не досталось хоч менше землі, ніж їм мусило бути по Положенію 19 фєвраля 1861 р. І тих людей зараз же царське начальство без суду повисилало в північні краї під догляд поліції, — (як напр. писателів Кониського з Полтави, Чубинського з Переяславщини). Як пройшли два роки після 19 фєвраля 1861 р., то крестяне побачили, що „нова воля“ од царя не приходить і думки про „слущний час“ стали затихать, аж поки кілька років назад вони почали знов кружляти в думках про те, що „царь буде ділити землю на всіх порівному“ ¹⁾. Треба завважити, що в часи уставних грамот надії на царя піддержували на Україні одставні салдати (москалі) та прочане, котрі ходили з Московщини до Київѣа. Їм крестяне вірили, — бо нікому з людей панської подоби не хотіли вірити.

Цікава річ, що не гляючи на те, що крестяне на всій Україні в 1861-1863 р. так багато ворушились з поводу „волі“ і царя, вони не склали тоді про це *ні одной пісні*. По крайній мірі досі ніхто ніде не записав пісні ні про „панську“ волю 19 фєвраля 1861 р., ні про бунти проти неї, ні про надії на нову волю од царя: в цьому видно ще новий знак того, що вся ця справа була для крестян українців темною ²⁾.

Пісні про волю надану царем, ми маємо досі тільки з правобережної України, й усі вони (окрім, мабуть, одної) склались уже після польської повстання 1863 р., або перейшли з Галичини, певно теж уже після 1863 р., коли царь напроти польських панів, — справді звелів зробити явну, полегкість для крестян.

В трьох правобічних губерніях, — Київській, Подільській і Волинській, — земля мусила бути надана крестянам та, що

¹⁾ Про це дивись Громаду, т. V, 206—210.

²⁾ В цей час, коли мужики думали, що царь їм хоче зробити добро, та пани йому не дають, мусила переробитись чудним способом одна з пісень про руїну Січі, записана Чубинським (де, не показано). В ній заporожці говорять:

„Ой, сударизя, наша матусенька!
Змилуйся над нами,—
Ой, великий світ, а нігде прожити
За вражими москалями“.

А цариця одповіда:

„Ой рада б же я, а діточки мої,
Щоб вам пособити.
А коли не можна та за кзязями
По синоду й ходити“.

(Зап. Югос. отд. Р. Георг. общ. I, 303—304).

записана була за ними по інвентарним записям 1847 р., — коли крестяне з паном не згодяться на інше. Звісно, панам вигодно було давати крестянам менше землі, — а коли можна то й гіршою, — по добровольній згоді з крестянами. Мирові посередники, котрі вводили „установні грамоти“, і тут були пани, з дідичів; ставили їх царські губернатори по згоді з панськими маршалами, або „предводителями дворянства“. Майже всі посередники 1861—1863 р. були з поляків, а поляки тоді саме приготувлялись до повстання, щоб поновити польську державу 1772 року, — з Польщею, Литвою, Білою Руссю і Україною до Дніпра. Польські демократи й тоді налягали на те, що панам полякам треба прихилити крестян до себе й до Польщі. Тільки ж польські пани на правобічній Україні за той час, коли вони сами вводили установчі грамоти одібрали в крестян навіть проти інвентарів в 1847 року, — п'яту частину землі, — хоч людей з того часу і підбільшало¹⁾. Найгірше скривдили селян багатші пани та ті, котрі сами були в маршалах, посередниках та присутствіях по крестянським ділам і поприслиували крестян до „добровольних згод“, по більшій часті з поміччю війська²⁾. Ясно, що крестяне правобічних губерній зовсім не могли бути прихильними до панів поляків і до польської держави, до котрої їх думали прилучити повстанці 1863 р. На правім боці Дніпра бунти крестянські з поводу „установних грамот“ і „викупних згод“ були здається ще частіші, ніж на лівому, — і тут уже в 1862 р. люди, котрі придивлялись до діла, радили зробити те, що було зроблено після польського повстання 1863 р., тоб то, скасувати панщину і звеліти примусовий загальний викуп наділів за посредством казни, щоб крестяне не мали прямо діла з панамі³⁾. Бунтовались українські крестяне і за Бугом, в Царстві Польському (що поляки звать Конгресувкою), — де вони ще од часу, як країну займав Наполеон, — здобули волю, та зовсім без землі⁴⁾.

¹⁾ Чубинський VII, 515.

²⁾ Примір можна бачити в згаданій статті К. Могола. Як менше і за більшу плату получили крестяне в київській губ. землі по „добровольним згодам“ проти простих установних грамот, можна бачити з карти в книзі д.д. Воейкова і Загосківа, Кіевская губернія. Стат. свѣдѣнія о распределеніи землевладѣнія, о цѣвности имѣній и о крест. дѣльб. С.-Петербург. 1867.

³⁾ Основа, 1862, сенг., Послѣ поѣздки на Волинь, 45.

⁴⁾ Про бунти в Люблинській губ. д'в. у Моллера, Situation de la Pologne au 1 janvier 1865, I, 207. 213. Моллер висав уже в 1864 р. (II, 36), що „здається, крестяне в Люблинській губ. не хотять платити ні чиншу ні викупу, ні за землі панські, ні за казенні“.

Тим часом прихильники польської держави думали, що можна таки привернути українських мужиків до повстання за ту державу. Для того вони між иншим розкидали по базарах листи до українських мужиків і пісні, писані українською мовою. Одна з таких пісень починалась: „Знайте, люди, для чого царь військо тримає“,—а друга названа, „Пісня українського народу сіюго 1863 году“,—починалась так:

„Годи вже, годи намъ сумовати,

Треба намъ писню та заспивати,

О гради Варшави, та о Божой слави“ —

і далі кликала українців, щоб ішли рятувати од москалів „святую“ Варшаву, повалити царський уряд, та поновити Польщу, зробити з неї таку державу, в котрій не буде „ні рекрутчини, ні податків, ні акцизи (на горілку), ні поліції“¹⁾. Українські крестяне, вбачаючи, що поляки збираються повставати, думали своє: „очортіли бісові ляхи! Коли б уже швидче повіяли вони до лісу; може б ми за землю їм нічого не платили“²⁾. Спільна ж сторожа по ночах з солдат і крестян, мусила звертати ненависть крестян до Польщі на прихильність до ворога її, царя, про котрого вони вже звикли чути з 1847 р.

Були тоді на Україні й такі люди, котрі раді були, щоб крестяне повернулись і проти польських панів з їхньою польською державою, і проти московського царя, щоб взяли собі землю та й жили собі на своїй волі. Ті люди появились після Шевченка з його писаннями,—а де які з них доклали до думок Шевченкових товаришів ще й думки заграничних демократів і соціалістів (громадівців). Де хто з них держались перше думок польських демократів, та потім побачили, що на Україні нема місця для польської держави, навіть для найдемократичнішої. Польські пани прозвали їх українськими *хлопоманами* (од польського слова *хлоп*—мужик і грецького *манія*—дурість,—то б то хлопомани—такі пани, котрі подуріли на тому, щоб стати мужиками) і дуже кричали про них у газетах польських і на-

¹⁾ Записки Українця изъ вре́менъ польскаго возста́вля 1861—1864. Київъ. 1869. 13. Там же видно, що навіть за Дніпром, в Золотонщині знайшли лист: „усимъ добрымъ людемъ“, в котрому кликало мужиків полтавських до повстання за Польщу. Цікаво замітити, що мова в таких піснях і писаннях не чисто українська, а часто збиває на церковну і московську.

²⁾ Записки Українця, 19.

віть московських і французських,—і навіть жалілись на них московському начальству, що вони задумують нове гайдамацтво¹⁾. „Хлопомани“ і собі пробували пускати свої думки проміж мужиків, складали й пісні, в котрих кликали мужиків „гострити ножі на царів та панів“²⁾,—оба кликали всіх українців підніматись, щоб увільнитись од Московської держави, звісно для себе, а не для Польщі³⁾. Двоє-трое з українських „хлопоманів“ оселились серед крестян і почали жати, як вони⁴⁾. Тільки ж українських „хлопоманів“ було не багато і скоро навіть ті з польських паничів, котрі було пристали до них, вернулись до Польщі і пристали до старих польських демократів. Ці ж демократи, певно, бажали добра крестянам,—та більш усього думали не про крестян, а про польську державу, а поновити цю державу та ще й на Україні, де поляки майже тільки й єсть що пани,—й демократи не могли здумати, зовсім одвернувши од себе панів. Через те вони не пригадали для крестян, котрих хотіли прихилити до повстання, нічого ліпшого, як „золоті грамоти“, в котрих обіцяли крестянам скасування панщини і наділ землею за виплату панам з „народнього“ скарбу,—то б то все ж таки на більшу долю навіть просто з мужицьких податків⁵⁾. Одміна проти царського „Положення“ 19 февраля 1861 року,—в „золотих грамотах“ була не велика, та й давалась дуже пізно, саме вже тоді, як крестян треба було полякати до повстання та ще й за чужу, й ненавистної їм памяти, польську державу. Більш прихильності могли показати українські крестяни до чутки про зовсім чужих людей, не москалів, та й не поляків, що ті люди

¹⁾ Дивись про це в наших статтях: „Восточная политика Германии и обрусение. (Вост. Евр 1872, II—V) і „Евреи и поляки въ Югозападномъ краѣ“ (В. Евр. 1875, VII).

²⁾ Така напр. пісня подолянина Анатолія Свідницького: „В полі доля стояла“.

³⁾ Друга пісня: „Ще не вмерла Україна, і слава і воля!“ зложена одним переяславцем; в львівському виданні „Кобзаря“ її напечатано мов Шевченкову!. Обидві пісні до селян українських, здається, досі не дійшли; їх співають иводи тільки київські міщани вкупі з студентами.

⁴⁾ Де що про це можна знайти в „Основі“ 1861 р. август і 1862, апр. в „Листах з Дударів“.

⁵⁾ „Золоті грамоти“, котрі роздавали на Україні польські повстанці, були зроблені згідно з указом таємного польського повстанського уряду в Варшаві. Див. Agatona Gllera. Historia Powstania narodu polskiego w 1861—64 г. I, 312—316. (Замітимо при случаю, що в книгах Гіллера багато помилок, що до України). „Золоту грамоту“ знайдете також в „Кієвлянинѣ“, 1866, № 127.

буцим то прийдуть робити правдиву волю на Україні. Так між крестянами пішла чутка, що буцим то на Паску 1863 р. будуть ходити по селах французькі офіцери, і будуть требувати, щоб пани дурно давали мужикам землю; а инде говорили крестяне: „не буде насто-ящої волі аж поки не прийде до нас Галабурда (Гарібальді,—славний італянський демократ)¹⁾. Ці розмови вийшли, звісно, од польських демократів, бо, напр., в одному листу, що розсилали поляки „порада старого діда кь волинськимъ русинамъ,—говорилось, що як прийдуть французькі офіцери і будуть питати, чи хотять крестяни оставатись під урядом московським, то щоб казали, що хотять бути під Польщею²⁾. Та тільки українці повернули по своєму розказні і про французів, і про Гарібальді,—так що затерли в них Польщу. Ці розмови показують, що українські крестяне могли собі здумати „настоящу волю“ і без московського царя,—та тільки все таки і без Польщі.

Польські заходи коло мужиків українських, стрівшись з рухом серед тих мужиків з powodu уставних грамот,—могли тільки вбільшити той рух,—котрий при першому случаю, повернувся проти поляків же, так як се було і в польській Тарновщині в 1846 р.

Подібне до того, що робилось в Тарновщині в февралі 1846 р., сталось після 27 апріля 1863 р. в правобічних губерніях, коли й у Київщині і на Волині почалось польське повстання. Дуже мало з простих людей, зклавшись і на „золоті грамоти“, пристало до поляків³⁾; а з крестян де-хто зпершу радив не ворухитись проти повстанців — „не чипати чортів, коли вони не зачипають“,—а більше кинулись бити, ловити та вязати поляків, спершу повстанців, а потім і панів по дворах⁴⁾. Найбільше було перебито коло села Соловієвки, Радомишльського повіту⁵⁾. Певно, про цю бійку під Соловієвкою зложена була ця пісня:

— „Ішли поляки на войну	„Або нам Польщу одбити,
За свою рідну ойчизну:	Або на світі не жити“.—

¹⁾ Записки Українця, 19, 12.

²⁾ Записки Українця, 21.

³⁾ За повстання 1863 р. виславо в каторгу в Сібір: (по Максимову) 1) з Царства Польського 1785, з них панів 32% (565), з простих людей (1220) 68%. 2) з Литви і Білої Русі—927 з них панів 67% (625), з простих людей (302) 33%. 3) з України—687, з них панів 88% (607), з простих людей (80) 12%.

⁴⁾ Див. „Кієвлянинъ“, 1866, № 30, 1869, № 64.

⁵⁾ Записки Українця 20—56 (Шляхетская рухавка въ Васильковскомъ уѣздѣ).

Нехай шапку здиймає; —
 Не хтів, — в шкуру дістає.
 Тепер вже те минулось:

Пан наш гнеться,

Тихесенько, гарнесенько

Просить, не дереться;

Гроші в руки так і тиче:

„Голубчику, каже, Грицьку,

Послухай мене старого

Вийди з жінкою до ярвого.“¹⁾

Справжня переміна, про котру говорить ця пісня, настала тільки після того, як скасована була всяка панщина, — а це сталось в правобічних українських губерніях уже тільки після повстання поляків. В часи повстання, весною і літом 1863 р., — через неспокій в краю та сторожу, котру мусили держать крестяне вкупі з салдатами, — панщина перестала сама собою. Далі крестяне, котрі били і вязали панів, — і слухати не хотіли про панщину, а як де, то просто говорили, що вони собі завоювали волю і землю. До того й золоті грамоти касували панщину, обіцяли хоч і неясно, полегчення викупу за землю. Царському начальству не можна було zostаватись позаду польських повстанців і встояти на Положенню 19 февраля 1861 р.; — і 1 марта була скасована панщина і понижено викуп за землю в Віленському генерал-губернаторстві (в Литві і Білорусії, з українським Поліссям Мінської і Гродненської губернії), — де повстання польське почалось раніше і було дужче, ніж у Київщині й на Волині. Після того, як і тут случилось повстання, царський уряд ще скілька місяців не зважувавсь зачипати панів²⁾. Та нарешті і тут видано 30 іюля указ, щоб з 1 сентября скасувати панщину і завести загальний викуп землі й уменшити викуп той на п'яту частину проти уставних грамот. Потім 2 сентября 1864 р. вийшов указ, по котрому не велено було скрізь вменшувати викупа на п'яту частину, — а тільки дано право краєвому начальству вменшувати його й більш, як на 15

¹⁾ Київлянинъ, 1869, № 95, 375. Склад пісні, — як майже всіх остальных пісень про цю справу, верівний; вони рівняються в співі.

²⁾ Київський генерал-губернатор Анненков та київський маршал Горват (поляк) доносили в Петербург, що на Україні страшні для Московської держави не поляки, — котрих там жменька, — а мужики та українські хлопомани, котрі бунтують мужиків, між инчим Шевченковою моголою, що під Капівом. (Хоч не ясно це розказано й у „Київлянинъ“, 1865, 146 і др.).

коп. з рубля, коли де крестяне дуже бідні. Нові порядки мусила проводити особна головна комісія на три губернії в Київі,—а потім звичайні губернські присутствія під доглядом генерал-губернатора і через нових мирових посередників, не з поляків і, звичайно, не з краєвих панів. До цих нових посередників приступило багато панів з Московщини і лівобічної України;—було між ними і кілька студентів з хлопоманськими думками, котрі не хотіли пропустити природи вменшити панську силу над українськими мужиками, хоч і через царську службу. В головній Київській комісії керував український пан (Галаган), котрий колись знавсь з Шевченком і його приятелями. Ця комісія видала лист до крестян, в котрому навчала їх не слухати поляків, нагадувала про те, як колись українські козаки бились з поляками, як пани-поляки мучили народ крещавством, і обіцяла крестянам полегкість од царя. З царя ж починали всі свої розмови з крестянами і майже всі нові посередники. Крестяне тепер ще охотніше слухали ті розмови,—бо справді нові царські закони і урядники вбільшували їм землі і вменшували викуп,—хоч і далеко не так, як сподівались крестяне ¹⁾. Ось через що з 1863 р. появились в правобічних губерніях чимало віршів і пісень, в котрих видно по бік з ненавистю до панів ляхів і до польського повстання—гарячу подяку цареві.

Ми думаємо, що такі вірші появились раніше, ніж пісні,—бо перш усього на проповідь проти Польщі й за царя мусили озватись мужики письменні.—звісно, письменні по церковному, бо світських сільських шкіл в правобічних губерніях і досі майже нема. Одна з тих вірш, котрих списки ми маємо, мабуть зложилась ще перед 1863 роком, бо в ній нема спомину про повстання 1863 р., а тільки розказується, як братаються поляки, поміщики й окономи з своїми бувшими крещавками. Такі випадки бували перед повстанням тоді, коли пани-поляки старались прихилити до себе крестян, та тільки той, хто склав віршу, звернув за те дяку не панам полякам, а цареві Александру. По всьому видно, що склавший віршу, був мужак заможний, котрому не приходилось думати за землю і котрий радий був самій

¹⁾ По інвентарям 1847 р. було записано за крестянами в *Київській губернії* 1.231,472 десятини,—по уставним грамотам за посередників до повстання—тільки 1.061,969 десятин,—по новим викупним актам 1.348,563; в *Волинській*—по інвентарям 1.398,499 дес., по грамотам 1.205,552 д. по актам 1.570,293; в *Подільській*—по грамотам 991,734 д., по актам 1.183,524. Чубинський, VІІ, 515).

волі й рівности з панами. Зложив він свою віршу складом старих вірш XVII століття, приміри котрих і досі ходять на Україні в віршах церковних, Почаївських. Нам прислано цю віршу, вже як пісню, записану д. А. Руданським в с. Маньківцях Подільської губернії,— і так як вона досі ще не була напечатана, то ми її тут і даємо всю:

Велику радість, важну новину
 З Петербурга шлють на Україну (двічі)
 Всім нам принесла (т. е. новина) й розказала,
 Що польська пиха та вже пропала (двічі)
 Що мужик, слуга панський віковий,
 Царським указом скинув окови
 З рук, з шиї і з ніжок мордуваних —
 Від болю й праці кривлю залляних;
 Що наш поміщик страшно багатий
 З Іваном, Карпом за панібрата, —
 Що Іван і Карпо в шапках стояли ¹⁾
 І з економом в них розмовляли...
 — „Ой ти Іване, Іване милий,
 Просю ж я тебе та на хрестини, —
 А ти, Василю—громадська думо —
 В мене самого будь, серце, кумом.
 Напрошу я людей на хрестини
 І для приязні вдягну свитину,
 Руську сорочку, пояс червоний,
 Штани в халяви заткну в юхтові.*
 На панську ласку Василь ся вклонив
 І до громади отак промовив:
 — Ой подружились пани з хлопами;
 Слава цареві рідному, слава!
 Александер вторий в нас в серцях буде
 Дій його святих Бог не забуде;

¹⁾ Порівн. в старій пісні:

Ой, ходить лях по риночку
 Шабельку стискає:
 За ним іде козаченько,
 Шапки не знімає.
 Ой кивувся лях до шаблі,
 А козак до лука:
 — „От тут тобі, вражий ляше,
 З душею розлука!“

(З збірки Чубинського й Новицького).

Александр второй в нас в серцях буде —
Для него з любовю кров наша й груди. ¹⁾

З других віршів найцікавіша, — доволі велика вірша „Бесіда з селянами православними християнами“, зложена крестянином Сквирського повіту, Київської губернії, села Жидівців Іваном Дорохвієвим, — котрий читав про Україну, Литву й Польщу навіть польські книжки, а також доволі начитаний і в церковних книгах. Вірша, зложена Дорохвієвим, — з церковними примірами дуже гаряче говорить проти „крови ляхівської, панської кістки“, котра мужикам „багато шкодить“ і за „государя, батька“, котрий „лиха не робить“ ²⁾. По середині між тією віршею й мужицькими піснями, хоч з салдатським кольором, стоять ті пісні, котрі записані в Овруцькім повіті, Волинської губернії й напечатані в статті д. Кокошкина „Три мѣсяца на Воляни“ (День, 1864, № 9). Перша з тих пісень починається словами:

„Ой, ти, черне моя,
Проби Бога за царя,

Ой, що нам царь вольності дав,
Вражих ляшків ізуняв, —

і далі радіє, що київський губернатор мужикам, „рекрута даровав“, а що „ляшків“ забрали в салдати, — і цим явно, нагадує про рекрутський набір, з котрого почалось повстання 1863 р. в Польщі, й про те, як за сторожу проти поляків не було в тім році рекрутчини з крестян в правобічних губерніях. Найбільше ж говорить ця пісня про панщину й рівня те, як було „ляшки“ мужиків „бють у штирьох цілий день“, — з тим, як тепер повстанці

„Брат на брату лежить
Кров річками біжить“...
Тепер, черне моя,
Вам воленька од царя,
Вам воленька од царя,
Панам бити вас нельзя,
Як ударить панок прутом,

Сам одбуде своїм трупом,
Осаула вдарить пугом,
То заплатить волон-плугом.
Ой годі вам, крестіяне,
Да й панщину работать,
Ідіте до церковки
За царя Бога прохать і т. д.

Друга пісня початком підлагожується до звісної ліричної пісні про напад турків на Почаїв, а також до

¹⁾ Подібного ж характеру (вроди) й вірша, котру чув од семинаристів в Радомишльському повіті, Київської губ. д. Ляхощкий; тільки ж він пам'ята з неї один шматок:

Схаменітєсь ви, пани,
Посидайте жупани,
Надївайте сіряки,
Бо не ваші мужики,
²⁾ Передає Л. Ільвіцьким.

Александр царь настав,
Він те діло розібрав,
Що Іван і Степан
З теї ж глини, що і пан.

салдатської про війну з шведами, французами, чи турками ¹⁾:

Зойшла, зойшла на небі ясна
 Десь вечірна зоря,
 Пишуть, пишуть поляки укази:
 — Уже, царю, земля не твоя! —

Далі розказується про війну царя з поляками, — а кінець ось який:

Подякуймо царю, царю Александру,
 Він нам вольность дав,
 Що вун поляченков, превражих синочков,
 На ланцуг побрав.
 Щоб наша цариця і царські діти
 До ста літ жили,
 Вони поляченьками по всіх городочках
 Тюрьми сповнили.
 Не журіться ж, добрі люди,
 Ще щось має Бог вам дати,
 Перед поляками, чернь моя кохана,
 Шапки не ламать.

Також посередині меж пісьменною віршою, — тільки більше новосвітською, — і мужицькими піснями стоїть пісня про ту ж справу, записана д. Сініцьким в с. Калюсику на Поділлю. Вона теж ще не була напечатана:

Нема свята ні неділі, — а голосить в церкві дзвін,
 Мило гуде в опівночі, всіх сзиває в божий дім.

Кажуть єсть щось від царя,
 Чи не крикнем ему: ура!

Дзвін гуде про нашу милу долю, всіх кличе під святий хрест,
 Бо про нашу милу долю прийшов царський маніфест.

Молімося за царя
 І всі крикнем йому ура! ²⁾

В шідесят першій року — а в началі сентября
 Вийшли царські оброки, вийшов викуп від царя.
 Нагай панський на вік згинув — і грішнее тіло
 Тепер трохи відпочило, бо вже дуже нас боліло.
 Наших хлопців, ні дівок не буде вже пан вінчати,

¹⁾ Лисенко. Укр. п. сні. I № 1. Безсоновъ, Калѣки перехожіе, III, 680—683. Stecki Woluy, I, 109. Костомаровъ, Молор. Сборникъ. Мордовцега, 188. Кирѣевскій. XVIII в. в Р. Н. II., 80 і далі, — Нашъ Вѣкъ въ Р. Нар. пѣсняхъ, 2, 49, 459.

²⁾ Знову після кожних двох віршків.

А як злучить Господь Бог, не посміє розлучати.
 Стала панщина не тая: протів нашої доброй волі
 Нас неділенька святая не застане вже на полі.
 Тепер наша душа властна, вже пан її не продасть,
 І вражий лях без напрасно за собаку не віддасть.
 Пани цього не злюбили, та взялися за палаші,
 А ми піки поробили,—та сказали: „ми не ваші!“
 Всі помрем за Русь святую, вона наша рідна мати,
 І за волю золотую, що хтять ляхи відібрати...

Молімося за царя

І всі крикнем йому ура! ¹⁾

Далеко простіща ось яка пісня про те саме:

На панщину ходив, ходив, ²⁾	„Перестаньмо, пане браце!
Нігди в світі не догодив;	Нема звідки, пусто в хаце!“
Ходив в зіму, ходив в літі,	Єден програв добрі коні,
Не догодив нігди в світі! ³⁾	Другий продав сани нові,
Тепер вже нам легче стало.	А остатній догадався, —
Як царськеє прийшло право:	За шалгину:—в ліс сховався!
До полудня бем солому,	А ми їх ціпами гнали;
По полудні йдем до дому!	Посторонками в яз ⁴⁾
Тепер наші жінки пани	ли; ⁵⁾
На панщину не вигнані:	Колись пани кров з нас пили,
До полудня в домі спати,	За те ж ми їм відячили!
По полудні серпом жати!	Пануванне нам вбіщали,
Тоді пани в карти грали,	„Золотую“ нам читали;
Як музики дарма грали:	Власне панство їх в Сібірі,
	Ой широке! Нема міри! ⁶⁾

Тільки ж досі всі ці пісні були записані по разу,— і трудно сказати, чи вони доволі розширені серед мужиків. Поки що, важно тільки те, що ці пісні позаписувано в різних країнах правобічних губерній і що всі вони гово-

¹⁾ Здається той, хто перший зложив цю віршу, мав перед собою писання Падуріно, котре названо: „Рухавка. Піснь козака“; котре написано в 1825 р. проти Москви й співалось серед польських повстанців на Україні в 1831 р.

„Гей, козака, в Божий час!
 Вже голосить в церкві дзвін;
 Кому вільність мила з вас,
 За ворогом на здогін!

Гей, козака, на врага,
 Гуррага! гуррага! і т. д.

(Русьма Т. Padury. 1—13.)

²⁾ Порівн. з галицькою, на стор. 76.

³⁾ Порівн. на стор. 85, як те ж саме перше робили пани.

⁴⁾ „Кієвлянинъ“, 1869, № 95, 375.

рять в одно, коли б навіть не од усіх простих мужиків, то все ж таки, хоч од письменніших з них. Правдиво ж мужицькою, повсемітною на правім боці Дніпра піснею про волю, получену од царя, стала досі галицька пісня про „зозуленьку“. Її записано досі на Волині¹⁾ й кількох місцях Поділля²⁾; чуто в Київщині³⁾. Напечатано досі було двоє одмін, записаних в Росії⁴⁾.

Російські одмини цієї пісні, — а надто записані д.д. Руданським і Білінським, здається, ще зліще проти панівляхів, ніж галицькі. Кінець одмини д. Руданського особливо ясно показує, як, окрім ненависти до панів і подяки цареві за волю, одна з перших думок увільнених крепаків, — була хоч трохи відпочити од тяжкої невільної праці:

На многія літа нашому цареві,
Що зробив увільнення нашому краєві,
На многія літа ще й нашій царівні,
Що нас порівняла з панами нарівні,
На многія літа нашій цариці,
Що не ходять на панщину наші молодиці;
На многія літа ще й царевим дітям,
Що дозволили добрим людям в коршмі посидіти.
Ой будем заробляти, на боже давати,
Що не ходять окамони під наші хати.
Ніхто тепер мужика, ніхто ж не збудить,
Хіба йому в головах дитина затрубить...
На панщину (було) хожу, хожу — нігде в світі не догожу —
Хожу в зімі, хожу в літі, — не догожу нігде в світі.
Ото, хлопці, наші злидні — за їден день робив три дні,
Робив три дні, наробився — прийшов в вечір ще й набився.
Молотив я в понеділок, молотив я в вівторок,
Обмолотив я в вівторок, лишилося снопів сорок,

¹⁾ День, 1864, № 9, 21.

²⁾ У нас рукописи: 1) з Сатанова, 2) з Гайсига, зап. Сівіцьким, 3) записана А. Руданським.

³⁾ Казав д. Ляхоцький з Радомишльського повіту.

⁴⁾ Кієвлянинъ 1:69. № 95, 375. Записки Югозап. Отд. Русск. геогр. общ. I. Прилож. 54—59. (Зап. Н. Білінським од ярника з с. Овсяників. Літвинського пов., Под. губ.). Д. Костомаров (Р. Мысль, 1880, № VI, 66) назива одміну, зап. д. Білінським фальшованою; він би цього не сказав, коли б мав перед собою наші рукописні одмини з Галичини й Подільської одміну, зап. д. Руданським. Лірник овсяниківський, котрий казав, що вивчився вісні од „якогось пімця“ (австріяка, галичавива), або той, од кого він навчивсь, явно наслухавсь, ходячи по світу, кількох одмін, котрі сшив у одну, — звів, білими витками.

А в середу докінчив, — день панщини відробив..
 А тепер я до полудня бю солому, а з полудня йду до дому.
 Отак ціпом помахаяу, а все від ляха сороківця маю.
 Тепер моя жінка паня, — що не пряде мітків зраня.
 Серпом гонить, юрком душить, — заплатити їй пан мусить.
 Наші хлопці празникують, бо в ляшуги гроші чують.
 Ой ходить пан по селі та збирає косарі:
 „Ходіть, хлопці, косити, буду платити, й дам горілки оковити“..
 Ой ходить пан по нивоньці, — має клопіт в голівонці;
 Дрібні снопи, копів мало, — а в кишені легко стало..
 Помоліться, люди, Богу до Святої Матки,
 Подарував царь панщиноньку, — подарує й податки:
 Помоліться, молодиці, до святої фигури,
 Що подарував вам царь яйця мітки й кури.

В одміні д. Руданського крепаки зо злости на панів
 кидаються в грубі мрії.

Сили хлопці коло столу маряши грати,
 Післали своїх панів до стосів рубати.
 Рубали пани стоси, погубили черевики
 Ідуть до дому бссі, —

А перед кінцем моляться:

Дай, Боже, щоб пани жили,
 На руках, на ногах кайдани носили:
 Щоб вони проживали,
 В місті Камянци місто замітали.

І овсяниківський лірник не стоїть тільки за тому, що
 було й есть, а закида і в будуще, кажучи:

Молітєся, хлопці, Богу до Святої Матки,
 Що подарував царь панщину, подарує ще й податки.¹⁾

¹⁾ Цікаво порівняти цю подяку цареві й прокліни папам з ось
 якими піснями московськими:

1. Слава Богу на небѣ,—слава!
 Государю нашему на всей землѣ,—слава!
 Чтобы нашему государю не старѣться,—слава!
 Его цвѣтному платью не изваживаться,—слава!
 Его вѣрнымъ конямъ не извѣзживаться,—слава!
 Его добрымъ слугамъ не измѣниваться.—слава!
2. Вился, видся ярый хмель,—слава!
 Около тычинки серебряныя,—слава!
 Такъ вились бы князья и бояре,—слава!
 Около царя православного.—Слава!

Такі пісні складали крепаки зараз, як увільнилися од панів ляхів. Інших вони не могли співати, бо про инший ґрунт для волі, як „царський маніфест“, — їм майже ніхто не говорив, окрім поляків, котрі звертали свої найвільніші розмови на те, про що українці й слухати не хотять, — на польську державу. Які не єсть ці пісні, — а вони показують, що як би хто постійно та докладно говорив українським крепакам про инший спосіб добути волю й землю, — то вони б не пропустили мимо уха тих розмов, — бо не з привички, не з невільничого духу славили вони царя, а за дійсне полекшання, — *за рівність з паном, за скасування панщини й т. и.*, — та ще й ставили нові бажання: *скасування податків*.

Ці пісні показують, що *найближчі до них іромадські справи, — іюсподарські, іромадські й навіть державні, українські крепаки розуміють добре, — а темними для них zostали тільки дальші державні справи*, котрих не можна зрозуміти без вищої науки. Хоч пісні ці і славлять голову московської держави, царя, — та все таки вони показують, що між українським мужицтвом могла б прищепитись і проповідь проти царської держави, як би хто став до того вмючи й устійно.

Врешті, окрім цих пісень про скасування панщини царським указом, — ні царелюбних, ні тим більше прихильних до державного начальства пісень на Україні нема, — а проти начальственних єсть чимало, й ми зараз покажемо, що з часом число їх росте.

Вільш, як 30 років записана кобзарська й лірницька пісня про „правду й неправду“. Пісня ця мусила зложитись вже тоді, коли в кінець зложились на Україні пансько-чиновницькі порядки, то б то вже в остатню сотню років:

Нема в світі правди! правди не зійскати!..
 Уже тепер правда в панів у темниці,
 А щира неправда з панами в світлиці.
 Уже тепер правда в панів у порога,
 А щира неправда сидить кінець стола.
 Уже тепер правду ногами топтають!
 А щире неправду медом-вином напувають!..
 Уже тепер правда, — правда вже померла!
 А щира неправда — увесь світ пожерла!..
 Бо вже кінець віку уже приближився,
 Хоч рідного брата, тепер стережися.

І з ним в суді стати, правди не зійськати,
Тільки сріблом-златом панів насищати.
Хто по правді судить, то того карають,
А хто не по правді, того поважають і т. д. ¹⁾

Лірники, що склали цю пісню, були люди з церковним духом і через те, не могли собі здумати якого небудь світського виходу із такого царства неправди: вони вішали людей тільки тим,—що

„Тільки в світі правди, — що рідная мати“,

та звертали надію громадян на небо, — в ось якому, церковному по думках і мові, кінці:

Котрий би міг чоловік а ще правду сповняти,
То дасть йому Господь з небесів що день благодаті,
Бо сам Господь святий — правда, — смиряє неправду,
Сокрушить гординю, вознесеть святиню,
Отнині до віку, отнині до віку.

Така надія не могла вести громадян до думки про те, як би повернути панство неправди на панство правди,— та вся пісня піддержувала в мужиків думку про неправду теперешніх громадських і державних порядків, хоч на низу, коли не на горі. Кожний, чуючи її, думав про ту неправду, котру сам терпів,—і пісня дуже вражала і мужиків,—та й

¹⁾ Основа, 1861, окт., Полтавщина. Л. Жемчужникова. 95—96. Кулишъ. Зап. о Юж. Руси, II, 101—102. Записки Черниг. губ. статист. комит. I, 1866, 177—178. У москвинів єсть подібні пісні тільки в роскольників, і в них, звісно, більш звертається увага на церковну справу, ніж на громадську. Подібність і одміна української, поспільної, пісні і московської, роскольникської, сама собою видна. коли порівняти нашу пісню з тією, що напечатана у Варенцова, (Сборникъ рускихъ духовныхъ стиховъ, 196—197):

Идутъ лѣта всего свѣта
Пришли времена лютыя,
Пришли годы тяжкіе:
Не стало вѣры истинныя,
Не стало стѣны каменныя,
Не стало столповъ крѣпкихъ,
Погибла вѣра христіанская.
Стали у насъ суди неправедныя
Пастыри при церквахъ запоицы и пьяницы,
Отягощали люди давными тяжкими;
Нѣту у насъ пути спасеія и т. д.

Далі йде ще 17 віршів все про віру, спасеніє душі й т. и. Дуже цікава також пісня братства „бігунів“: „Не могу пребыть безъ рыданія“—напечатана в Ів. Аксакова „О странникахъ или бѣгунахъ“, Русск. Архивъ. 1864. № 4.

панів: пани дуже не любили цієї пісні, — й добре що коли одходили скорше, як на ярмарку лірник чи кобзарь співав цю пісню, а то й били за неї співаків¹⁾.

Тепер і в Росії крпацтва нема, — та ще й сули заведено нові, а все таки кобзарі співають ту ж таки пісню про правду й неправду перед панськими судами. В Галичині ж мужики складають (1880) вірші й пісні проти урядників і суддів²⁾.

Що ж до урядників поліцейських, то в Російській Україні досі вже в трьох місяцях записано умішну пісню про *становою*:

Іхав кіньми становий	— „Гирсте, — що такеє?
На чиюсь біду, ³⁾	Що за шум у вас? —
Заломився серед ставу	— Утопився становий,
На тонкім льоду.	Господи, прости,
Бються соцькі з розсильними,	Іди ж ти нам поможи
Бються рибаки.	Шнури завести. —
Закидають в став, в пролому	„На що ж вам ся мішати
Шнури і гаки.	До чужої біди:
Іде жидок дорогою,	Карбованця (рубля) покажіть.
Пейсами потряс:	Він вийде з води ⁴⁾ “.

Найбільше ж видно неприхильність мужиків до державних порядків, котрі панують над ними, у піснях про *крекфутчину й вояцьку службу*.

Пісень цих дуже багато, — ще більше, ніж пісень про крпацтво. В останні часи між вояцькі пісні на Україні де далі, все більше примішуються пісні московські, а найбільше на лівому боці Дніпра; од салдат переймають ці пісні й хлопці, так що іноді можна почути думку, що незабаром українських пісень і не стане, або що навіть уже й тепер на Україні мало співають своїх пісень, а все б то салдатські, *руські*. Деякі кажуть, що це й добре, бо українські пісні дуже старосвітські, що вони вийшли з життя

¹⁾ Основа, 1861, Окт. 96. Драгоманова, малор. народ. преданія и рассказы, 183—189. Цікаво прочитати, що пише про силу цієї пісні француз. Рамбо (La Russie érique, 445).

²⁾ Записані Анною Павликовою, — в „Громаді“ 1881, II, 174—175. 193. Треба ще пождати, щоб сказати напевне, на скільки ті пісні й вірші розширені між мужиками.

³⁾ Звісний руський писатель Щедрин десь сказав: „каждая бумага за казенной печатью непременно заключает въ себя чью-нибудь погибель“.

⁴⁾ Запис. д. Стрільбицьким в Балтєв. повіті, в с. Буанікуватій. У нас єсть ще одміни, записані в Поділля й Київщині.

дуже простого, сільського, скотарського та хліборобського, — а руські пісні салдатські, фабричні й др., виходять з життя новішого й вищого: з городського та державного, з життя з ширшими потребами й вищими думками й освітою (культурою)¹⁾.

Що до того, буцім то українські пісні, як і мова, щезнуть перед салдатськими, та іншими руськими, та про те, здається, нічого боятись;—про те говорили ще д. Павловський в 1818²⁾ і д. Лукашевич ще в 1836 р.³⁾, а все таки в самі послідні часи не тільки д. Чубинський з товаришами (1869—1871 рр.) на правім боці Дніпра,—а й дд. Манджура й Яків Новицький (1873—76 рр.) в Катеринославщині й Донщині записали сотні пісень, щяро українських по мові й середині їх. У нас єсть *перша частина* збірки д. Андр. Шевченка, записаної в *однім селі* (Керелівці, Звенигород. пов. Київ. губ.), в ній 200 пісень і між ними тільки 13 *фекрутських*, та й з тих половина доволі гарні українські пісні. Що ж до того,—чи справді ширші думки й думки вищого новішого життя несуть в українські села пісні московські, і між ними салдатські,—то це можна бачити, порівнявши ці пісні з піснями селян українських.

Московське салдатське життя справді склалось *пізніше*, ніж сільське й козацьке життя українське, а ще пізніше насунулось воно на Україну. Тільки ніяк не можна думати, щоб те московське життя було *новіше* по своїм думкам: напроти того, воно більш *старосвітське*, як старіца московська царська держава проти українського вільного козацтва, котре не тільки вдержувало ще старіцу, до царську, волю громадську, а звало Україну, по книжному, *республікою* (народоправством) і знало й про *нові* вільні заграничні держави, такі, як наприк., республіка голандська⁴⁾. Навіть і

¹⁾ Подібний суд над українськими й руськими (московськими) піснями можна здібати й у статтях д. Мордовцева: „Объ экономическихъ отношеніяхъ сѣвера и юга“ в „Отеч. Запискахъ“ 1874 № 10, і „Печать въ провинціи“ в „Дѣлѣ“ 1875 № 10. Д. Мордовцев тільки не хвалить московських салдатських пісень, та вони одного характеру (вроди) з фабричними й навіть часто перемішуються з ними.

²⁾ Грамматика малороссійскаго нарѣчія.

³⁾ Малорусскія и червонорусскія пѣсни и думы.

⁴⁾ Величко. Лѣтопись, I, 289, 337 і др. Костомаровъ. Ист. Моногр. II, 72—74. Ригельман в кіяці XVIII ст. жалівся, що українські козаки виводять себе од народів Роксоланських, од скифів і цямбрів і „хотять себя усильно представить, якобы и до нынѣ были подлинно по тѣмъ древнимъ народамъ, вольные и ни къ кому не принадлежащіе“. (Лѣтоп. Пов. о Малой Россіи, I, 3). В грамотах січовиків XVII ст. явно видно слід тодішніх заграничних думок проти „власлюбців“ і „монархів“ (царів),—напр. у Величка, II, 224, 468, 541—542.

в села українські в XVI—XVIII ст. не могли не пройти,— між иншим і через пісні, думки тодішніх українських письменних людей,—далеко вільниці, ніж думки підданих, „холопів“ московських царів¹⁾ До того ж і само українське селянство жило і живе зовсім не без своєї, хоч правда й старосвітської культури: чесна семя, чесна хліборобська праця, громадське впорядкування спільних справ,—ось підвалини цієї культури,—а любов до природи, до гарного,— і за недостатком нової науки про природу, церковна наука, котру українці, обертаючись здавна з людьми усяких вір, успіли доволі очистити од старих попівських обрядкових забобів і од ненависти до чужовірців,—ось оздоба цієї культури,—правда не мудрі й старосвітські, та не нижчі од салдатських і взагалі царсько московських. В кінці всього в життю, звичаях і думках теперішнього українського селянина зосталось чимало слідів європейської освіти XVI—XVII ст., котра приходила на Україну з Німеччини через готоди з Магдебурьським правом, братствами, друкарнями, школами і з італіянських кольоній (виселків) на Чорному морі. Це вбачають і розумні чужинці, як напр. Боденштедт, котрий переклав на німецьку мову кілька старих українських пісень і каже: „не гляючи на самостоячість думок мужицькі пісні на Україні, по формі (вигляду) мало різняться од співів в сторонах західної Європи. Окрім того видно, що в них царює жінка: як і в усьому історія (діїни) України носять на собі багато ознаків європейського рицарства“ (Die Poetische Ukraine).

Життя ж московське,—салдатське, та поки що й фабричне, зовсім не має в собі ознаків життя справді *новішого городського*,—то б то такого, яке є в городах заграничних,—з їх вільною наукою, вільною думкою про громадські справи, вільними спілками між людьми науки й праці. Царство руське бере з заграниці найбільше те, що за границею вже стало старосвітським: чиновництво, салдатчину,—та поверховну освіту (одежу і т. и.), а то й роспусту городського життя,—а не добрі його боки. От власне ця „холопська“, невольницька старовина,—московська й загранична,—та роспушта й проходить в українські села між иншим і через московські салдатські й фабричні пісні. І коли б

¹⁾ Нагадаймо про те, як не подобалось москвинам, коли українці писали себе „вільними підданими цара“, а не „вітними підданими“, або слухали царський лист сидячи, а не стоячи, або нагадували, що вони „тільки за вольність служать“ (Акты Южной и Зап. России, IV, 96, 124, Вант. Кам., Ист. Р. III, 129).

справді навіть старосвітські пісні українські мусили зовсім одступити перед мов би новіщими салдатськими й фабричними піснями московськими, то це було б нещастя для люду українського і для всіх приятелів справді нової європейської освіти,—бо старі й нові пісні, котрі українські люди сами склали з свого життя й думок про нього,—далеко ближчі до нової, вільної-європейської освіти, ніж пісні московського салдатського й фабричного життя. Ці українські пісні ще раз показують, що українські люди, навіть селяне, могли б далеко легше пристати до нової просвіти, європейських городів, коли б вони здибувались з тією просвітою просто, сами по собі, (так як це й було до XVIII ст.), ніж через посередство московської царської держави з усіма її старовинами й новинами, котрі з XVIII ст. поставили кордон між Україною й Європою, а зовсім не зблизили й Україну до Європи, як думають майже всі московські вчені.

Щоб запевнити всіх читачів, що все це, що ми зараз сказали, правда,—треба б було багато говорити. Коли ж говорити про самі тільки вояцькі пісні, салдатсько московського і мужицько-українського складання, то досить буде, коли ми покажемо кілька зразків московських салдатських пісень, записаних на Україні, щоб порівняти їх з щиро українськими піснями, про котрі ми будемо говорити далі. Ось одна з пісень, в котрих по крайній мірі московські слова не так покручені, щоб і розібрати їх було важко:

С під ліса, лісочка
 С під ракітового кусточка,
 Вилітала дрібная пташка,
 Ні велика, ні мала,
 Виступала сільная вармія
 Іс під білого царя.
 Поперед майор молодий,
 Знать, наємщик дорогой; (?)
 Ведет свою сільную вармію
 У царів трахтирь гулять.
 — Здравствуй, здравствуй, ти новий трахтирщик,
 Ще й шинкарка молода!
 Сип меду, сладкої горілки,
 Ще й зеленого вина, —
 Подпоїть сільную вармію,
 Щоб веселая була.
 Щоб турка звоювала
 І ляха забрала,

Щоб наша сільная вармія
Похвалена була ¹⁾).

В другім-зразку тієї ж пісні після слів: „щоб турка звоювала“, прибавлено:

Ще й француза загнала,
Ой, щоб моя славна варміюшка
Хрести получила,
Ще й мидалі узяла! ²⁾

Це ще одна з найліпших московських пісень з числа тих, котрі в останні роки записано на Україні. Ми вже згадували про де-які з тих пісень, напр. пісні про 1812 р., про Платова-козака, про турецьке поле, про Варшаву (певно з 1831 р.), про походи по молдавському степу (певно з 1829 р., підновлено в 1854 р.,— хоч иноді той степ зветься і французським). В усіх цих піснях про хід державних війн Росії в XIX ст. розказано дуже темно й переплутано,— а до того думки тих пісень далеко нижчі од думок старих українських вояцьких пісень XVII ст. В старовину українці,— козаки й селяне, багато воювались з чужими людьми,— з татарами, турками, поляками, москалями й др. Пісні про ті війни, звісно, не мирного духу,— та в тих піснях навіть і досі хід війни розказаний доволі ясно, а ще ясніще видно резон до війни,— і той резон по більшій часті був зовсім правий: од татар та турків одбивали українці їхні *полони*, загнані на українській, або взагалі на християнській землі,— од поляків і москалів одбивали українці свою породню, державну і громадську волю, а од поляків ще й волю церковну ³⁾; тільки в козацькій псалмі про поход Богдана Хмельницького на Молдавщину,— до котрого похода справді українським мужикам не було ніякого діла, ми не бачимо нічого, окрім думки про здобич, („червінців полумиски“) скрашеної трохи думкою про „рицарську славу“ ⁴⁾. В московських же салдатських піснях на Україні звичайно не видно, щоб співаки розуміли, за що йде війна; приказ царський зміня всі резони,— а,— щоб „наша вармія похваленная

¹⁾ Зап. Як. Новицький, в с. Михайлівці, Маріупольського пов. Катериносл. губ.

²⁾ Зап. К. Марченко, там же в с. Ольгінським. В збірці Судовщикова з Полтавської губернії 1854—55 р. ця пісня ще більш прилагоджена до тодішньої війни.

³⁾ Дивись напр. в Историч. пісни малор. народа Антоновича й Драгоманова, т. I, № 45, II, № 1, 6 і др.

⁴⁾ Антонович і Драгоманов, II, 99.

була та хрести-медалі узяла“—ціль усієї війни¹⁾). Думи про чужинців,—про „неприятеля“,—в цих піснях самі безчоловічні, вложені в слова стидкі, лайливі: неприятель непремінно „шельма“²⁾—котрий непремінно мусить покорятись *нам*, то є нашому царю³⁾, а то з нього можна й „з живого шкуру драть“⁴⁾. Такого погляду на чужинця—ворога не бачимо в старих українських піснях⁵⁾.

Всі такі пісні явно московського складання,—як цьому можна допевнитись з мови, а також порівнявши їх з тими, що напечатані в збірці П. Кірієвського-Безсонова: „Восемнадцатый вѣкъ“ і „Нашъ вѣкъ въ русскихъ историческихъ пѣсняхъ“. Між такими піснями одна тільки: Про поход на Варшаву (1831 р.), записана Манджурою в Вільшані, Харьк. губ., коли не зложена наново, то хоч прилагоджена з старої пісні про руйну Січі, самими українцями. І в тій пісні хоч Польща і зветься вражою,—то все таки з того, як пісня мов би порівнює Польщу до Січі, й по тому, як вона старається розказати справу, не тільки без лайки, а навіть з сумом, видно,—що той, хто її влагоджував, ще не забув старої думки української, що з ляхом по правді можна воювати

¹⁾ Ось ще слова однієї пісні:

Ми безвівно (?) кровъ пролілі,
За то рани есть у нас...
Честь і славу, крест-медалі
Ми желаем заслужить
І за нашу услугу
Нас не можна позабить.

Зап. Яков. Новицьким, в Александров. пов. Катеринослав. губ. в с. Вознесенці.

²⁾ „Здрастуй, здрастуй, шельма Паліхвост“ (Наполеон)—з пісні, записаної д. Як. Новицьким в с. Вознесенці.

³⁾ Ой ви, поляки, ви шельми прокляті,

Да покаряйтеся ви нам!

з пісні про поход на Варшаву 1831 р., записаної д. Я. Новицьким в с. Михайлівці. Цікаво, що сам цар Миколай I в своїх листах звав польських повстанців „каналіями“ (Русск. Старина, 1881, VII, 549, 552).

⁴⁾ З пісні про війну з турками, зап. д. Маркевичем в Чигиринщині. В паперах Максимовича ми знайшли подібну пісню з такими словами:

Пойдемъ турка воевать,
Зъ турка кожу будемъ драть,
Соломою начинять,
Половою натирать
Музыкантамъ продавать і т. д.

⁵⁾ У Максимовича в збірці 1834 р., напечатана доволі лайлива і жорстока пісня про війну козаків з турками (стор. 144), та здається, вона сфальшована, як багато пісень у тій збірці. Ми думаємо тепер, що її, як де-яких інших № з збірки Максимовича 1834 р. зовсім не слід було перепечатувати в „Историч. пѣсни Малор. народа“ (I, №№ 39, 41, 54).

тільки до Вісли, а за Віслу в нього „своя Польща“¹⁾. Доволі чистою українською мовою зложена салдатська пісня: „Туман ярм котиться, парню гулять хочеться“, — котру люблять співати й парубки по селах. Вона певно зложена була письменним чоловіком для новобраних козаків українців турецьку війну, коли ще не в часи Потьомкіна, то не пізніше 1829 р., як ще держались в моді в московських панських і військових капеліях і *пісенниках* українські пісні, занесені Розумовськими й Потьомкіним в Петербург²⁾. Один з зразків цієї пісні³⁾ в кінці обертається до неприятеля так:

Виходіте, турки, к нам:	І кісточки попалем
Ми вас порубаєм пополам,	І попілок розгребем.

Другий зразок, записаний в Полтавщині не має цього кінця⁴⁾ — та й уся пісня хоч і бадьориться, а все таки сумна, — і парубки звичайно одкидають з неї слова про турок, а прибавляють з других щиро українських пісень, — мужицького складу, про горе некруттва і салдатчий.

Щоб скінчити з піснями москвовсько-салдатськими на Україні, ми приведемо ще одну з них, котра покаже, що ці пісні не тільки ведуть українські села не вперед, а назад, в думках про громадське життя й життя з сусідними породами, а ведуть назад і умілість складати пісню. Це новісінька пісня, котра прилагоджує до подорожу царя Александра II на Кавказ в 1871 р. стару пісню, зложену в часи польської війни 1831 р.⁵⁾

¹⁾ Ось ця пісня віде ще неопечатана:

Ой, із за гори, із-за Кубані	Та полковнички, охвидерики
Усе вітер повіває;	По полках гуляють,
Кругом москаль вражу Польщу	А біднії та салдатки,
Ой, уже він обнімає.	Як орли літають.
Ой, як обняв же він вражу	Ой, вилетів із Аршави
Польщу	Не ворон, не шулка,
Він у город уступає,	А не буде з тиї Польщі
Ой, червоними та знаменами	Вже добра до віку!
Він город же украшає.	

Ясно, що тут прилагоджено до Варшави пісню про руйну Січі. Початок такий самий. В пісні про руйну Січі, записаній д. Манджурою же в словод. Багатій, Новомосков. пов., й кінець ось який:

Та летить крячок, та по той бочок,
Де взявся шупліка!
Ой, не буде в Січі города
Ог нині до віку!

²⁾ XVIII в. въ русскихъ Историческихъ пѣсняхъ, 408—409. Нашъ вѣкъ въ русскихъ историческихъ пѣсняхъ“ 232, 281.

³⁾ Записан. в Маріуп. пов. в с. Михайлівці Як. Новицьким.

⁴⁾ Едлично, Собрание малоросс. нар. пѣсень, I, 19.

⁵⁾ Нашъ Вѣкъ, 464.

Ночки темні, тучі громні,
 Три дні зряду дощ іде.
 Через ресла (русла) переправлялись,
 Михаїл нас провожав;
 Михаїл наш князь великий
 По всей вармії у нас.
 Сонце ясне возсіяло
 Ідьоть руський білий царь
 Із наслідничком своїм,
 Сказав:—„здрастуйте, ребята,
 І прощайте, господа“¹⁾.

Оттакими піснями старається начальство замінити му-
 жицькі українські пісні серед салдат,—бо тепер уже в мо-
 сковському війську вважається за стид співати музицьку
 українську пісню²⁾.

І справді, в новіщих збірках з лівого берегу Дніпра,
 де далі все більше знаходимо таких московських пісень,
 яких зразки ми показали вище. А все ж таки не тільки
 далеко до того, щоб щезли усякі українські пісні, а й між
 рекрутськими й салдатеькими піснями багато ще єсть щиро
 українських пісень і навіть в помосковлених піснях часто
 здібуємо шматки з українських, або іноді ціла помосковлена
 салдатеька пісня єсть не що инше, як перероблена українська
 козацька пісня. Мало того,—українські пісні, з жалем на
 салдатчину проходять навіть в Московщину³⁾. Бо щиро
 Московські пісні противусолдатеькі такі бліді проти україн-
 ських, що навіть салдати породи московської мусили спо-
 добати українські пісні, коли вони хотіли вилити свій

¹⁾ Запис. в с. Вознесенці Я. Новицьким.—Наслідник віколи з ца-
 рем вкупі на Кавказі не був.

²⁾ Громада, 1881, № 1, 12. С. К. Салдатеька служба.

³⁾ Напр. порівн. Варенцова. П'єсни Сам. края, 193—194 з Головацьк.
 III, 106; Якушкіна, 99—100, з Памятв. Народн. Творчества С'верн. края,
 96; 106 з Максимов. 1834, 157; Чубинськ. V, 977—980; див. також Якушк.
 176—177, в котрій коня питають про його пава; також Нашъ В'ѣкъ 88—
 89 з Старосв. Бандуриста I, 11; Чубинськ. V, 943—944 і др. Нашъ В'ѣкъ,
 94—95. П. Ефименко. Матеріал. по этногр. р. насел. Арх. губ. II (Изв.
 Общ. любит. естествозн. и проч. XXX, 2), 55, № 22 (початок). Максимов-
 вича, 1834, 145, № 9 (початок), і Головацьк. I, 135, III, 85, 87, 88, 89
 (початок). Чубинськ. V, 976, А і Б (переход до Московської) і др. і др.

Трохи єє всі білоруські пісні рекрутські й салдатеькі напечатані
 д. Шейном (Зап. Р. Г. общ. по отд. этногр., V, 661—668) зкладені з шмат-
 ків українських пісень, часто переплутаних.

З польських вояцьких пісень, котрі мусили піти од українських
 вважаємо: в Кольберга, II, № 195, VI, № 348, VI, № 347, Zbiór wiadomości
 do antropol. 91 (№ 118) і др.

жаль на заміну хоч тяжкого мужицького, та все таки родинного й громадського життя на долю „казенного чоловіка“, салдата. Окрім того, певно й музика українських пісень причаровує й москалів, заставля їх переймати ці пісні¹⁾.

Порівнявши ті пісні, котрими обмінювались одна з одною козацька Україна й салдатецька Московщина з XVIII ст., то просто, то через донських козаків, усякий побачить, що Україна дала своїм сусідам окрім гарної музики де яких пісень, кілька жалостних, противовоєцьких образків та кілька веселих пісень, в котрих гульня й жарт держаться в границях людскости; а получила Україна в обмін пісні з наукою слухатись у всьому начальства, з наукою грубіанства й роспусти.

Як бореться українська пісня з московською в салдатецькій казармі, видно буде, коли порівняємо одну щиро московську пісню з тим, як перероблено її на Україні. Ось ця пісня з Рязанської губ.:

Полно, братцы, крушиться,
Перестанемъ тосковать,
Лучше станемъ веселиться
Съ горя пѣсни запоемъ!
Запоемъ, братцы, такую, —
Про салдатскую про жизнь.
Гдѣ ж мы жили проживали?
За Дунаемъ за рѣчкой.
Дунай—рѣчка не велика:
Перевоза на ней нѣтъ²⁾.
Мы на это не взирали,
Вели плѣны мы за собой.
Лѣто въ лагеряхъ стояли, —
Государь явился къ намъ;
Передъ нами развѣзжалъ,

Передъ нами, гарнадеры
Слово ласково сказали:
„Вы здорово, гарнадеры,
Здравствуй, славны молодцы!
Вы скажите, гарнадеры,
Про походы про свои!“
Мы въ походѣ проходили,
Проходили по степямъ,
Мы свою кровь проливали
Подъ Варшавой на штыкахъ,
Какъ въ четвертомъ, пя-
томъ звонѣ,
Со знаменами впередъ.
Какъ шестой и седьмой звоны,
Закричали всѣ: „Ура,
Государю честь - хвала!“³⁾

¹⁾ Як г. убавають українські пісні, перейшовши до москалів,—а надто, коли діло йде про дівчат та жінок,—можна бачити, коли порівняти напр. пісню в Костомагорова (Малор. Сборн. Мордовцева, 243 № 48; порівн. Чубинськ., V, 950—951. № 32) з Шейновою (215—216. № 70). У нас єсть примір, записаний д. Шевченком в Кирелівці, Звен. п. Київ. губ., котрий уже пройшов через салдатецькі руки,—і вже там кінець дуже грубий. Порівн. також Варенц. П., Сам. Кр. 215, № 2 і Чубинськ. V, 671. Г. В Якушкина (173) єсть московська пісня, в котрій набрано слів з ріжних українських пісень тільки без усякого толку.

²⁾ Порівн. слова про р. Казанку у П. Ефим. Мат. Арх. губ., 56.

³⁾ Нашъ Вѣкъ, 473—476. Порівн. там же 20. Варенцовъ. Сборникъ пѣсень Самарск. края, 211.

А ось та ж пісня, записана в Катеринославщині ¹⁾.

Полно нам, братци, журиться,
Та перестанем тосковать,
Будем пісеньку співать.
Та як заграли чисто хохлаць-

кой.

По всьом горю солдацьком.
Як ми в лагирях стояли
Та много горя пренімали,
Та по ютру рано вставали,
Біле личко вмивали,
Та чорні кудрі расчесали,
Та чорний мундер надівали,
На юченне виступали.
Та на юченні нічого,
Тільки плечам тяжело.
Як поставляли: „стой прямо,
Смотри браво,
Ружжем делай харашо!“

У майора у дворі,
Та стоять столи тесові,
Та за тими столами,
Та сидять пани рядами,
Сидять,—радоньку рядять:
„Та кого нам на службу отдать?
Отдаймо ми багача,
Багач викупляється,
Отдаймо ми бідняка,
Бідняк виплачється.
Та отдаймо ми такого,
Що нема роду ніякого:
Ні матусі, ні отця
Тақ нікому журиться,
Тільки одна сестриця,
Та й та плаче, журиться,
Пора, брате жениться... ²⁾

Друга половина пісні просто осібна, справді „чисто хахлацька“ (українська) пісня, тільки тут вона не зовсім скінчена; вона єсть у нас записана й повніше ³⁾. Тільки ж і тут з неї видно жаль на салдатчину й на неправду з давання в рекрути,—звичайні думки щиро-українських рекрутських пісень.

А ось ще один примір того, як у салдата бореться українська пісня з московською й що виходить, коли подужає московська:

Ой, заспівай пісню
Людську, людську
Про життя своє салдатське. ⁴⁾

¹⁾ Маріупольє. пов. с. Михайлівка, запис. д. Трухманов, 1875 р.

²⁾ У д. Чубинського (V. 1007) напечатана пісня, котрої перша половина далеко ближча до московської,—та все таки українці не вдоволювались сухою картиною царського смотру,—а приробили другу половину пісні, в котрій „в царевича (що робив смотр замість царя) з плеч головонька летить“.

³⁾ Чубинськ. V, 977—979, найбільше 978, B.

⁴⁾ Салдат українець без ясної думки про імя своєї рідної країни, зве свою пісню або *хахляцькою*, або навіть *людською*, польською, бо правий берег Дніпра зветься Польщою, та й для москалів часто все українське видається польським—то зве її просто *людською*, як і українці звать себе часто просто *люди*. Аж воно й виходить, що пісня зосталась справді *людською*,—поки вона зосталась українською (до 13 віршу).

Що салдатська голова
 Все подножная трава.
 Правда сохне, правда вяне,
 Царська служба довго йде.
 Слава Богу за отставку:
 По два рубля на прибавку,
 По два рубля з душі рвуть!
 Івана в салдати беруть.
 Всі дерева загули,
 І Івана повезли.
 Ведуть Дуню базарами
 Ваю (Ваню?) лавочками,
 Бють Дуню батогами,

Ваю палочками,
 Ваю паличко
 Перед папушками. (???)
 Захотіла шельма б. . . . б
 В чистім полі погулять.
 В чистім полі при долині
 Стоїть кущик калини,
 А на тій калині
 Соловей птичка сидить,
 Разні пісеньки співає,
 Солодкі яблочки клює,
 Самі сахарні,
 Ще й разсипчасті¹⁾.

В щиро ж українських піснях видно невсипуще противенство проти салдатчини (московщини),—цього кровавого податку громад на користь держави. В піснях цих ясно змальовано велике горе мирного хлібороба, семіянина, громадянина й його родини, з того часу, як приходить „государське письмо“, або „карта од цесаря чи од царя“, „що рекрутів брать пора“ й до того, коли він ляже на чужій стороні „на поталу воронам“: як він сумує, як пробує схватись, як його ловлять, ставлять „у прийомі“, де його кучері летять... „панам під ноги“, як він прощається з отцем, з матерю (частіще), з дівчиною, з милою (жінкою), з товаришами, з „панамі-громадою“,— як його обступа холодна й голодна казарма, неприязні „дядьки“ й командіри, як він терпить в тяжкій дорозі, а далі вмира на чужій стороні,— в далекому Відні, або в Мєскві „проклятій“²⁾. Переглядаючи ці пісні, пригадуєш собі слова Шевченка:

Лягло кістьми
 Людей муштрованих чимало...
 А сліз, а крови! Напоїть
 Всіх імператорів би стало...

Ми б мусили написати цілу книгу, коли б схотіли вибрати ці всі картини з пісень, котрі напечатані вже й з тих рукописів, що ми маємо. Радимо читачеві взяти яку небудь печатну збірку, напр. Максимовича, Чубинського (в V томі), або Головацького, чи Купчанка, — й він сам побачить, чи

¹⁾ Зап. Авд. Шевченко, в Киреливці, Київськ. губ. Звениг. повіту.

²⁾ Ой, ти Москва проклята,—
 Що ні сестри, ні брата!..

правду ми кажемо. А сами ми тут зведемо до купи тільки те, що єсть в українських військових піснях про головнище: про саму війну й вояцтво, а також про державне начальство, котре набіра з українців військо.

Коли порівняти нові українські вояцькі пісні з старими про війну з татарами, турками, поляками й др., — то перш усього кидається в вічі, що в нових піснях зовсім нема вояцького духу. Той самий народ, котрий породив запорожців і котрий досі не забув пісень про таких завзятих лицарів, як козак Голота, що „не боявся ні огня, ні води, ні всякого болота“, як Байда, котрий і висячи на турецькім гаку, все дума, — як би втрелить султанові в голову, як Нечай, котрого навіть одрубана голова каже, що вона „як і била ляшків-панків, так і бити буде“, як Перебийніс і др.¹⁾, — тепер мов би то став полохливий. А він не став полохливий. І в Росії, і в Австрії салдати українці вважаються за людей, котрі раз ставши до діла й вояцького, роблять його пильно й чесно²⁾. Тільки ж українському мужицтву противна війна, котрої поводу воно не розуміє й на котру він іде не по своїй власній волі, — війна для війни або по вказу начальства. Між новими вояцькими піснями на Україні єсть одна, котру співають залюбки в Україні Російській, як і Цісарській, і котрої шматки причеплюються до багатьох других вояцьких пісень. Пісня та певно склалась ще за часи Потьомкина й цариці Катерини й їхніх війн з турками, коли козацтво українське доживало остатній вік уже не на волі, а на службі московському царству. Так у цій пісні — ті самі козаки, що пам'ятали Байду, — вже так співають в турецькому поході:

Ой раді б ми вернутися, —

Гетьман не пускає;

Та не так гетьман, та не так гетьман,

Як царица мати:

Хоче нами, нами, козаками

Турка звоювати.

А ми того турка не звоюем,

Тільки роздратуем,

Тільки нами, нами, козаками

Дунай загардуем!.³⁾

¹⁾ Антоновича й Драгоманова, I, 145, 165, II, 55, 39 і т. д.

²⁾ *Polnische Revol.*, 23, 67.

³⁾ Гулакь-Артемівській. Укр. п'єси, Закревській, Старосв. Бандуриста, I, 87. Паулі, II, 52. Головацьк. I, 133, 134. III, 144. Чубинськ., V, 970, 995, 999. Треба нагадати, що й справді всі московські війни з тур-

В однім,—певно, з найстаріших шматків цієї пісні ще з остатніх часів Січі, говориться ясно:

Ой раді б ми вернутися, — гетьман не пускає.
 Бодай гетьман щастя не мав, а кошовий долі:
 Пішли наші новобранці не по своїй волі. ¹⁾

Ця пісня стоїть на границі між віком козаським і салдатським українського вояцтва. На скільки казачтво шанувало українці, на стільки вони гидуєть салдатством. Того всього хвастовства вояцтвом,—блискучою, подібною до панської, одежою, вояцьким п'яцтвом,—біганням за дівчатами („зелене вино пить, красныхъ дѣвушекъ любить“), вислугою в офіцери й т. и.—про що здибуємо пісні в тих народів, котрі довго мали, або—досі мають своє державне військо—майже нема в українських піснях ²⁾. Дві-три пісні з „бра-

ками, не виключаючи й війни 1877—1878 р., були страшенно нещасні, а надто для салдат українців. Звичайно царське начальство кидалось на війну без розуму;—турки спершу били його військо, й тільки вже опісля з страшними натугами вдавалось москалям побороги турок. Українські салдати, як найбільшчі, лягли в перші часи війни. До цієї пісні треба ще примітити, що в Цісарщині замість „гетьман і цариця мати“ співають „царь і царська мати“. В де-яких нових одмінах в Росії вже співають замість „цариця-мати“—„гетьманська мати“, або замість гетьман—„государь и государева мати“ (Зап. Руданськ. у. Колюсіку), а далі „еднорал“ і „едноральська мати“ (у Чубинськ. 999)—і навіть „майор і майорова мати“ (у нас рукопис д. Я. Новицького, зап. в с. Ольгинському Маріуп. пов. 1875 р.). Це ще раз показує, як в роцумінню державних справ,—своїх і заграничних, — українське мужицтво під московським царством пішло не вперед, а назад од часів козацької волі.

¹⁾ Чубинськ., V, 960, № 47.

²⁾ Щоб не заходити далеко, ми покажемо тільки на пісні польські й московські. Так а польських пісень вкажемо напр.: Kolberg, Lud, IV, 61. VI, 177—178. Konopka. Piesni lud u Krakowsk. 147. Zbiór wiadomości do antropolog. kraioy, wyd. Krak. akad. II, 91.—З московських Кир.-Везо-новъ, IX, 171, 175, 215, Якушкіна, Русскія пѣсни, 92. Ми не хочемо цим сказати, що в поляків, або в москалів нема пісень противних салдатчині,—а тільки те, що між українськими піснями далеко менше пісень з салдатським духом. Дуже цікаво було б порівняти по дрібному українські пісні про вояцьке життя з польськими і московськими, та тепер ще цього не можна зробити, як слід, бо московських і польських пісень таких ще мало напечатано. Де-які московські збирачі навіть не хотять печатати своїх салдатських пісень: так Варенцов (Сборникъ пѣсень Самарскаго края, 183) каже, що „салдатскія пѣсни нынѣшняго столѣтія, едва могутъ быть названы народными; я не помѣстиялъ самыхъ дикихъ и уродливыхъ“. З другого боку ми чули, що в поляків в Австрії єсть пісні дуже противні салдатській службі, та вони теж не напечатані. По тому, що нам звісно з печатних збірок, ми можемо сказати:—а) що в поляків противенство салдатській службі звязується з бажанням поновити свою державу й своє військо, напр.:

вим“ уланським духом,—зостались ще з часів вільного вербунку за Польщі або належать до пісень бродячих¹⁾. З досади на панів в галицького мужика могла вирватись коломийка:

Ой волю я, пане брате, цісарю служити,

Ніж я маю вражим ляхам панщину робити!²⁾

Так само, як у подільського бурлаки з голоду й холоду могли вирватись слова:

А в нашого царя-государя да все добре служити:

Есть що їсти й пити, й хороше, хороше ходити,

Та нічим ся журити.³⁾

...matka choć bije,
To ją serce boli,
U moskali biją, lają,
Biorą do niewoli...

О најświęтша panienczko,

(Zbiór wiadom. do antropol. II, 85—86, 89)

Dodaj nam pomocy,
Dodaj nam pomocy,
Jeśli twoja wola,
Dopomóż nam, mocny boże,
Obrać w Polsce króla.

б) що в *москвинів* найліпше й з найбільшим жалем салдатські пісні—старіші, зложені ще в XVIII ст., часто перероблені з козацьких, (напр. у Варенцова, 183—192) тільки й у них дуже рідко нарікають на самого *государя*, або царя, й взагалі противенство вояцтву далеко слабше, ніж в українських піснях. Ось, мабуть, чи не найгостріший виступ проти царя з тих московських салдатських пісень, котрі напечатані досі:

Какъ слышали мои кудерушки на себя невзгодье...

Что ужь бытъ то мнѣ, доброму молодцу въ солдатахъ,

Что служить то мнѣ, добру молодцу, государю,

Что стоять то мнѣ, добру молодцу, въ караулъ...

Простоялись мои, мои скоры ноги,

Какъ задумалъ я, добрый молодець, задумалъ бѣжати...

Прибѣжалъ я, добрый молодець, ко своему подворью,

„Ты пусти ль, пусти, моя матушка, обогрѣться“.

— „Я б пустила тебя, мое дитятко, боюсь государя“...

(Якушкинъ, 97—98. Порівн. там же 80, Костомар. Пѣсни Саратовск. 80).
Дуже цікава пісня, записана Судовщиковим в землі Війська Донського. Вона почина так:

Нынче годы не такие,

Не такие,—тяжелые;

Тяжело жить подъ Москвой,—

й далі мовою, котра трохи закида на українську, розказує з жалем про рекрутчину. Поки що ми не беремься сказати, де мусила спершу скластись ця пісня. Щоб звернути на неї увагу московських учених і збірчів, ми печатаємо її в кінці нашої праці.

¹⁾ Максимович. Укр. Нар. пѣсни, 1834, 161. Головацьк. III, 108, I, 148 (і тут „бравий“ дух не видержується). Pauli II, 186. Така ж сама пѣсня про те, як до вдови приїхав син—порутчик. Pauli, II, 23—24. Одна пісня, в котрій похвалюється „капраль“, єсть галицький перероб подніпряньскої пісні про голоду й дуків, в котрій замієць отамана поставлено капрала,—так само, як у Подніпряччині ту ж пісню іноді повертають до чумаків. (Рудченко, Чумацк. пѣсни, 106—109) і до бурлаків (Чуб., 1016, № 127, ківець).

²⁾ Головацьк. II, 296, № 274. Ця коломийка, певно, склалась зараз по скасуванню панщини в 1848 р. Порівн. у нас на сторони 64.

³⁾ Чубинський V, 999.

Та служба вояцька та ж сама панщина; так і говорять галицька пісенька:

Котрий же тут брат лежить,
Що панщину тяжко робит?

— Ой то той тут брат лежить,
Що цісарю вірне служив. ¹⁾

Салдатство — панщина, та тільки ще далека од родини, і навіть бурлаки звичайно воліли записатись за панів, — а надто там, де панщина була легша, напр. в Донщині, — аби тільки не попадатись в рекрути. Про це єсть і пісня напечатана в „Основі“ ²⁾. Так само й гуцул, як почув про рекрутчину, заспівав:

Ой паночку Гриновецький,
Буду в ті служити,

Лиш мі не дай до цісара
Карабін носити! ³⁾

Друга галицька пісенька навіть жаліється:

Ой на Кути доріжечка,
На Кути, на Кути!..
Ми би в панів не служили,
Коби не рекрути.

Ми би в панів не служили
І панів не знали,
Як би уни білі ручки
Назад не вязали. ⁴⁾

Звичайно в піснях українських все салдатське — гідке й страшне. Гідка одежа салдатська, котра здається українським селянам навіть стидкою ⁵⁾. Страшні вони: „карабін мальований від цісаря дарований, — і сабелька преясная; доле ж моя нещасная!“ — плаче українець, бо зна, яка то вага „государське (або цісарське, государственне) плаття“ ⁶⁾. Не в одній пісні чуємо:

Лучче мені, моя мати,
Круту гору копати,
А ніж мені, моя мати,
Та те плаття надівати.

Круту гору копаючи,
Та сяду спочину,
Як надіну царське плаття,
До віку не скину. ⁷⁾

Мати, котру кличуть подивитись, який з її сина „панок“, — тільки тужить: „Нема мого сина Йванка, юж в цісаря

¹⁾ Запис. М. Бучинський.

²⁾ 1862, Май, 99. У Чуб. V, 1024, № 138 уривок з неї.

³⁾ В Жовачеві, в Коломийським зап. д. Волошнюк в 1870 р.

⁴⁾ Зап. д. Ревакович в Дрогобичі в 1863 р. і д. М. Цар в Со-
кільщині.

⁵⁾ Ой цісарю, цісароньку, який же ти глухий:

Убрав еси мя в камаши, не закрив ес дуни!

(Коломийка, Голов., II, 298, № 286.

⁶⁾ Голов. I, 145.

⁷⁾ Зап. д. А. Циприєвська, Пурховні Александр. пов. Катеринос.
губ. в 1873 р. Подібне в пісні, зап. д. Борисовим в с. Вербовій, Київськ.
губ. в 1876 р.

служить",—або „тепер вже не наша буде,—це цісарська дитина“¹⁾). Сам салдат признається, що як „дали мені катанки,—заплакали коханки“²⁾ і каже дівчатам:

Ой не треба дівчинонько, жовніра любити,
 Бо він мусит цісареві десять літ служити.
 Ой, дівчи, молодичі, скиньтєся по грошу,
 Та заплавіт цісареві, най мундур не ношу³⁾,

І для українських дівчат салдат—не пара:

Що в салдат за подоба? І муниця з патронами
 За плечима вся худоба: І манерка із водою;
 І торбинка з сухарями, Салдат служить із бідю⁴⁾.

В другій пісні дівчина каже салдатові:

Я твоїх грошей не хочу Бо в жовніра нема хати,
 І за тебе не піду: Нужда, біда його мати.⁵⁾

Дуже показує характер українця-селянина настава, котру говорить мати синові новобранцеві:

„Не зрадь, сину, чужої дитини (дівчини),—не буде тя Бог карати.“⁶⁾,

¹⁾ Головацький III, 99. Соломон. Коломийки й Шумки, 67.

²⁾ Зап. П. К. в Підгіррю, 1868.

³⁾ Соломон, Коломийки й Шумки, 67. Подібна думка в „Русальці Двістрівій“ 1837, 28—30.

⁴⁾ Сб. Новицького. Пісенька: „як улана не любити“—(Чуб., 1084), по мові, явно, взята з польської; про „гранатовий мундир“ бачимо в печатних польських піснях. (Zbiór wiadomości, 91, № 116; Kolberg, № VI. 649).

⁵⁾ Порівн. московську:

Ну жь кабы мы, дѣвки	Мы бь пошли за-мужь
Знали—вѣдали,	За молодыхь солдатъ,
За старыхь мужевь	За рекругчиковь
Мы б ве бѣгали.	За молоденькихь,

За хорошевських!

(Варенцовъ, II. Самарск. края, 202—203).

⁶⁾ В пісні: „Ой закувала сизая зозуленька а в неділю поранц“ за ісавії д. Руданським в Колюсику. В такій же галицькій: „Не зрадь людської дитини“. Голов. III, 97. Порівн. в польській пісні про жовнярське право над дівчатами:

Wędrują żołnierze	On ją pogłaska,
W wielkiej paradzie.	On ją zabawi,
Żołnierz od żony,	Nie jedną pannę
Żołnierz od dzieci	Nieszczęsną zostawi.
Wędrować musi	Idź z nim do króla,
We świat daleki...	Idź do sędziego,
Wolno mu kochać	Nie znajdziesz prawa
Piękną dziwczynę.	Nigdzie na niego.

(Zbiór wiadom. II, 91).

Треба сказати, що в піснях польських звичайно „кавалер“,—дуже безжалостний і навіть грубий до жінки й дівчини.

Вона нагадує те, що говорить д. С. К. про те, як салдати українці одривняються в російській армії од москвинів тим, що шанують жіночу честь і навіть, проти своєї хвилиної вигоди, вговорюють жінок „не пакоститись“ з салдатами ¹⁾. В одній пісні сам новобранець говорить дівчині, котру він любив, як був „парнем“,—про те, що таке роблять з дівками й жінками салдати, або як їх звичайно звуть в Російській Україні, „москалі“,—подібно тому, як в Австрійській їх звали колись „австріяками“.

Гуляй, гуляй, молода дівчино, з ким гуляла,
 Да не гуляй, молода дівчино, з москалями,
 Москалики, вражі сини, обманщики:
 Вони тебе, молоду дівчину, да й обманять;
 Вони твої білі ручки помарають,
 Вони твою русую косу розтріпають.
 Вони твою честь дорогую потеряють ²⁾.

¹⁾ Громада, 1881, № 1, 128.

²⁾ Запис. Оп. Маркевичем, в Конотоцьк. пов. Чернігівськ. губ. й Судовщиковим в Пир. пов. Полт. губ.—Пригадаймо, що в казках—москаль звичайно—злодій. Рудченко. Нар. Южвор. сказки. 164—177. Порівн. Варенцова, П. Самарск. края, 207, де самі салдати кажуть про себе: „мечись, воры, через заборы“.

Порівн. в моск. піснях про салдатське обертання з дівчатами й дівчат з салдатами. Русск. Филолог. Вѣст. 1881, № 2, 664. (Салдаты Яшка и дѣвка Наташка; те ж у Варенцова П. Самарск. края 214—215), там же 1880, № 3, 103—104 (в котрій без осуди розказується, як „десятничикъ-цаловальничикъ разводилъ солдатъ па хватурушкамъ, къ краснымъ дѣвушкамъ, па пастелюшкамъ“ і т. д.), там же 109—110 (як дівчина признається, що вона б „рада полюбитьъ хотя инова,—ахвицера маладова;—овъ напутрятъ, набѣленъ,—харашо снаряженъ“ і т. д.),—115 („у салдатки—губы сладки,—у салдата слажа:—салдаты губы медомъ мажа“) і т. д. Порівн. також Варенц. П. Сам. кр. 212—213; як капитан каже дівчатам:

Ужъ вы, дѣвушки, любвишки, любите меня,
 Станете любить, стану чаще ходить.
 Стану чаще ходить, стану больше носить,
 Когда рубль, когда два, когда пять-шесть вдруг.
 Полтинушки не случилось, не прогибвайся за то,
 Не прогибвайся за то, не стыди мое лицо.

Треба сказати, що взагалі в москвинів і в дівоцьких піснях на подарунки звертають дуже велику увагу.—З польських пісень ми приведемо такий примір:

Ułany, Ułany,
 Malowane dz eci!
 Nie jedna panienka
 Za nimi poleci.

Niema tu ni wioski
 Niema tu i chatki,
 Żeby nie kochali
 Ułanów mężatki.

(Zbiór wiadom. do antrop. kr., II, 91).

В українській пісні, записавий Судовщиковим в Перят. пов., Полт. губ., сирота, котру мачуха примушує „з офіцером спати“, жаліється:

Страшенно противна українським хліборобам салдатська муштра. Одна дуже гарно зложена галицька пісня дає нам такі картини:

Ой там на горонці
Кракали ворони;
Заплакали новобранці,
Сидячи в неволі:
— „Ой, то ми се в свого пана
Того дослужили,
Щоб ми такі молоденькі
Та в неволі гнили!—
Ой пігнали новобранців
Білими шлясками,
А за ними вартівники
З-заду з паличками.
Ой пригнали новобранців
До нової брами:

— Поставайте, новобранці,
А всі враз ногами,
А всі враз ногами,
До купи плечима!
Поглядайте на цісаря
Чорними очима!—
— „Ви старі жовняри
Візьміть нас у руки, ¹⁾
Не лайте нас, не бийте нас,
Навчіть нас науки,—
Бо ми молоденькі
Того не робили,
Но сіяли і орали
За плугом ходили ²⁾.

Хліборобська праця з родиною малюється українцеві салдатові миліше, ніж салдатське марновання сили й часу:

Лучче б було ціпом бухать,
Ніж тепера муштри слухать;
Лучче б було з грабельками,
Ніж тепера з шабельками;
Лучче б було свині пасти,
Ніж на себе ранці класти;
Лучче б було з сестричками,
Ніж тепера з рушницями, —
Лучче б було погонити (волів за плугом)
Ніж з панами говорити. ³⁾

Важко ж мати, важко
Камінь ізняти,
То так мені, моя мати,
З охвицером спати;

Гірко ж, мати, гірко,
Гірко полинь їсти,
То так мені, моя мати,
З охвицером сісти.

¹⁾ У Чуб.— „Що в вас білі руки“.

²⁾ Підг'рр; зап. Вол. Навроцький. 1862. Подібний же кінець у Чубинськ., V, 996; у нас рукоп. д. Манджури. 1876 р. з Мухави, Богодух. пов., Харьков. губ. Купчанко, № 330.

³⁾ Максимович, Укр. Нар. П'єси, 1834, 159. Pauli, II, 60. Валипа, Укр. пісні 59—61. Рукоп. збірка Ів. Новицького;—друга д. Манджури, зап. в с. Олексіївці, Александр. пов., Катерин. губ.

Одна польська пісня в Галичині починається, як багато українських, козацьких і потім салдатських з того, як сестри проводять брата у військо,—потім каже:

При таких поглядах на салдацтво, та ще при тому, як колись салдат в Росії мусив служити 25 років, а потім 15 (та 10 років в безсрочнім відпуску), — а в Цісарщині 10-років, ми зрозуміємо, чому в піснях українських проводи в салдати малюються гірше смерті. Багато-єсть пісень про такі проводи,—і всякий раз, коли українська салдатська пісня зостається українською, вона й підіймається в умілості високо своїм злогом, і показує, що й досі українські мужики не втратили сили складати чудові пісні, коли тільки вони справді і зостаються самими собою, українцями. В таких піснях не забувається й царь, голова теперешніх державних порядків, і дуже цікава річ: *як тільки яка пісня зложена чистою українською мовою, то вона неодмінно й повна вільних, людських думок, так само, як тільки українська мова в пісні порушена, так зараз в пісню пролазить і невільницький дух і розпуста.*

Ми приведемо тут зразки таких щиро-українських пісень:

1. По-за садом зелененьким дорожка лежала. —

Молодая туди пані некрут виряжала,

Lepszy na wsi groch, kapusta,
Niżli w wojnie kura tłusta.
Bo na wojnie kuli leją
Nie pod jednym nogi drzeją;
Lepiej w domu pługem orać,
Niż na wojnie głośno wołać.
Bo na wojnie pięknie chodzą,
Po kolana we krwi brodzą.
Lepiej na wsi kosą kosić.

(Zeg. Pauli. P. I. p. w G. 67—70. Kolberg. Lud. I, 156—157. VI.

17. Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej, wyd. Krakowsk. Akadem. II, 88). Одна пісня з венгерської України починається, як багато козацьких, з того, що сестра проводить брата на війну, потім стріча його коня й чує од товаришів братових, що він поліг на війні,—котра тут же й малюється:

Єсть там плачу, нарікання,
Єсть там кирві розливання,
Єсть там кирві по кісточки,
Гинуть красні там діточки,
Летить палац за палашом,
Лієся кров долов носом,

(Головацьк., II, 704—705). Подібна до цієї картина єсть і в латинців (Памятники Латышского народа. творчества. Ив. Спронса, 271). Ми думаємо, що перша половина слов польських зайшла в Польщу з України,—а картина війни зайшла й у польську пісню і до венгерських українців з заходу через чехо-словаків. В другій польській пісні жонатий іде од семі в військю й каже:

Lepiej w wojsku strzelcem, —

Niż na wojnie szable nosić.
Bo na wojnie szablę kruszą
Nie jeden się żegna z duszą.
Jeden woła: wody, wody!
Drugi woła: ręki poděj.
Trzeci woła: zetniј głowę,
Bo już robić nic nie mogę.
Czwarty woła: wykop jamę,
Zachowaj mnie w czarną ziemię!

Летить куля за кульками,
Тече там кров потоками.
Єден кричить: ратуйте мня!
Другий кричить: добийте мня!
Третій кричить: берте яму,
Берте яму, кладьте мя в ню!

Niż w chacie wisielcem.
(Kolb. VI. 865).

Виряжала на воронім кониченьку.

— „Вийди, вийди, серце моє, моя дівчинонько!“ (каже рекрут).

Ой, не вийшла дівчинонька, вийшла стара мати,

Взяла коня за поводи та й стала питати:

— Ой, сину мій, соколоньку, де ж тебе шукати? —

— „Шукай в степу, край дороги, моя рідна мати!

Там я буду, моя мати, горем горювати,

Своім чубом кучерявим степи устилати,

А своєю кривицею моря доповняти,

А ще своім білим тілом орли годувати“.¹⁾

— Бодай же ви, воріженьки, всі разом пропали,

Як ви тую біду знали, мені не сказали,

А тоді вже ви сказали, як сина звязали! —

Повязавши білі руки, везуть до Прилуки,

А з Прилуки до Полтави до вічної присяги:

— „Присяг царю, присяг Богу, одрікся од роду!...

Прощай, сину, мій голубе!—Не думай до дому!“²⁾

2. Годі березі зеленій стояти,

Пора тобі свій лист спускати!

Беруть, беруть молодця в салдати,

За ним плаче його стара мати.

— „Не плач, мати, бо вже ти старая,

Нехай плаче жінка молодая!

За жінкою маленькій дитки: —

Остаються на віки сирітки!

Остаються панам на поталу, —

А я піду служить государю!

Остаються панам на поругу,

А я піду у вічну службу.

Брати будуть на худобі жити,

А я буду цареві служити.

Брати будуть дітками втішаться,

А я буду слізами вмиваться.³⁾

¹⁾ Майже зовсім такі слова у Чубинського, V, 991, № 81, 1004, № 104, і подібні у Купчанка, 562, 563.

²⁾ Максимович, 1834 р., 156. Така ж сама пісня недавно записана в Києві (Лисенко, Збірн. Україн. пісень, II, 34—35). У нас єсть ще дві подібних, записаних ще північе д. Манджурою в Мурахві, Богодух. пов., й Олексіївці, Александр. повіту; в них ще прибавлено: „жовтими кісточками мостів доробляти“.

³⁾ Зап. Оп. Маркевич в Лубенськ. повіті, Полт. губ.; те ж у Чуб., V, 990—991. В другій пісні, запис. Маркевичем же:

Не плач, мати, не вбивайся,
На те я удався:

Вілому царю на послугу,
Панам на поругу.

Пісня ця записана Маркевичем в Полтавщині вже років тому з двадцять п'ять назад,—та ж її не забули на Україні, бо ще в 1873 р. записав майже ті самі слова цієї пісні д. Манджура в Павлограді, Катеринослав. губернії, де їх співав навіть старий *жид*! Друга пісня, котру записав д. Манджура ж в 1873 р., мусить бути зовсім ще нового складу. Дуже чистою українською мовою вона розказує думки двох салдат, котрі вертаються до дому в безстрочний стпуск з-царської служби:

Ой, ти, груша, ой ти, груша,	Вони ішли, говорили,
Чом ти не зелена?	Все раду радили:
Потом же я не зелена,	— „Покидали свої доми,
Пройшло пора-время.	Та вже попустили;
Поміж тою грушиною,	Покидали своїх отців, —
Дорожка лежала,	Та вже постаріли;
А по тій же по дорожці	Покидали своїх жінок
Пройшло два салдати.	Та вже повдовіли. ¹⁾

Так говорять українські пісні про горе того, кому доведеться:

... іти служити государю і Богу,
... іти служити вірно присягати,

¹⁾ В селі Вербовій Александровського повіту, Катеринославської губ. Де-які слова (в кінці) бачимо й у старих піснях. Інтересно порівняти цю українську пісню з московською, щоб бачити, як не однаково говорять обидві навіть про те ж саме:

Со восточной было со сторонки,
Не студень то холодень вѣтеръ поносить,
Повосить вѣтерокъ по чисту полю,
По чисту полю, на лѣсъ, на дуброву,
На дубровушку, на зелену рощу.
По той ли рощѣ листься разшумѣлись.
Во шуму то, во грому ничего не слышно,
Только слышно в шуму одинъ голосъ человѣчій,
Человѣка не простого,—козаченька донского.
Донской казакъ пашеньки не пашеть,
Пашеньки не пашеть, шелковой травы не косить,
Онъ по рощѣ казачекъ гуляеть.
И во скрипочку казачекъ играеть,
Полевыхъ-то молодыхъ салдатъ забавляеть:
„Вы не плачьте-ка, молоды-салдаты!“
— „Вотъ и какъ то намъ, казачекъ, не плакать?
Отцы, матери наши устарѣли,
Молоды жены овдовѣли,
Малы дѣтушки осиротѣли.“

(Русс. Народ. пѣсни въ Саратов. губ., собр. Костом. и Мордовцевой, Лѣтоп. Русск. Литер. Тихонр., т. IV, 82—83. Порівн. пісню лівійних козаків в „Нашъ Вѣкъ“, 94—95). В московській пісні вступ до діла вчетверо довший розмови про саме діло—та й зовсім не поясня його так, як він поясня в українській пісні.

За дім, за родину... забувати;
 За дім, за родину, за ньеньку стареньку,
 За ньеньку стареньку, за свою миленьку...

Певно, читач наш звернув увагу на те, як однаково говорять про горе вояцьке пісні з Російської й з Цісарської України,—хоч явно, що пісні ці мушили складатись уже після того, як обидві частини України були під особними державними урядами, з особними арміями. Між українськими піснями в обох державах далеко більше однакових, ніж єсть подібних салдатських пісень в українців і москвинів, хоч українських салдат навмисне вчать московських пісень. Якого ж ще ліпшого доказу одміни між українцями й москвинами і однаковости українців під різними державами? Що між українським мужицтвом в особних державах іде вільний обмін думок, не гляючи на границю і на те, що письменні люде в обох державах не мають проміж себе майже й досі ніякого обміну,—це вже було видно і з тих пісень, котрі ми показали вище. Це покаже й ось яка пісня, котра співається з невеликими одмінами в Росії й Австрії й котра однаково нарікає на голов держав тих,—на царя чи цісаря:

Добре було, добре було,
 Добре було чути,
 Як не брали, не писали
 Хлопців у некрути.
 А в п'ятницю пописали,
 В суботу забрали,
 А в неділю на розсвіті
 Ще й до міри стали.
 Завели їх в славне місто,
 Ще славніщі замки,
 Сидять, лежать некрутики
 В кованих кайданах.
 Надлетіли орленята,
 Круту гору вкрили,
 Молоденькі некрутики
 Жалю наробили:
 — Ви чорнії орленята,
 Та й знесіться в гору,
 А ви, хлопці новобранці,
 Верніться до дому.

—„Ради б ми ся в гору знести,—
 Туман налягає;
 Ради б ми ся вернути,
 Нас царь не пускає.
 Ой чому ж він не пускає?
 Бо він роскіш має,
 Сидить собі на престолі,
 На скрипочку грає;
 А скрипочка оріхова
 А смичок із руги ¹⁾.
 Як заграє „московщини“,
 На всю Польщу чути.
 Як заграє „московщини“,
 Всім козакам дивно!—
 Пішли, пішли некрутики,
 Лиш шапочки видно,
 Не під одним некрутиком
 Ворон коник грає,
 Не за одним некрутиком
 Матінка вміває;

¹⁾ Руга—в українських піснях знак горя і смерті.

Не під єдним некрутиком
Ворон коник скаче,

Не за єдним некрутиком
Мати рідна плаче. ¹⁾

Слова оцеї пісні про *царя* записані досі в Росії в двох місцях на Поділлю й у третьому в Сідленській губернії в 1870—71 рр.; такими же самими словами говорять про *цисаря* й його „скрипку“ дві напечатані галицькі пісні ²⁾. В одній з подільських пісень новобранець „*ірко плаче і ридає, бо над ним царь волю має*“.

Тільки ж треба сказати, що вояцькі пісні в Австрійській Україні ще частіше й ще гостріше виступають проти свого царя, ніж пісні українців в Росії. Пісні австрійські де в чому новіші, ніж російські. В Росії довше були крпацтво й панщина, ніж в Австрії, довше не було всеспільної вояцької служби,—і рекрутів здавали по волі панів (а в казенних селах по волі громади). Через те в Росії аж до 1871 р. новобранці могли гарикати не так на царя, як на панів і навіть на громади або на „багатих людей“, або на нещасну долю, на Бога, що „їх таких молоденьких в рекрути оддали“; це ми й бачимо в раніших рекрутських піснях австрійських, а найбільше російських ³⁾. До того салдатська служба в Росії була довша, ніж в Австрії, й тоді, коли вона тяглась

¹⁾ Чубинський V. 969—970; 1000. Початкові слова цієї пісні не дуже лагідні. В старіших примірах, певно вони були подібні до тих, які знаходимо в одній пісні, котру в 1848 р. записав в Київі П. Чуйкевич:

Добре було за Польщі жити,

Добре було бути,

Коли не писали пани комисари

Хлопців у некрути і т. д.

В другій пісні, записаній в Брацлавському повіті, Под. губ. (папери Ст. Носа) після подібного початку співається: „Зажирилась Польща й Україна“. Так московська рекрутщина заставляла українців мужиків жаліти навіть за Польщею. Вона також, як і панщина, доводила українців до виселків; в пісні, знайденій нами в паперах Максимовича, співається:

Втікай, сину, в Волощину,

Не можна тут бути,

Пописали комисари,

Всіх нас у некрути і т. д.

²⁾ Головацьк. II, 99, № 18, III, № 34.

³⁾ Напр. див. вище пісню, записану д. Новроцьким,—а також у Чубинського V. 973. Stecki. Wołyń. I, 265—266. — На правім боці Дніпра пісні в таких случаях часто нарікають на панів-ляхів (Голов. I, 143, Чуб. V, 986, 974). Нарікання на панів-поляків за некрутчину зайшло навіть на лівий бік Дніпра, як це видно з двох пісень, записаних Манджурою в с. Вербовій, Александр. повіту, Катеринослав. губ. Дуже цікаві слова здібуюмо в одному старому примірі звичайної пісні про те, як здають в рекрути „вдовиного сина єдинця“:

Ой, чій ж то лани

Позасівали пани? —

А то того єдинця

Прекрасного молодця..

(З паперів Максимовича; письмо 20-х років XIX ст.)

25 років, або й 15 років, то зовсім прибивала людей, так що салдати не могли складати од себе багато вільних пісень¹⁾. Має свою силу й те, що в Росії українцям накидають казенні московські пісні, а також і те, що в Росії й досі прості люде менше письменні, а через те й менше розуміють державні справи. В Австрії вже давно рекрутчина вийшла з під сільського уряду, — дідича, чи громади, а стала просто під цісарським урядом, потім вона давненько вже стала всеспільною; — через все це рекруту вже нічого стало нарікати ні на панів, ні на громаду, ні на долю й Бога, — а не на-просто на цісаря. До того, як служба покоротшала, то люди, зостаючись усе таки при силі, більше стали здібними до вільних думок, — так що *коли австрійський жовнір в останні часи ще більше наріка на свого цісаря, ніж російський, то власне од того, що йому стало ліпше, а не гірше*. От через це все ми думаємо, що австрійські салдатські пісні новішого часу показують нам ту дорогу, по котрій мусять піти й українські пісні про вояцьке життя з часу нового військового порядку, коли їх запишуть дослідачі.

Вже й у старих салдатських піснях, записаних в Російській Україні видно сліди того, що салдати нарікали на царя навіть гостріще, ніж як це ми показали досі. Так в двох примірах пісні про розмову новобранця з матір'ю, —

¹⁾ До 1834 року в Росії салдати (котрих брали тільки з крестян і міщан) мусили служити весь строк 25 років в дійсній армії. З 1834 р. стали пускати салдат після 20—15 років в безрочний отпуск до „чистої“ вислуж, в 25 років. В 1859 р. покладено було, щоб старі салдати йшли в „чисту“ вислужу після 20 років служби, з котрих 13 в армії, а 7 в безстрочному, а новим службу назначено в 15 років, з котрих 10 в армії. В 1870 обьявлено було, що по новому закону вся служба буде 15 років, з котрих в армії 7, а в безстрочному 8. Служити мусили всі, і пани та панам і багатим строк служби вкорочується, гляючи по школі, котру хто пройшов. (Обручевъ, Военно-Стат. сборникъ, II, 50, 11, 230). По новому закону (1871 р.) стали набірать рекрут тільки з 1874 р.

В Галичині до 1845 р. дійсна служба в армії для салдат була 14 років. В 1845 вона зменшилась на 8. (Poln. Revolutionen, 68). Потім по законам 1849, 1850 і 1852 р. служба салдатська по всій Цісарщині була назначена 8 років в армії й 2 в резервах (безрочний одпуск). По закону 1868 року служба салдатська в армії австро-венгерській назначена в 3 роки, а в резерві (котрий складається тільки на короткий час для муштри, — а на довго тільки в війну) 7 років. (Czoernig Oesterreichs Neugestaltung 658—659. Klun, Statistik v. Oesterreich-Ungarn 210). В Австрії здавна салдати одного краю держались вкупі в краєвих полках. В Росії недавно стали старатись не дуже перемішувать салдат з різних країн, і не дуже далеко заводити їх од рідної країни.

що напечатана в нас на ст. 114 і 115. („По-за садом зеленъ-ким“),—записаних Судовщиковим в Пириятинському повіті Полт. губ. в 1854 р., й у третьому, записаному пізніше Андр. Шевченком в Кирелівці, здибуємо слова:

А хто царя наругає,
Сто палок приймає;—

А в одній з пісень, записаних Судовщиковим, бачимо й прокляту картину, як

Поставили сина Йвана
Між трьома полками,

Да вдарили сина Івана
В три ряди палками.

Тепер нам звісно кілька случаїв з Волинської губернії, де судили одставних салдат за те, що вони прилюдно „наругали царя“; після таких случаїв заборонено в Росії держати царські портрети по корчмах. В бунті крестян в с. Топильній в Київськ. губ. Звенигородськ. пов., в 1873 р. перед вів одставний салдат, як це дуже часто бува на Україні. Коли начальство йому стало докоряти, що він мусив би стояти за царське начальство, як салдат, а не бунтовати народ, то він одповів: „мене власне ограбив царь, котрому я служив, а громада мене хлібом годує, то я й мушу стояти за громаду“. Не може бути, щоб „ругання царя“ не зоставило по собі сліду в нових українських піснях в Росії, хоч такого, який уже ми бачимо в піснях галицьких.

В нових же галицьких піснях на цисаря дуже нарікають. Лають його жінки й дівчата:

1. А на тобі, цисароньку, Білі (або срібні) рукавиці — А на тебе,—цисарику, Плачут молодиці.	Плачут мами за синами, Жінки за мужами, А молоді дівчаточки За парубочками ¹⁾
2. Сю руту, поворожу, Сходить рута рідко,	Узів цисарь мого любка Озми го сі, дідько! ²⁾

Сами салдати ось як розказують про життя своє в поході:

—„Ой, цисарю, цисарочку, На що нас вербуєш?	В магазинах нема хліба. Чим нас прогодуєш?
--	---

¹⁾ Записано в Кутищах, Станісл. д. М. Бучинський; в Галичі А. Білецький.

²⁾ Зап. М. Бучинський в Гринівцях в 1868 р. В краковяку так жінка просить цисаря про свого чоловіка:

Najjaśniejszy Panie, Chodzisz w koronie, A ja dla twej wygody Rzewne łyż ronię;	Powróć że mi Jasia, Pilnować pluga. Boć rolnik, jak i wojak. Twój poddany sługa.
--	---

— Ой буду вас годувати
Вівсянов половов,
Ой, буду вас вирижати
Цісарськов дорогов. —

— „Ой яка ж то дороженька
Та для нас тяжкая,
Ой яка ж то та полова
До їди гіркая!“¹⁾

А про вислугу в цісаря галицький салдат каже так:

Буду в цісаря служити, в цісаря дуфати (покладатися),
Таке ми дасть лудинячко, шо ме ся ласкати,
На відслужі мя вирядить, от як козу хрому,
Добре здере, дрантине даст,—тогда йди до дому!
А я в своє село прийду шось погаздовати,
Прийдут, возьмут десятники сердачину з хати.
А нім шуки відрубаю, шарварок відроблю,
Доти сердачок пропаде, — другий не зароблю.
За крейцара тепер тяжко, а другий не куплю.
Студений мороз потисне, голий ся облуплю²⁾.

В Австрійській Україні єсть ще одна причина, од чого там пісні такі неприязні до цісарської служби. Там велика частина людей,—люде гірські, верховинці (бойки й гуцули), а гірські люде скрізь більш прихильні до волі й жалкують на чужині за своєю стороною. До того гуцули ще кілька

¹⁾ Рожен. Зап. Вородайкевич. Купчавко, № 329.

Порівн. як в московській пісні салдати (котрі названі в пісні козаченьками чорноморцями) ідуть походом „по дикой степи“ і просяться:

„Пусти насъ, камышъ-травынька, почевати,
Намъ не годъ-то у тебя, камышъ-травынька, годовати,
Одну темную ноченьку, камышъ травынька, почевати,
Государевыхъ добрыхъ коней намъ покормити,
Казенную сбрую ратную намъ перебрати,
Провіантскую кашицу нам похлебати“.

(Р. Н. Пѣсни, Собр. в Самарск. Краѣ. 83).

В другій салдат уже говорить навіть таке:

Мы на службу пойдемъ,	Царю бѣлому служить.
Мы на линію зайдемъ,	Насъ царь не уморить,
Паршивую ординку,	Онъ велитъ поить, кормить,
Мы всю въ прахъ разобьемъ.	За службу награждаетъ
Да тамъ станемъ мы жить,	О чемъ же намъ тужить?

(Запис. Манджура, в Александр. пов. Катериносл. губ.).

В одній польській пісні жовнір, служить в друге, „żołnierz dubeltowy“,—каже про поход:

Maserować krzykną,	Choć pieniędzy niemam,
To pójdę z ochotą	To na to nie niedbam,
Na to nikiej nie uwaram,	Pozycę się od kochanki,
Cy ślisko, cy błoto.	Powiem: ze ci oddam.

(Kolberg, II, 297).

²⁾ Головацьк. III, 114.

десятироків назад був люде оружні—не звикли що дня слухати начальства. А в Буковині так і цісарський уряд, як узяв її до себе, (в 1775 р.), то мусив дати людям на 50 років волю од рекрутчини¹⁾. Через це рекрутчина й досі дуже противна гуцулам, а надто буковинцям. Буковинська пісня й досі жаліється:

Буковино, та й Лядчино,
Буковино сосно,
Чого ж в тобі, Буковино,
Та так дуже тошно?

.....
Буковино та й Лядчино,
Буковино вільхо,

Та чого ж в тобі, Буковино,
Та так жити гірко?...
Та що було не чувати,
Тепер то видати.
Веде тато свого сина
До рекрут віддати. *)

З Гуцульщини ми маємо й пісню про бунт рекрутів проти свого начальника:

Де жовняри пють,
Там річки течуть;
Під білою березою
Капітана бють.

— Ой, ти, пане наш,
Капітане наш, —
Течуть річки криваві
Від тебе до нас. *)

В доволі довгій буковинській пісні, котра малює різні боки салдатеьського життя, читаємо:

Бодай царі царовали,
Пани злиднували,
Та щоби се і їх діти
Того дочекали.
Бодай царі царовали,
Пани злиднували,

Що вони наших дітей
В таку службу дали.
Ой, бо в царя тяжка служба,
А мала заплата;
Та що в царя є велика
Літам та й утрата. *)

Такі пісні, котрі могли скластись в гірській Україні і кілька десятироків назад, сходяться з новими, та вкупі накладають на пісні австрійських українців про вояцьке життя

¹⁾ Klun. Statistik von Oesterreich-Ungarn. 1876, ст. 333.

²⁾ Купчанко, № 347, (Мящиною Польщею) звать Буковинці Галичину.

³⁾ Три одміви записані й д. Вучияським в Гринівцях і Кутищах. З них видно, що вони підходять до подніпрянських пісень: про голоту й дуків й „Ой гук, мати, гук, де козаки йдуть“ (Основа 1861, IV, 96; Метл., 449. Чуб. V. 940).

В пруській Польщі єсть пісня, певно письменним зложена про те, як салдат з „свободних“ (шляхти) образивсь тим, „що мужик в війську щось значить, і бив „прикрого“ сержанта з хлопів. Kolberg, IV, № 351. Записана в городі Іновроцлаві.

⁴⁾ Купчанко, № 340.

противо-цісарський характер, котрий зовсім закриває ті кілька вдячних цісареві пісень, що впустили серед мужиків попи в часи скасування панщини в 1848 р.¹⁾

Хоч і мало хто захожувавсь досі коли того, щоб висвітлити українським селянам, що тяжка для них рекрутчина тісно зв'язана зо всіма державними і господарськими порядками, котрі тепер панують над їхніми громадами, та все таки по пісням видно, що українські мужики й самі почали примічати ту зв'язку. Так вже в 1864 р. напечатано дуже важний волинський примір одної пісні про рекрутчину²⁾. Пісня ця стара,—зложена ще за часи козаччини. Старі її приміри величаються тим, як то багато війська козацького, так що за ним ніде пролетіти „сивому соколовку“³⁾. Далі вона прилагодилась до чумаків⁴⁾,—а далі до „новобранців“, до „салдат“,⁵⁾—і жаль за новобранцями, котрі розлучаються з рідиною, став перемагати пишання рясністю війська. В волинському примірі пісні після звичайного початку:

Зажурився сивий соколівко:
Бідна моя, бідна головонька!...

бачимо зовсім нові слова:

Де були ліса, то тепер панські,	А де були села да хороші люде,
Де очерета, все государські.	Тепер пописали все на рекрутів!

З часом таких нових наставок на старі пісні здибуємо на Україні все більше. Видно, що мужики все більше починають зводити до купи всяке лихо, котре їм приходитьсь терпіти од усяких теперішніх державних і господарських порядків. Та воля од панщини, котрій було зраділи люде між Дніпром і Карпатами, дуже мало помогла мужикам і незабаром сама та воля,—без землі або з маленьким кусником її з великою оплатою, при податках державних, при рекрутчині,—стала повертатись в нову неволю в панів же, або в грошових людей,—частіше всього в жидів. Звичайно, доходу з землі, наданої крест'янам, навіть в правобічних губерніях, не стає на саму виплату викупного чиншу й по-

¹⁾ Окрім згаданих вище пісень і наших рукописів — печатні пісні проти цісаря можна знайти в Головацьк. I, 155, (з Венгрії), III, 112, Купчанко, № 329, 330.

²⁾ День, 1864, № 6. На Вольни, Кокосника.

³⁾ Антонов. і Драгоманов, I, 262, Чуб. V, 937, 953.

⁴⁾ Рудченко. Чумацькі п'єси, 230.

⁵⁾ Чуб. V, 952, 1001.

датків,¹⁾ а багато крестян, напр. дворові, не получили землі зовсім, або дістали самі хати (халупники на правім боці Дніпра), або „четвертний даровий“ наділ (на лівім боці Дніпра і у Слобідчині)²⁾. Останніми роками з усіх частин України мужики сунуться виселятись (звичайно, дуже нещасно) на нові землі;³⁾ скрізь вони задовжені.⁴⁾ В Росії ще земля держиться за крестянами, бо ще не можна її продавати, а в Австрії продаж ґрунтів крестянских росте страшно скоро.⁵⁾ Не можучи прожити з своєї землі, крестяне стають наймитами на заводах близьких і далеких, і в панських дворах,⁶⁾ запроднують свою працю так дешево, й так надовго, за завдатки од грошових людей, котрі зуть в Галичині „порціями“, що знов появляється коли не старе крєпацтво, то у всякім разі стара панщина⁷⁾.

Як думають українські крестяне про цю свою нову неволю у *капіталістів* (грошових людей) і про звязок цієї неволі з неволю просто в *державного* начальства,—видно й з пісень.

Перш усього нову неволю мусили спробувати українці цісарські. Тут у горах склалась пісня, в котрій найбільш важливі ось які слова:

А Господи милосердний, як тя допросити:
Людей много, поля трохи: з чого будем жити?
Нам зарібки не допоможуть,—я дуже не вірю...⁸⁾

Давно звісна пісня, в котрій жінка (иногда руда) жалкує (иногда сумно, а иногда жартовливо) на те, що чоловік (иногда чорнявий) її не шанує. Так ось в новім зразку цієї пісні,

¹⁾ Явсонъ. Опытъ изслѣдованія о крестянскихъ надѣлахъ и платежахъ. 74, 108—111.

²⁾ Вороновъ. Вопросъ о крестянскихъ переселеніяхъ. В. Евр. 1876, № 1. Котелянскій. „Очерки подворной Россіи“, въ „Отеч. Зап.“. 1878, № 8, 9.

³⁾ Громада, V, 196 і далі.

⁴⁾ В київській газеті „Трудъ“ (1881, № 54) знаходимо звістку з Роменського пов., Полт. губ., що там уже половина крестянської землі заставлена, й на викуп її нема надії. А в Австрії почина вже ходити думка про те, що знов треба викупити крестянські ґрунти за посередством держави, як це було після 1848 р. (Vogelsang. Die Nothwendigkeit einer neuen Grundentlastung. Wien. 1880).

⁵⁾ Громада, 1881, № 1 ст. 106.

⁶⁾ Про стан наймитів див. „Громаду“ II й V, а також Червинського „Економическія скитанія“ в „Отеч. Запискахъ“ 1880, №№ 7, 8.

⁷⁾ Київскій Телеграфъ, 1875, № 43. (Письмо изъ Галиціи, № 52 („Порція въ Юго-Западномъ краѣ“).

⁸⁾ Голов. III, 223. (Венгерськ. Україна?).

записаному в с. Запрудці, Київського повіту, здибуємо жалкування жінки на безземельство:

Ой, піду я по-над лугом,	Я не живу, — тільки плачу;
Ой, там милий оре плугом...	Ой, він оре чужу ниву,
Ой, він оре чуже поле, —	Я не живу, — тільки гину!
Мені за їм жити горе!	Ой, він оре, а я сію, —
Ой він оре чужу працю,	Та й нічого не подію!

Ті, що не мають „свого поля“, а на чужому нічого не подіють, мусять шукати долі в наймах та бурлаках. Ще здавна бували по селах українські наймити, а по степах бурлаки. Вони зложили про своє життя й пісні, котрі давно вже печатаються в збірках українських пісень.¹⁾ Найбільше звісна з тих пісень одна: „Та нема в світі так нікому, як бурлаці молодому“, в котрій наймит, звичайно, сирота, пастух,—жаліється на те, що „він робить заробляє, аж піт очі заливає,—а хазяїн його лає, а хазяйка помагає.“²⁾ Рядом з цим жалем сироти-парубка, сирота-дівчина жалілась в пісні:

Не дай мені, Боже, служачого хліба.
Служащий хліб добрий, та тільки вимовний;
По кусочку крає, що дня вимовляє.³⁾

В новітніх збірках таких наймитських пісень не поменшало, —а в одному новому примірі старої пісні молодого бурлака горе вилилось в таких словах, яких перше в ній не було:

Та бурлак ноги підгинає,	Та на цей світ не родитись,
Батька-матір проклинає:	Як такому нещасному
Та бодай було мені, мати,	Та й у наймах волочитись. ⁴⁾

Тільки ж це, все таки старосвітське, бідкування одинців-наймитів не тільки в багатших мужиків, а й у панів і дворах,—не так то велике горе перед тим, яке появилось в новітні часи, коли багаті люде почали користуватись з поту цілих гуртів наймитських. За часи крпацтва такі гурти (рибалок, косарів, ссипщиків і т. д.) найбільше складались в Одесі, під Акерманом та на Дону, з утікачів од панщини. Тепер нужда у ті сторони виганя й вільних, і вже не сирот,

¹⁾ Максимович, Укр. П'єсни. 1834. 163, Метлинськ., 459, Рудченко, Чувацк. п'єсни, Чубинськ., V. 1012.

²⁾ Метлинськ., 463—494. Чубинськ., V, 472, 1014, Голов. I, 180.

³⁾ Костомаров,—у Мордовцева, Малорусск. Литерат. Сборникъ, 262, № 68.

⁴⁾ Запис. Андр. Шевченко в с. Керелівці, Звениг. пов. Київськ. губ.

а батьківських дітей, навіть самих батьків, котрих обдирає всякий, починаючи з начальства, що дере за паспорти. Багато з тих, хто думав пробурлакувати тільки з рік, зостаються бурлаками на віки, входячи в те, що в степах наших зовуть „раклами“, „босою командою“ і т. и. 1) Ось пісня на печатана ще в 1861 р., 2) в котрій малюється, як вступають люде в ту „босу команду“:

Як були ми на морі,
Та й гуляли доволі;
Тепер же ми не на волі:
Без білетів жить нам горе
В чужій стороні.
Отаман-голова
Нерозсудливая:
Гей, він суду не розсудить,
З нас, бурлаків, гроші лупить
У свою користь,
Писарець маленький,
На личку бравенький,

Гей, він письма не розбере,
З нас, бурлаків, гроші дере,
Все по пять рублів. 3)
Ранесенько встану,
В кешеню загляну,
Нема грошей а ні чого
Щоб купити було чого
На похміллячко.
Продам же я свитку
Та найму музику,
Буду пити та гуляти,
Свої краї забувати.

До дому не йти!

Окрім степів наймити йдуть на *сахарні*, котрих в останні 20 років так багато повиростало на Україні 4).

Ще з часів крєпацтва склалась пісня про працю на *сахарному* заводі, з тамошньою нічною роботою:

Сон головочку хитає,
Милий милу покидає,
Та з дрібними діточками.

Плаче мила слізочками.
Ой, як вииду за ворота:
„Нема мого срібла-злата!“

1) Про бурлацьке життя в степах див. у „Громаді“ т. II і V, а також Чаславського „Земледільческіе отхожіе промысли въ связи съ переселеніемъ крестьянъ“. Сборникъ государственныхъ знаний. т. II.

2) Українські пісні з голосами, вид. Д. Каменецький. № 3.

3) У Чубинського, (V, 1012).

Ой, як отаман та соцький
Та вони сини розбісоцькі;
Що він суду не розсудить,
По пять рублів в бурлак лупить.

А писарь маленький,
На одне око сліпенький,
То він пише, перепише,
По четвертній з бурлак звише
Бо все безбілетні!

4) Про те, як наймають робітників на Україні на ті сахарні, а також про життя їх там див. Червинського, Экономическія скитанія, Отец. Записки 1880, №№ 7 і 8, і Подолинського, Ремесла і фабрики на Україні, стор. 123—134.

Летить ворон сизокрилий:
— „Скажи, ворон, де мій милий?“
„Десь твій милий на роботі

Та у сахарнім заводі,
Ой, там днює, там ночує,
Дзвони дзвонять,—він почує,¹⁾
Візьме топор та й майструє²⁾.

В других одмінах цієї пісні прибавивсь початок, в котрому жінка відповідає тим, хто каже, що їй без чоловіка—вільно:

Кажуть люде: мені воля! Ніхто не зна мого горя...
Ой, хоть воля, хоть не воля,— А мій милий у неволі,—
У сахарному заводі і т. д.³⁾

В одміні, записаній д. Чубинським в Київській губ. в 1873 р. вже початок про волю зложивсь так:

Ой, чи воля, чи не воля,
Ніхто не зна мого горя.⁴⁾

Можна думати, що тут уже говориться не про саму жінку без чоловіка, а про волю всіх (од крпацтва)—та таку, що все рівно неволя—на сахарному заводі. В одміні, записаній д. Чубинським, а також в другій записаній д. Борисовим в с. Вербовій, в Київській же губернії, прибавлено до старої пісні кінець,—про пожар на заводі, можна думати, а помсти над хазяїном. Треба замітити, що в одмінах д. д. Чубинського й Борисова видно вже московську роботу над українською піснею,—московські слова (напр. виклик: *вой!*), московські картини (щипать—рвать ягоди)—до діла лишні, лишню довжину й меншу ясність пісні.⁵⁾ Ось одміна д. Борисова:

Кому воля, а кому недоля;	Вой! да щипать-рвать ягодочок.
Вой! да ніхто не знає мого горя.	Ягодочок — вой! — не нарвала,
Моє горе — вой! — да нікакое (!?)	Вой! да соловейку іспімала.
Вой! да моє горе великое.	— Соловейку,—вой!—да сизокрилий
Мої ручки нічого не роблять (?)	Вой! да скажи правду: де мій
Вой! да мої ніжки далеко не ходять.	милий? —
Тільки ходять в вишневий садочок,	„А твій милий, вой да на роботі

¹⁾ Напечатано: не чує—але це помилка. Тут ясно говориться про роботу в день і в ночі по дзвону.

²⁾ Основа, 1862, IV, 108. Подібна з Чернигівщини в Основі, 1862, II, 96.

³⁾ Запис. Мавджурою, в Любятині, Валківського пов., Харьк. губ.

⁴⁾ Записки Югозап., Отд. Р. Географ. Общ. I, 306.

⁵⁾ В Київській губ. коло м. Смілоу єсть кілька виселців з Московщини, котрі навмисне переведені були гр. Вобринським для роботи на сахарнях.

Вой! да у сахарному заводі,
Там він робить, -вой!- да заробляє
Вой! да хазяїн його лас. ¹⁾
Вой! да на хазяїна нарікає,

Вой! поїхав хазяїн із дому,
Вой! да наробили хлопці йому:
Пішов пожар по заводу,
Вой, да пішла слава по народу. ²⁾

Накінець д. Манджурою записано в слоб. Багатій, Новомоск. повіту, Катериносл. губ. ще один зразок цієї пісні, в котрому д. Манджура бачить замір робітника вбити хазяїна:

Та шла вдова долиною
З маленькою дитиною.
Сіла вдова спочивати,
Мале дитя годувати.
— „Дитя моє кохане,
Життя моє погане!“ ³⁾
Летить орел сизокрилий:
„Скажи, орле, де мій милий?

А мій милий у заході,
У сахарному заводі.
Він де днює,—там ночує;
Бере тупор та й майструє.
Тупор із рук вилітає, —
А хазяїн у веляє,
А хазяйка спочиває...

Так неволя в наймах привела нас знов перед те, що ми бачили в неволі крепацькій,—перед вбивство!

Ще в двох примірах цієї пісні, (один записаний д. Манджурою в с. Банному, Ізюмського повіту, Харків. губ.; другий д. Ів. Смирновим в с. Воронькові, Переясл. п. Полт. губ.) робота на сахарні стає переходом до рекрутчини, при чому в одному примірі рекрутчина вважається ліпшою од неволі в сахарному заводі. Тільки цей примір (з Банного) має особний кінець: після слів: „а хазяйка його лас, а (і) аршином потягає“, робітник каже:

„Я аршина не боюся:
В карасери запишуся;
В карасерах добре жити;
Ні орати, ні косити,

Вздвх по юличках ходити,
На бік шляціцю носити,
До шинкарки водки пити,
Ще й цигарочки курити.

Кінець, як видно й по мові, взятий з московських салдатсько-лакейських пісень, ⁴⁾—до котрих зближуються й з котрими перемішуються й пісні розпившихся бродячих бурлаків ⁵⁾.

¹⁾ Два вірша з звісної бурлацької пісні.

²⁾ В примірі, зап. д. Андр. Шевченком:

Наробили хлопці йому   Хлопці труби розломали
Та на весь город поговору: По заводу пар пустили й т. д.

³⁾ Як бачите, початок пісні інакший. Він взятий з старої, ще козацької, пісні про вдову, котрої чоловіка бачив орел мертвим серед степу. Чубицьк. V, 806—808, 949. Метл. 283—284.

⁴⁾ Хорошо лакеямъ жить   Косы въ руки не беретъ
Во господскомъ, во дому: И оброку не дасть.
Лакей пашеян и не пашеть,   (Шейнъ, Р. Н. II, 183).

⁵⁾ Напр. На Україні добре жити: А ні жати, ні косити.)

Тільки ж поки що таких пісень, навіть таких причеп до пісень на Україні дуже мало. Окрім одєї „карасерської“ причепи до мужицької пісні про „неволю в сахарнім заводі“ московська проява замічена ще в складі приміру пісні д. Борисова, а також в другій заводській пісні, записаній д. Чубинським:

Ми з роботушки йдемо,	А ворога потішим:
Сухарики гриземо;	„На заводі добре жить,
На роботушку йдемо,	Що не жати, не косить,
Дрбні сльози ллемо.	Що не жати, не косить,
На другий год не прийдем	В карман руки заложить,
І собаки не пришлем,	По заводу походить
І сусідам закажем,	На роботу поспотрїть.“ ¹⁾

Цю пісню ми вважаємо за московську, по мові і складу, і можемо їй докорити цей склад, котрий затемня думку про „неволю“ на заводах,—котра думка так ясно поставлена в українській пісні²⁾.

А ві жати, ві косити, Тільки горілочку бити.

(або: що ділечка не робити)

(Метл. 460, Гул.-Арт., № 42, Рудченко, XV, Б. Чуб. V. 1012).

¹⁾ Зап. Югозап. Отд. I, 306—307.

²⁾ Після того, як печатано в двох народолюбських московських часописах була сказана (д. Мордовцевим) думка, що московські фабрично-лакейські пісні показують більшу освіту, ніж пісні українців,—котрим д. Мордовцев докорив навіть те, що вони „сознавая необходимость работать на заводахъ, сомнѣваются въ томъ, что они свободны и не вѣрятъ своей волѣ“—ми мусимо сказати, що, на щастя, в Україні ще не позаписувано таких фабричних пісень, які знаходимо в московщині, напр.:

Бѣжить рѣчка по песку,	Въ полночь денежки звенять,
По фабричному двору.	Во кабакъ иди велятъ...
Фабриканты-музыканты,	Цѣловальникъ-маркитантъ,
Хоть голы да удалы;	Отворяй новый кабакъ,
На руках то кандалы,	Пускай бравыхъ ребяť,
На ногах то сапоги	Наливай вина осьмуху,
Многомудренные...	Наберемся его духу;
У нас денежки в кармањ,	Мы ударимъ Сашу въ ухо,
Цѣлковые по мошнамъ	Цѣловальника прибьемъ,
Не дають спать по ночамъ,	Домой пьяные пойдемъ.

(Историч. Вѣст. 1880, № 12, ст. 772. В. Михневичъ. Искаженіе народнаго пѣсно-творчества. Подібна у Шейна, С. Н. II. 201—202. Порівн. у Кольд., VI, № 840.

Podjeliście, podjeliście.—Karczmarekę wybiłście).

Треба сказати, що те, що д. Михневич вважа за недавнє „искаженіє“, здібується й у давних московських піснях. Так, биття дівчат в „ухо“ діло доволі звичайне в піснях; напр. в дуже давній пісні: „Во лузяхъ“, коли в дівчині

Нові наставки на одній пісні показують, що українські мужики вже починають зводити до купи царство й війну з панством і безземеллям. Ця пісня-колядка й одна з дуже старих колядок, в котрій розказується, як ангели літають по світу голубами й розвідуються, чи все йде так, як слід, питають людей, чому тепер свята не шанують, чому в родинах згоди нема? ¹⁾ Де-які приміри цієї колядки так і zostались при думках про свята та родину. А в других вже бачимо слова, в котрих видно жаль на те, що люде сваряться перед судами, ділять свої землі од сусідів:

А кум на кума пана вимає,
Пана вимає, гнів підймає,
Сусід сусіді пліт закладає,

Пліт закладає, терен рубає,
Терен рубає, терном закладає,
Терном закладає, стежки не
має. ²⁾

...шубочка ала,
Душегрѣчка красна
Молодцу сердце зажгла,—

то молодець показує своє довольство тим, що—

Качъ ударятъ парень дѣвку По румяной по щекѣ,
По бѣлому по лицу, По жемчужной по сергѣ...
Онъ, по бѣлому лицу, (Шевель, 166 (266)—167.

В збірці Якушкина биття дівчини здибуємо на ст. 117, 139, 181 (Парень дѣвку унимаєт, — слезы утираєт: — не плачь дѣвка, не плачь красна, — не плачь расканалья; буду дѣвку, буду больно бити при міру-народѣ), бо сказати також, що ті пісні, котрим так разіє д. Мордовцев, як ознаці європейської освіти, хоч і не без роспусти, буцим то необхідної, й котрі так печалують д. Михневича, як „извращеніє народчаго творчества“ через поевропейніє городи, справді дуже мало мають спільного з європейськими городами й зовсім нічого не мають спільного з європейською освітою, а виходять просто з старої московської неволі і неосвітньої грубости. В городах європейських робітники набивають зовсім не такого духу, який ми бачимо в Москві вцілі (Див. ще напр. пісню про „три петербургскихъ науки“ в Архангельскій збірці і Єфименка, II, 74) і не такі пісні співають загрявшіє робітники. Та й старі українські пісні через те й лїпші од старих і нових московських, що в старій Україні була все таки й воля й освіта. Європейська освіта принесє й у московські фабрики інші пісні. І пісні ті певно скорше згодяться з тими українцями, котрі вважають теперешню роботу на заводах неволею, ніж з д. Мордовцевим, котрий радий, що московський робітник на залізній дорозі хвастає тим, що „самоваръ въ пристяжкѣ ходить“, і таскаєчи босий дрова на пароход, не журиться, а співає:

Параходъ бѣжить съ накладомъ, Папиросочка любезна, какъ тебя
Двѣ маташки сидятъ рядомъ,— [мнѣ не любить:

Киврики, киври-и,— киврики-ки! Киврики, киврики,— киврики-ки!
Європейський робітник вже догадався, що нічого дуже радіти йому тому, що „самоваръ въ пристяжкѣ ходить“, коли той „самоваръ“ і людину обертає в пристяжного коня, і сеї догад видно й у піснях, котрі співають європейські робітники. А може вже й московські фабричні співають щось подібне, та тільки ніхто ще не записав інших пісень, ніж „киврики—киврики“ і т. д.

¹⁾ Головацьк. II, 21, № 29, IV, 60, № 38, 112, № 4. Чубинськ. III, 414.

²⁾ Головацьк. IV, 104.

В третіх піднімається жаль на державні порядки:

Ой бо вже давно, як правди нема:
 Бо вже ся царі повойовали,
 А царь на царя військо збірає.¹⁾

В подільському й київському примірі коло жалю на царів бачимо жаль на панів і жидів:

Царь на царя війни силає,
 Пани весь світ заняли,—

або:

Жиди й пани весь світ заняли.²⁾

В нових піснях жиди знов споминаються подібно тому, як споминались в піснях з часу козацьких повстань. І справді, хто бачив Україну за остатні 20 років, той бачив, як все більше в ній мужики діставались в грошову неволю до жидів. Тепер уже можна знов сказати з старими кобзарями, що „жиди-рандарі на преславній Україні“, ще гірше, ніж в XVII ст., „заарендували“³⁾, або навіть і купили землю й воду⁴⁾. Жиди знову почали держати себе панами, примушуючи українських мужиків скидати перед ними шапки, цілувати їм руки, називати „Ваше Високоблагородіє“ і т. и.⁵⁾. Недавня бійка з жидами в Подніпрянщині і проби бійки в Венгерській Україні єсть, певно, не що друге, як приступ до повстання проти них і проти панів на всій Україні, подібного до тих, які бували в XVII—XVIII в.

Пісні не могли проминути жидівського панування на Україні. Частіше всього жиди споминаються в піснях паницьких,—бо жид-арендарь на Україні перш усього арендарь шинку, котрий далі стає й банком, й пристановищем злодійства. Іноді пісня починається з жартом, тільки од

¹⁾ Головацьк. II, 21, № 30.

²⁾ Чуб. III, 417—418, 465, № 29.

³⁾ Антонов. і Драгоманов, II, №№ 3, 4.

⁴⁾ Про жидівські аренди в Росії див. В. Варзера. Ерен-арендатори въ Червиговск. губ., Отеч. Зап. 1878, октябрь. Про жидівське шахрайство в Галичині див. Батьк'вщина, 1879, №№ 2, 3. В головному гуцульському містечку Жаб'юму, з 35 мужицьких полонин (гірських пасовищ) жиди тепер мають 32. (Русская Рада. 1881, № 2).

⁵⁾ Трудь; 1881, № 40, 55 (з „Голоса“) Батьк'вщина. 1881, стор. 38. Порівн. у Антонов. і Драгоманов. (II, 21—22, 25, 31). Кобзарські врші й слова московського посла Кунакова про те, як „жиди-рандарі“ примушували козків говорити з ними без шапок і називати їх „мостивими панами“.

того жарту йде мороз по спині. В одній пісні жінка каже чоловікові:

Я тобі, мій миленький,
За наймичку не буду:
Ти пшеницю продаєш,
Мені грошей не даєш.

Я з родом зійдуся,
За цибульку наплюєш.
А цибулька ся не вродила,

А я довжок завинила.
Прийшов жид по довжок,
Беруть з хати п'ять ложок;
Прийшов по заплату —
Беруть з хати ще й лопату.
Нате вам, жиди, друк,
Без лопати, як без рук. ¹⁾

В другій чоловік каже жінці, що „жид воли візьме“ ²⁾.
В третій задовжений і навіть прокравшийся (в жида)
чоловік просить:

Арендару-багатиру, будь на мене ласкав,
Возьми ж собі діти, жінку до неділі в застав.
Ох, арендарь подобрів, взяв жінку з собою,
Тепер мене оставив з дітьми сиротою.
— Ой ви, діти дрібненькії, заплачте ж ви ревно,
Чей арендарь подобріє, та вам маму верне. ³⁾

В четвертій малюється впять таки п'яниця:

Нещасливий козаченько,
Без долі вродився,—

Бо в неділю до схід сонця
Горілки напився,

а далі йде ось яка картина з сільського життя:

Ой, як прийдуть жиди грабять,
То з його сміються.
Та беруть жиди грабують,

Цінують ні за що, —
Кажуть люде і говорять:
— Сучий син, ледащо! — ⁴⁾

Такий суд,— найлегчий!—над тими мужиками, в котрих пограбували жиди й воли, й лопати, — часто здibuємо й у печатних розмовах. Та тільки в тому суді, як і в шинкових піснях, нема думки про причину п'янства мужицького. А причина йому лежить найчастіше не в добрій волі мужика, а в тих порядках, при котрих все одно мужикові не прожити своєю працею без довгу в жида.

Єсть пісні, в котрих жиди споминаються і без горілки, а просто, як пани в селах. Ще мужики не одвикли співати про старих панів-дідичів:

Ой, чоґо ти поскрипуєш, яловая хато?
— Нема добра в нашім селі, бо панів багато! ⁵⁾

¹⁾ Чуб. V, 1095.

²⁾ Чуб. V, 1092.

³⁾ Чуб. V, 1089.

⁴⁾ Чуб. V, 1019.

⁵⁾ Головацьк. II, 378.

а вже довелось їм зложити таку пісню про нових панів-арендарів:

— Чому село не весело? —
Арендарь багатий!
Через тебе, арендарю,
Ходжу не жонатий!

— Чому село невесело? —
Арендарька вбрана!
Через тебе, арендарько,
Живу не віддана!

А ось пісеньки, в котрій жиди споминаються так само, як пани під кінець панщини:

Бо-дай жиди панували,
Бо-дай жиди жили,

Бо-дай вони в Станіславі
В кайданах ходили. ¹⁾

Ось друга, в котрій знову ставляться поруч: *царь, пани - чужинці й жиди*:

Ой на тобі, цісарику,
Та шьипочка срібна!
Ой, не знаеш, цісарику,
Яка (то) Русь (або Польща)
бідна!

А що було по коров
Та й жиди забрали.
Жиди беруть по корові,
Цісарь бере діти:

Бідна ж вона бідна,
Бо ляхи (або шваби) зідрали—

Ой, нема нам, пане брате,
Чо в Русі сидіти! ²⁾

Треба завважити, що ні в одній з нових пісень, де споминаються жиди, не названі вони „невірними“, як іноді (нечасто) звуться вони в старих півцерковних колядках ³⁾. Це найліпший доказ, що в тій неприхильности, з котрою говорять про жидів нові українські пісні, — віра ні при чому. Наскільки неприхильність до жидів через віру вслабла в українських мужиків, — видно з того, що навіть в святкових піснях, в колядках здибуємо такі слова:

Ішла Марія на крутую гору,
Стріла Марія да три жидовини.

—Ви, жидове, Христа замучили?—
„Не ми, Маріє, то наші предки“ ⁴⁾

Ще ліпший доказ цьому в тім, що нові пісні зачіпають не тільки жидів, а й *попів*, за теж саме: за *зди́рство*.

От уже кілька років, як скрізь на Україні йде розмова про нову безпопівську віру, котра появилася перш під

¹⁾ Записав д. Волошнюк, в Гринівцях.

²⁾ Два підгірські приміри: з Королівки зап. д. Бучинський, і з Гринівців, зап. д. Волошнюк.

³⁾ Головацьк. II, 26. Глумливу пісню над жидами з powodu того, що вони не їдять свинини, див. у Чуб. V, 1162, № 180.

⁴⁾ Чуб III, 353, 447.

Одесою, Миколаєвом, Єлисаветградом, потім перейшла в Київську губернію, де забрала велику частину людей в селах: Чаплинці, Косяківці, Веселому Куті, Ветилівці, Боярці і др., перейшла на Поділля й на Волинь до Рівного, за Дніпро в Переяславщину й за Прилуки й посунулась до Білої Русі, до Гомеля. Звичайно звать цих українських безпопівців *штундами*, хоч вони себе звать братством, або *анабаптистами*, виводять їх од німців колоністів під Одесою¹⁾. І справді штундові безпопівці склались в упорядковані братства назад тому років з п'ятнадцять, по приміру німецьких. Тільки ж противупопівський рух на Україні далеко давніший і ширший од штундових братств. Він прив'язується ще до церковних братств XVI ст., котрі хотіли передати орудування церквами й їх маєтками од архирейв і попів до мирян, а також з заграничними безпопівськими вірами, такими, як кальвінство й соцініанство, (що не признавало Тройці, а тільки Одного Бога) котрі зайшли на Україну в XVI—XVII ст.²⁾ Ще од тих часів ведуться казки й вірші проти попів і навіть проти святих. Віршів тих і казок чимало ходить між українськими мужиками й де які з них просто прив'язуються до подібних віршів і казок заграничних³⁾. Сполячвання кальвінців і соцініан вмісті з

¹⁾ Про штундів найліпше, що писано: в „Недѣль“ 1877 №№ 1 і 2, „Малорусская штунда“, в „Отечест. Записках“ 1878 №№ 3 і 5, „Раціоналізмъ на Югѣ Россіи“, в „Словѣ“ 1880, №№ 6 і 8, „Релігіозное движеніе на Югѣ Россіи“ в „Вѣстникѣ Европы“ 1831, № 7 „На Дѣлѣ овскихъ порогахъ и два дня среди штундистовъ“. Важно, що навіть жиди (білві робітники) похваляють штундів („Слово“, 1880, № 6 і 94, „Кіев кій телеграфъ“, 1875, № 36), а в останні часи скла-ось в Єлисаветграді в жидів братство, котре прозвали „жидівська штунда“, й котре з поводу недавних бійок з жидами видало лист, в котрому кличе жидів покинути шахрайство. Штунди християнські й жидівські вже погодились поміж себе.

²⁾ Про це ми говорили в „Переднім слові до Громади“ на ст. 25—28. Найліпше, що писано остатніми часами про старі українські братства, це праця д. Єфименкової „Южно-русскія братства“ („Слово“, 1880, №№ 9, 10, 11). Тільки ж вона ніяк не могла зовсім одійти од звичайних в Росії церковно-православних думок про такі речі. І вона бачить в старих братствах найбільше рух проти церковної унії з Римом (1596 р.), тоді, як напр. львівське братство старше тієї унії і сперечалось з православним архиреем ще до унії. Українські братства XVI ст. були рухом до свого роду церковної зміни (реформації) й вони сами загнали архирейв до унії з папою.

³⁾ Так напр. в рша (чи пісня) про те, як піп поховав за гроші собаку під церквою, а архирей висвятив папа на попа, (Драгомановъ, Малор. Нар. Преданія и рассказы ст. 150—154), подібна до вірші Провна-сальського співця Рутебефа, XII в. про похорон осла (Barbaran et Meon. Fabliaux et contes des poètes français des XI—XV s. III, 70) і до казки

дусіма панамі українськими XVII ст., потім козацько-мушкетерське повстання, унію архирейів з папою, потім вибір нових єпископів православних громадами до кінця XVIII ст.,—спинилися. Було протипопівський рух на Україні й вдержали народ від розриву з православною церквою. Тільки ж протипопівське вільнодумство переходувало між мужиками українськими, як і вигадані вище вірші й казки, й не раз за XIX ст. проривалося в гору задовго до штунди. Так, ще в 1862 р. розказана була в „Основах“ розмова мужика з попом, як раз така, яку спісують тепер по газетах: під (на Волині) просив забавити його грошею, щоб поховати батька мужика з усіма церемоніями: „Піду, як дасте 8 злотих“, казав він: „а то приносите на цвинтарь, то я й дурно поховую“. — Та вже прошу хитатуня не турбуйтеся іти,—одповів мужик:—ми й сами заграбаєм. Бог вибачить нам, бо ми бідні.¹⁾ Ще в книзі Келькоєва „Галичина и Молдавія“ розказано, як в 1849 р., коли москалі ввійшли в Австрію, то одної неділі москалі почистивши єпархію і прибрали її до церкви. „А ти чому не йдеш?“ запитав він хазяїна гуцула. Той засміявся:—Чого я піду? то дві дурниці; попи вигадали, щоб людей обдирати.—Москаль одповів гуцулу тесаком, говорючи: „малый ты хахолъ, дурень; не смѣй разсуждать“²⁾.

Коли скрізь на Україні по скасуванню козаччини, скасовано вибір попів мирянами, коли попи з часом повернулися в зовсім нове панство й чиновництво, і стали напівпольськими в Галичині й майже зовсім московськими в Росії, аж до того коли, в часи грошової сили, попи повернулися

про похорон собаки, котра, казка, ходила по німецьких країнах в XV—XVII ст. (найліпшу див. Pauli, Schimpf und Ernst № 72, 85-те Publication des litterarischen Vereins in Stuttgart, стор. 38, 481). Тільки кінець про архирея й дана прибавили, здається вже сами українці; по крайній мірі ми не знаходимо цього кінця ні в одному з європейських зразків дії іст. рлі. З таким же духом і пісня про те, як до жадного попа приосла волова шкура. Пісня ця напечатана в „Запискахъ о Южной Руси“ Куліша, III, 83—95, як записана д. Л. Жемчужниковим од кобзаря Остапа, — певно, Вересає. Добре б було коли б хто записав її знову, поки ще Вересає живий. Д. Куліш одводить цю пісню до часів унії, XVI ст. Тільки ж ми знаємо, що в 1825 р. зайшла з України в Петербург чутка про „попа з рогами“ і засмутила там людей (Д. М. Завалишина, Історія попа съ рогами. Др. і Новая Россія, 1879, ноябрь, 403—409, Иконниковъ. Гр. Н. С. Мордвиновъ. 420) і думаємо, що казка чи пісня така могла скластися в усякім разі також і про попа православного, як і про уніята. Врешті віякого прямого показу на унію в цій пісні нема.

¹⁾ Основа, 1862, сентябрь. Письмъ поѣздки на Волинь. 53. Як раз подібне ми зараз прочитали в дописі з Лубен в газеті „Трудъ“, 1881, № 56.

²⁾ Галичина и Молдавія, 30.

теж в сільських банкірів і часто—шахраїв, як і жида¹⁾ тоді протипопівський рух став дуже рости по всій Україні. Як говорять проти попів і навіть проти церкви мужики в Галичині, це розказала добре Анна Павликова в „Громаді“²⁾. Що мужики в Галичині скрізь „одвертаються од попів“, хочуть „вибавитись з попівських пут“,—це признають і прихильні до віри й до попівства галицькі газети, як напр. „Батьківщина“³⁾ й „Слово“⁴⁾, а навіть і „Рускій Сіонь“⁵⁾. В Російській Україні за остатні роки майже не приходять тижня, щоб газети не розказували про яку-небудь суперечку між попами й мужиками. Найліпше показує, як вони живуть одні з одними, ось який „приговор“ громади Грицівки в Прилуцькому повіті на Полтавщині⁶⁾.

„1881 г. марта 26 дня, мы нижеподписавшіеся, прихожане грицовской Покровской церкви, жители села Грицовки и деревни Побочиевки, бывъ сего числа въ сельскомъ сходѣ, имѣли между собой сужденіе относительно назначенія нашему приходскому священнику, Іоанну Тимошевскому, платы за всякія имъ исполняемыя требы въ такомъ размѣрѣ, чтобы не было для каждаго изъ насъ обидно, и такъ какъ священникъ нашъ за вѣнчанье не беретъ меньше 15-ти руб., а то 20 и 30 руб. серебромъ, то дочери наши сидятъ дома и не выходятъ замужъ, потому что желающій жениться сватается въ томъ селѣ, гдѣ меньше берутъ за вѣнчанье, а черезъ то намъ, родителямъ, приходится иногда терпѣть срамъ отъ людей, черезъ своихъ дочерей, которіе становятся накрывками, такъ что добрый человекъ, желающій женить своего сына обходитъ наше село, а потому проситъ нашего священника, чтобы онъ бралъ за вѣнчанья отъ одного до трехъ рублей серебромъ не больше, подъ такіи неурожайный годъ! 2) За погребеніе умершаго мы не назначаемъ платы никакой, потому что мертваго ховать треба и кто сколько спроможеться, то заплатитъ, а потому священникъ нашъ не долженъ торговаться съ людьми за похоро-

¹⁾ Примір такого попа-банкіра шахрая, списано в тому ж листку „Труда“. Про спільне шахрайство жидів з попами див. „Русская Рада“ 1881, № 2 „Дзвін“ 256.

²⁾ 1881, № 2, Мої й людські гріхи, а панська та попівська правда.

³⁾ №№ VII, 57, IX, 72, 73, X, 80, 84, 1881.

⁴⁾ Особливо № 48, 1881 р. (признання звісного в Галичині пош. д. Наумовича).

⁵⁾ 1878, № 12, 386—388. (Допис теж звісного попа Торонського, перепечатана в „Дзвіні“, 259—260.

⁶⁾ Порядокъ, 1881, № 143.

роны, а брать то, что может каждый дать, а не требовать стільки захоче, як робить и теперь; 3) за крещеніе дѣтей мы согласны платить только по 10 коп. и не носить уже совершенно съ сего времени ни курей, ни могорычивъ, какъ прежде носили, потому не пристойно это носить при такомъ святомъ и важномъ дѣлѣ, какъ крещеніе младенцевъ“. Такимъ же образомъ, подробно опредѣлено просить священника: 4) чтобы онъ не ходилъ съ молитвою по хатамъ, или же былъ бы доволенъ въ такихъ случаяхъ тѣмъ, что дадутъ; 5) чтобы попадья не линувала по селу, а сѣдила бѣ дома, та робыла и драть людямъ очи по хатахъ за всячыною не ходыла. Потому мы дали руги 33 десятины и хлѣба въ ихъ своего е доволи, а мы почти всѣ купуемъ; 6) чтобы батюшка не заставлялъ работать людей, приходящихъ къ нему на исповѣдь; 7) чтобы за метрику о смерти онъ получалъ только 50 коп.; 8) за молебень съ акафистомъ— 25 коп.; а не 60 коп. и 9) за панихиду же только по 15 коп.“ „Приговоръ этотъ представить г. благочинному и просить его, чтобы онъ пріѣхалъ въ село и внушилъ священнику не поступать такъ; а если благочинный ничего не поможетъ, то послать жалобу съ приговоромъ въ полтавскую духовную консисторію; а какъ и тамъ ничего не сдѣлають, то тогда просить старосту церковнаго запереть церковь, пока не пришлютъ другого священника, или этого какъ-нибудь припинять, чтобъ поменьше за всякую потребу брать. Приговоръ этотъ составили 287 домохозяевъ, изъ нихъ 14 грамотныхъ, а остальные неграмотные — въ томъ и подписуемъ. (Слѣдуетъ 287 подписей)“.

Як раз таке саме, що обіцають отут грицівчане, зробила громада в с. Свинній, Староконст. повіту Волинської губ. Довго сперечавшись з попом за здирство й інші недоладні вчинки, громада накінець замкнула церкву й не дала ключів навіть поліції, так що в село мусили приводити військо, а потім судити громадян за „бунт“!!!¹⁾.

Одвертаючись од попів за їх здирство й нікчемність для просвіти громадської, мужики пристають до таких братств, як штундові, там, де вони єсть, але не всі. Багато мужиків доходять до думки, що зовсім не треба ніякої церкви й віри. Так недавно ми читали в газетах допис з Чернігівщини: „В Новгород-Сіверському повіті недавно почали показуватись випадки противуцерковних рухів. Перш

¹⁾ Порядок, 1881, № 39. Дивись там же № 27 про здирство по півське в Вороніжській губернії.

усього показали вони в великому селі Жадовому, в країні дуже людній. Проявляється сей рух не в тому, щоб люди переходили в яку-небудь нову віру, а в тому, що вони не хочуть зовсім знати ніякої віри. Кажуть, що людей, котрі держаться й обявляють такі думки в Жадовому багато¹⁾! Ясно, що коли б у тих країнах мужики наткнулись на вивчених соціалістів так, як це сталось в Галицькій Косівщині²⁾, то там би з протипопівського руху вийшла нештунда, а чисте безвір'я.

Неприятнь між мужиками й полами через попівське здирство мусила показатись і в піснях. Єсть одна пісня, котра дуже розширена на правім боці Дніпра; найчастіше вона починається так:

Не дивуйте, добрі люде, (або: дивуються мужикові)

або: Що мужик гуляє. —

Пришов мужик до коршми.

Зложена вона була перше, певно, в панському дворі в часи польського балагульства, більш п'яцького, ніж демократичного характеру, бо й мова її трошечки збива на польську, та й мужик хвалиться тим, що він „з ласки божої хазяїн, ще й пан його знає“ і взагалі пісня спершу мусила показувати мужика щасливого за паном³⁾. Тільки ж з часом до

¹⁾ Неділя. Порядокъ. 1881. № 163.

²⁾ Дивись в „Громаді“ 1881, № 1, ст. 101 і далі про суд над безвірними мужиками Фокшеями.

³⁾ Така найбільш пісня, записана в Чортківським Поділлю. Здається, така ж і напечатана в Коціпінського (Pieśni, Dumky i Szumky), котрого ми тепер не маємо під рукою. Такі 1—16 вірші пісні, напечатаної в д. Головацького (III, 204—205). Такі пісні про „довольного хлопа“ здавна привчали співать польських крестян. Див. напр. у Кольберга, VI, 491, пісню з Краківського, в котрій між иншим мужик каже:

Nie boję się pana,

Odrobiłem dwa dni,

— Ani jego dzieci;

Odrobie i trzeci i t. d.

(Порівн. куявську, в IV, № 358).

В другій польській мужик навіть каже, що вся розкіш панська, попівська, жидівська і т. д., — все з його праці, а все таки замість протесту (протівенства) тому, кінча тим, що довольний кличе сусід танцювати (IV, № 362). У Кольберга (VI, № 484) знайдете пісню, котра названа „спів селян князя Чарторіського“, в котрій селяне славлять свого „доброго пана й свое щастя“, між иншим і те, що вони „не знають клопот людей багатих“. Збірач пісень в країні Добрижаській каже, що там „селяне живуть з панським двором на военній возі, хоч залюбки ходять до двору за порадою (Zbiór wiadomości, II, 13),—тільки пісень про той военний стан не дає. Цікаво, що навіть польські повстанці ширили

цеї двірської пісні пристали серед мужиків слова, котрі малюють зовсім не щасливого мужика, а такого, котрого бють і деруть економи¹⁾ або й пани²⁾. Ще згодом до цієї пісні причепились слова, в котрих мужик варікає й на жидів, на попів і на своє мужицьке начальство, котре було поставлено в Росії після волі 1861 р. З цього боку найінтересніший зразок, записаний д. Ганіпльким в 1868 р. в м. Коростишіві, Радомисльського повіту. Він починається довольними словами „щасливого“ мужика, котрий велить в коршмі музикам грати, потім говорить про жидів більш „балагульським“, ніж мужицьким способом:

Ні на кого злість не маю,
Як на того жида;
Хоч я його зібю, злаю,
Все ж я з нього маю:
І горілки на борг дасть,
І грошей чекає,

А як кварту - дві припише, —
Хто ж там памятає.
Стережися, вражий жиду,
Бо пейси обірву,
Розступіться, добрі люде,
Бо пуцу, як гіру.³⁾

пісні, в котрих навчалось, що пани до мужиків добрі. Так в одній пісні читаємо:

Kocha pan chłopa.
Kocha go serdecznie,

Będziem Polskę mieli
Na wiek wieków-wiecziel
(Zbiór wiadomości, II, 90).

Ми вже згадували, що московських пісень про крпацтво в печатних збірках тамошніх пісень майже зовсім не здибуємо. Окрім пісні, показаної у нас на ст. 35, прим. 1, — ми знаємо тільки одну в Шейна (Русск. Н. П., 183—184), в котрій лакей (висічений за дівчину) все таки зостається довольний і каже: „Хочошо лакеямъ жить во господскомъ во дому“. Ця пісня завнесена московськими лакеями й на Україну, так що ми тепер маємо три її одміни, зложені мішавою українсько-московською мовою (одна з збірки д. Ів. Новицького, певно, з під Київва, дві збірки д. Як. Новицького з Маріуп. і Алекс. повітів). В усіх трьох довольство лакейське вменшено, а нарікання на панів безмірно вбільшено проти чисто московської пісні д. Шейна.

¹⁾ В де яких зразках бачимо слова: „як би не ті економи, мужик був би паном“. Напр. записано в Умані А. Руданським.

²⁾ Два зразки в „Памятникахъ Народн. Творчества въ Сѣверо-Западномъ Краѣ“. 136—138.

³⁾ Ми навмисне ще для того виписали ці вірші, щоб ще раз показати зразок впливу на Україну пісень, зложених в зполячених панських дворах. Такої грубости, як тут, не знайдете в чисто-мужицьких українських піснях. Кому цікава справа впливу на Україну польської полуосвіти, — тому радим переглянути в д. Голозацького, т. I, те, що він назвав „Думки образованнаго сослов'я“ (?). Додайте окрім показанних п'ять пісню про дворського козака (III, 56), або пісню про козака, зложену польським балагулом у Коціпівського (Пісні, думки і шумки, II, 5) ви побачите там або таку слізливість (сантіменталізм), або таку грубість (цінізм), котрої ніколи не побачите в піснях, що склали сами мужики українські (окрім пісень *перезвонних*, котрі зовсім осібно діло!). Що

Після того пісня жаліє на панщину, тільки не на пана, а на економів, осаулів і т. и., а далі кінча так:

Мужик дурень, мужик дурень,	То попові, то дякові,
Ще гірше собаки,	Ледве оплатився.
Бо обсіли його злидні,	То попові, то дякові,
Щипають як раки.	Паламару тоже,
Ніхто ж того не знає:	Ще й до того до всього
Як я оженився,	Що й на храм божий!

Мужик-наймят, котрий співав цю пісню д. Ганіцькому, казав: „За цю пісню купив мені квартиру горілки мужик“.— Оцю пісню, каже, добре співати в бесіді.— А вже, кажу добре!“ В других зразках цієї пісні здибуємо такі слова:

Як я виджу нема правди:	Німці беруть, ляхи деруть
Громада бідує, —	І жид не дарує! ¹⁾

або:

Деруть пани, деруть попи, ще й жид не дарує!

А д. Борисов в 1874 р. записав уже в Юрківцях, Таращанського повіту, Київської губернії, як особну пісню, ось які слова:

От так, хлопці, як бачите,	Дай попові, дай дякові,
Громада бідує:	Паламару тож;
Деруть пани, деруть жида,	А староста ²⁾ шепче з заду:
Ще й піп не дарує.	— Дай й мені небоже!

Так нові пісні українських мужиків не пропустили без спомину ні одного ні з державних, ні з громадських, ні з церковних порядків, котрі перешкоджають життю громад на Україні. Пригадуючи собі тепер усі ті пісні, котрі ми переглянули тут, перш усього вражаєшся тим, що майже

до жидів почаство, то тут треба замітити, що глумлива пісня— „Як приїхав козак до жида на шабаш“ напечатана в Головацького (III, 467—471) взята з польського, що видно й по мові. Це стара жовнярська пісня і в ній *козак* вставлено замість *жовняр*, як і співають навіть в Полтавщині. Взагалі співають її не мужики, а шляхта, чиновники і т. и. Подібні польські пісні дивись у Кольберга. (VI, №№ 424—428, добавка на стор. 525, також II, № 26¹⁾, IV, 367. До № 428, VI, порівн. Чубинського V, 1160, № 175, 177. Див. також з балагульської пісні вривок у Чуб. V, 1159, № 174). Що до знущання над жидами, підбивали власне панки-балагули, видно з пісеньки в Чубинського, V, 1022, № 135, котра починається словами Падури про козака, а далі раптом грозить жидові в шинку.

¹⁾ Головацьк., III, 205.

²⁾ То, що в Галичині—війт.

всі вони зложені неписьменними мужиками. Дуже мало з тих пісень пішло од людей письменних. Це й не диво, коли ми пригадаємо, що на Україні письменних людей, котрі не зреклись української мови, дуже мало. Трохи дивніше може показатись те, що пісні зложені простими мужиками, далеко ліпші по формі,—по складу своєму, ніж пісні, впущені до українських мужиків не тільки людьми на-пів письменними: польськими панами, балагулами й двораками, жовнірами, а також московськими писарями й вояками, а ліпші навіть од тих, котрі зложили польські демократи, руські попи та австрійські й руські чиновники. Пісні цих людей не ліпші од мужицьких пісень і по своїм думкам. Нічого й говорити про те, що наносить серед українських хліборобів життя сполячених і змосковлених дворів, канцелярій, казарми,—з котрих може й без навмисної волі вправляючих частинами України людей, станів і держав, проточується до українських хліборобів ростуста, пянство, грубість і т. и. Але й од тих попів і чиновників, котрі розігрівали в українських мужиків ненависть до польського панства й польської держави,—не виходило ні вільних, ні навіть ясних думок про державні справи, і коли ті пісні піддержували в українських мужиків думку про самостоячість їх од поляків, то вміст з тим вони хотіли занести до мужиків ненависть до поляків за віру і затерти думку про самостоячість українців і перед непольськими породами та право України на свій вільний уряд. З другого боку поляки, навіть демократи помагали українським мужикам розуміти свою самостоячість і волю перед Москвою, та затемняли думку про самостоячість України й перед Польщею.

Українські мужики переробили всі ті дарунки од письменних людей, так що вони вийшли то менше невільницькими, то більше людськими, то ближчими до правди. Поряд з тим українські мужики склали сами по собі велику купу пісень про свої громадські справи *В усій цій праці неписьменним українським мужикам довелось здатись тільки на свій природній розум та на спомини про стару козацьку волю й на зостатки тодішньої освіти, котрі переховались в старих піснях.* І все таки неписьменне українське мужицтво, котре було залишене на самого себе, або навіть котре письменніші люде затуманювали для своєї користи,—вміло вберегти в собі своє достоїнство та людськість, і показати доволі вільного розуму, од котрого не вкрилась ні одна громадська неправда, ні один случай ні в Росії, ні в Австро-Венгрії, котрий справді мав вагу для життя гро-

мад на Україні. Поряд з тим на перекір всяким державним гряницям,—безписьменні українські мужики в Росії й Австро-Венгрії вміли помінятись проміж себе думками про ці справи, коли вони однаково були важні для українців по обидва боки гряниці.

Пісні, котрі ми переглянули,—найліпше запевняють, що *український народ ще живий: живий він і 1) як суцільна порода, і 2) як велика купа людей, котрі можуть зрозуміти своє життя й прибрати до своєї думки живе й дуже слово.* Коли німецький письменець Боденштедт, подаючи своїм землякам переклади з старих (козацьких і дівоцьких) українських пісень, (Die Poetische Ukraine) казав, що „народ, котрий такі пісні склав і котрий залкбки співа їх, не може стояти на дуже низькому ступні в своєму розвитку“,—то переглядаючи пісні, котрі зложили неписьменні, поділені між чужими державами, поневолені всякому чужому панству українські мужики,—всякий мусить сказати, що український народ мпби й повстати проти тієї неволі, котра насила на нього і закласти на своїй землі ліпші громадські порядки. Не достає йому не так думок про ту неволю, як того, щоб звести ті думки до купи, а ще більше впорядкування для дійсного виступу проти тієї неволі. Те й друге можуть зробити тільки люде вищої освіти й заможніші, котрі мають більше вільного од щоденної праці часу. З тих пісень, котрі ми тут переглянули, видно, що українські мужики й сами близько підійшли до найвільніших думок нових європейських освічених людей,—так що ці люде, коли б приступили з своїми громадськими думками до українських мужиків, то не знайшли б такої різниці між способами думання про громадські справи й самими думками своїми й способами думання й думками українських мужиків—щоб треба було людам з новою європейською освітою зовсім перемінати, або ховати яку-небудь частину своїх думок. *Різниця думок людей з новою європейською освітою й українських мужиків лежить більш в широті, в скількості, ніж в самій суті, в яковості думок.* А при такій тільки різниці людам легко погодитись поміж себе.

Тільки ж на лихо, *майже всі освічені люде на Україні перестали бути українцями*, дякуючи чужим державам і школам, а стали поляками, венгерцями, мсколями, волохами і т. и. Більша частина їх просто гордує українцями, і навіть найліпші з них не думають про українців, не вміють підступити до них; *навіть ті, котрі бажать підняти й український народ проти теперешніх недоладних порядків,—то*

піднімають той народ не для самого його, а для Польщі, для Росії, для Угорщини, для Волощини, Австрії й т. д. По більшій частині освічені люди на Україні, та й навколо, думають, що так і слід,—бо буцім то й добре, коли людина зрікається своєї, мовляв, тісної породи й країни, щоб працювати для ширшої країни, для всього людства. Тільки помиляються ті люди: вони зрікаються України й Української породи зовсім не для всього людства,—(та все людство складається ж ні з чого, як почастих же країн!)—а зрікаються натуральної країни з її людьми для збитих силою держав, або для других таких же почастих пород, та ще й таких, котрі навіть силою державно, чи панською нагнітують на других. Те, що на Україні письменні люди, навіть прихильні до простого народу, зрікаються українства, — це така сама болість і навіть дурниця, яка б була, коли б напр. доси встояло французське царство Наполеона I, в котрому до Франції прилучена була трохи не половина Німеччини й Італії, та й коли б освічені люди в землях німецьких і італійських стали французами (через державні французські школи) і потім би стали обертатись до німців та італійців мовою французською та кликати їх повставати за волю, за республіку, за соціалізм—французський же! Ясно, що тоді б не поступилась далеко ні воля, ні республіка, ні соціалізм, ні французський, ні німецький, ні італійський!

От так же тепер діється на Україні, поділеній між чужими державами й панствами! Через те, що освічені люди на Україні перестали бути українцями,—то, хоч вони й дали од себе дуже багато людей для вільнодумних гуртів і повстанців за волю Польщі, Росії і т. и. (як цього можна допевнитись з звісток про польських демократів і російських соціалістів, серед котрих напр. братство „исполнительный комитет“, котре вбило царя Александра II, майже все було зложено з українців) хоч серед самого українського мужицтва й дуже багато кружить вільних думок, а все таки громадська воля не посувається вперед ні на Україні, ні в тих землях, до котрих вона привязана своїми частинами. *Інакше б було, коли б освічені люди на Україні признали себе українцями, не відділяли себе од народу, серед котрого вони живуть,—то б то робили так, як се робиться у французів, німців, італійців, і на самих щиро-польських, і щиро-московських, волошських, венгерських землях та думали б, говорили й писали найбільш по українському, робили б перш усього для України, піднімали б український народ перш усього для нього самого й для його України.* В усякім же разі

ті освічені люде на Україні, котрі одвертаються од української породи, напр. для польської або для московської і при тому хочать працювати для того, щоб заложити вільніші й правдивіші порядки громадські,—не виграють з заміни українства на польскість та московство нічого, навіть ні на хвилину,—а програють багато. Ми згоджуємось з тим, що українських селян не можна рівняти до городян польських, котрі далеко більш здібні пристати до громадських думок людей нової європейської освіти, хоч коли судити навіть по повстанням польським в ХІХ ст., то, здається, попівська віра далеко більше вілась в польських навіть городян, ніж українських селян. Про польських же селян так мало звісно досі, що ми боїмось говорити про них що-небудь рішуче. Тільки ж, коли судити по напечатаним доси пісням, то навряд, щоб польські селяне були більш противні теперішнім невірним громадським порядкам, ніж українські. Так в напечатаних польських піснях знаходимо зовсім ясне противенство тому, що чужинці панують над Польщею і вмісті бажання своєї держави і навіть свого короля,—і при цьому поклик покласти своє життя „за ojczyznę“.¹⁾ Тільки ж ми не бачимо в тих піснях такого невсипущого й подрібного протесту (виступу) проти всіх теперешніх порядків громадських, господарських і церковних, який ми показали в українських піснях,—а напроти того ми бачимо в них навіть прояви згоди з тими порядками (попівством, панством, воцтвом).

Що до мужиків московських, то й по тим їх пісням, котрі ми виложили вище, поряд з українськими,—ми всмілюємось сказати просто, що московські мужики не тільки селяне-хлібороби, а й городські робітники (окрім єдинчиків, котрим пощастило вхопити вищої освіти) і досі стоять даліше од думок нової європейської освіти, ніж селяне-хлібороби українські,—і що, значить, погодитись освіченому чоловікові з мужиками, не зрікаючись кількох найважніших для освіченого чоловіка думок далеко важче в Московщині, ніж на Україні. Найбільша перешкода для згоди виходить з великої пошани московських мужиків до царя, як до чогось святого, а також з привички їх до думки про церковні обряди, без котрої не обходяться навіть самі сміливі

¹⁾ Напр. Zbiór wiadomości, II: проти москаля: 85, № 105, 90, № 113; німця: № 110, № 161 (дуже груба), 90 № 114 („шельми німці“); про ойчизну: 99 № 133, про свого короля: 86, № 105, 89, № 110.

московські безпопівські братства (по їхньому „толки“ або „согласія“¹⁾).

Щоб хто небудь не зрозумів нас не так, як слід, ми мусимо сказати, що одні, котрі ми показуємо між українськими мужиками з одного боку й польськими й московськими з другого, — виходять, по нашій думці, не з природи їх (хоч теплиця і красніща земля українська мусить теж мати свою силу), а найбільше з давньої долі людей в усіх цих трьох країнах: в Польщі панство вешіло поневолити в кінець мужиків-селян вже в XIV ст., а в Україні тільки в XVIII, в Московщині кріпацтво вже склалось в XVI ст., а царська та чиновницька сила вже в XV ст., — в Україні ж царство запанувало теж тільки в XVIII ст.; окрім того Україна здавна, а найбільш з XVI ст. до половини XVIII, ст., була одчинена для вільного входу заграничної освіти і мала свої, вільні громадські школи, — тоді як Московщина, після того, як царі затерли її вільні городи, а надто Новгород та Псков, — зоставалась до XVIII же ст. зовсім без шкіл, а потім мала тільки такі, які заводило й терпіло царське начальство.

Такі причини мусили виробити те, що в українського мужицтва стало більше вільних думок і звичаїв, ніж в польського селянства, а ще більше, ніж в московського мужицтва. От через що ті з письменних людей на Україні, котрі зрікаються української породи й мови для польської й московської, а надто коли вони прихильники вільніщих і правдивіщих порядків, — роблять не тільки велику кривду українським мужикам, а й велику шкоду зросту самих тих порядків на всьому світі й навіть чинять нерозсудливо для самих себе. Коли б вони просто повернулись до української породи й мови, то б могли дуже скоро погодитись з українським мужицтвом і допомогти йому впорядкуватись до боротьби,

¹⁾ Як на примір ми вкажемо на калужське братство „охохонців“, або „воздиханців“, в котрому братчики не признають майже ніякої попівської науки, ні служби, — та все таки моляться Богу тим, що *здиhaють* та *охають*, піднімаючи очі до неба та водячи по лицю рукою, або платком, — бо, бачите, — „Бог есть дух“!! (Рационализм на Югѣ (?) Россіи“. Смелянова Отечеств. Зап. 1878, № 3, 203—205). А ще Смелянов каже, що „охохонцы какъ двѣ капли похожи на штундистовъ“ і сам, а за ним і другі московські письменці (напр. д. С. Р. в „Вѣстнику Европы“ 1881, № IV) виводять українських штундистів од ріжних московських „согласія“!!

щоб заложити на своїй землі вільні державні, громадські й господарські порядки й вільну наукову освіту. А коли б так впорядкувались вкучі українці всіх ступнів освіти, то вони б набули величезну силу, щоб стати, разом з своїми сусідами, до праці для свого й всесвітнього добра і волі.

М. Драгоманов.

Женева.

30 Іюля, 1881.

Додатки й поправки.

До сторінки 9, до примітки 4.

Ми можемо тепер виписати точно по книзі те, що сказано в нас по памяти в примітці 4, на стор. 9,—про рідкість шлюбів між українцями й москвинами.—В „Древней и Новой Россіи“ 1879 р., № IX, 434—435, напечатані виписки з статті І. Д. Павловського в „Полтавскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ“ про село „Лебяжье“, в Константиноградському повіті. Село це одно з шести сел по середині повіту, в котрих живуть москвини серед українців. Ось що читаємо про обидві породи в „Др. и Нов. Россіи“: „Они живутъ (полтора ста лѣтъ) особнякомъ другъ отъ друга, не роднясь, за исключеніемъ весьма немногихъ случаевъ и не смѣшиваясь другъ съ другомъ: одинъ изъ приходскихъ священниковъ сообщилъ г. Павловскому, что въ продолженіе его, священника, восьмилѣтняго пастырства въ русскомъ приходѣ, онъ совершилъ одинъ только бракъ русской однодворки-вдовы съ малороссомъ, безрочно-отпускнымъ солдатомъ, поселившимся въ великорусскомъ селеніи. Великороссъ и малороссъ—каждый хранитъ свой говоръ, свой характеръ, свои обычаи. Правда, великороссъ кой-что заимствовалъ отъ малоросса, но только то, что требовалось климатомъ и характеромъ мѣстности: постройку избъ, земледѣльческія орудія, способъ обработки земли, нѣкоторыя мелочи въ одеждѣ; малороссъ же ничего не позаимствовалъ отъ великоросса“.

До стор. 14. В Херсонщині звать Київську й Подільську губернії Польщою, бо грѣниці цих губерній з Київською як раз ті, що були в XVIII ст. між запорожськими землями й польською державою. Тільки ж називати своїх людей з тих губерній поляками херсонські люде не можуть,—а звать їх польщакками. (Порядокъ 1881, № 194. Допись з Єлисаветграда).

До стор. 14, прим. 4. Навіть в кінці XVIII ст. після того, як Волинь одділено од Польщі до Росії,—або, як кажуть казенні люде,—вернуто було до Росії, москалі там дерли

народ, як чужих,—так, як колись і польські жовніри. Так генерал-губернатор Тутолмин жалівсь на „наглость и самовластїе поставленныхъ именовъ защитниковъ, а по дѣлу сущихъ притѣснителей“, московських вояків. „Я долженъ теперь безъ закрышки признаться, писалъ він, что при тягостномъ во вновь присоединенныхъ областяхъ расположеніи многочисленныхъ войскъ, жители оныхъ, съ коими поступаютъ, какъ бы съ непринадлежащими намъ, раздражаются отъ часу болѣе“ .. (Древняя и Новая Россія. 1880. IV, 824—825).

До стор. 38, прим. 4. На Вкр:їні довго памятали, що в Туречині взагалі нема панщини. В одміні доволі звісної пісні з паперів М. А. Максимовича ми знаходимо слова дівчини:

Ой, отдайте мене за турчина,
Щоби мені панщина не докучила.

До стор 108—109, прим. 2. Ось донська пісня, про котру ми згадуємо:

Нынче годы не такіе.
Не такіе, — тяжелые;
Тяжело жить подъ Москвой,
Подъ Москвою у Санотѣ (Сенатѣ? секретѣ?),
Письма пишетъ и газеты;
Газетушка невеселая,
Объ некрутскомъ набори.
Насъ молодцовъ выбирали
Черніи кудри обстригали,
И лобочки намъ забрывали,
Черны шляпы надивали,
По насъ матушки ридали.
Насъ на службу выражали.

(Запис. Судовщиков, в З. В. Донського).

Про видання списків українських пісень про громадські справи в XVIII і XIX ст.

Читачам нашим може звісно, що в 1874 р. почалось в Росії видання українських пісень про громадські справи, — *„Историческія пѣсни малорусскаго народа. Съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“*. В цьому виданню задумано було напечатати всі пісні українського народу, в котрих показуються зміни громадського життя на Україні й думки про нього народу, од найдавніщих часів і до наших, і додати до пісень докази свідків з літописів і всяких інших записок, котрі або стверджають докази пісень, або поправляють їх. Пісні ці задумано було видати в таких поділах, котрі підходять до найважніщих змін громадських порядків на Україні: I) *Пісні віку княжеського й дружинного* (або вояцько-боярського од IX до XV ст.). II) *Пісні віку козацького* (од кінця XV до кінця XVIII ст.). III) *Пісні віку гайдамацького* (XVIII ст. найбільш на правім боці Дніпра). IV) *Пісні віку крпацького й рекрутського* (з кінця XVIII ст.), V) *Пісні про волю* (в Австрії з 1848, в Росії з 1861 р.).

З цих поділів в 1874 р. напечатано: *Пісні віку княжеського й дружинного* й перша частина *пісень віку козацького* — а) *пісні про війну з татарами й турками*; а в 1875 р. друга частина: б) *Пісні про війну з поляками* до см. Богдана Хмельницького (1657 р.). Далі мусили йти останні частини пісень віку козацького: в) *Пісні з часів гетьманщини під московським підданством* (од смерти Богдана Хмельницького до першої руїни Січі й кінця Мазепи в 1709 р.) д) *пісні про кінець козачини* (од 1709 до другої руїни Січі в 1775 р.) *з піснями козаків Чорноморських*. Тільки цих пісень ми не встигли видати, бо в початку 1876 р. мусили виїхати з Росії, а скоро за тим вийшла заборона печатати українські книжки в цьому царстві. Так думка наша й нашого тодішнього товариша видати повну історію (дієпись) нашого на-

роду в його власних піснях не справдилась: наше видання стало на 1657 р.

Після того появилась в „Русской Мысли“ 1880 р. праця д. Костомарова: „Исторія казачества въ памятникахъ южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества“, — котра в другій своїй половині, хоч і не дає повних списків пісень, та все ж мов продовжує „Историческія Пѣсни Малорусскаго Народа“ до кінця XVIII ст. й заходить трохи й у XIX ст., в пісні про крѣпацтво й волю. Тільки все ж таки пісень після козацького віку д. Костомаров торкається мало, та й про пісні останньої доби козацького віку, напр. пісні про руїну Січі, він, явно, не міг сказати всеї правди під доглядом царських цензорів.

Тим часом в 1879 р. ми написали невеличку статтю для „Славянської Альманаху“ на 1880 р. в Відні, — „Політичні (громадські) думки в нових українських піснях“, в котрій ми переглянули українські пісні про громадські справи з кінця XVIII ст. Нежданно для нас та, певно й для всіх, хто слідить за письменством в Західній Європі, цісарська цензура задержала нашу статтю, вбачивши в ній „уразу цісарського величества, підбивання одного стану проти другого і т. и.“. А ми в нашій статті майже зовсім нічого не казали од себе, а найбільш тільки поробили виписки з самих пісень, взявши собі за підставу й слова: „je ne propose rien, j'expose“ (я нічого не раджу, я тільки викладаю). Для знаючих діло ми скажемо, що наша стаття була написана подібно до попереднього слова, котре напечатав д. Пітре перед своєю збіркою сіцилійських пісень (Q. Pitre—Canti popolari siciliani, I—III). Ми певнісінькі, що така заборона, яку наложила на нашу статтю цісарська цензура, неможлива ніде в західній Європі, та навіть і в Австрії вона не була б можлива з статтюю про німецькі, або про угорські пісні, — бо вся б німецька й угорська печать підняла б проти того крик в один голос. З працями славян, а надто русинів, можна все зробити, між иншим через те, що славяне, а надто русини, не тільки побояться озватись за своїм правом, а ще між ними знайдуться люде, котрі не тільки зрадіють, коли поліція наложигь руку на особу й думку чоловіка не їхнього тісного гурту, а ще побіжать сами підцьковувати проти нього поліцію, забуваючи стару приказку: „сьогодня мені, завтра—тобі!“.

Пригода з нашою статтюю в Відні й праця д. Костомарова в „Русской Мысли“ навела нас на думку написати нову працю, котра тепер і напечатана в сій книзі, працю, ко-

тра б^о давала хоч короткий перегляд громадського життя українського народу й думок його по пісням з половини XVIII ст., так щоб можна було доложивши її до „Исторических Пѣсень Малорусскаго Народа“ й до праці д. Костомарова, мати хоч і не такий подібний, як би слід, та все таки цілий продовж історії громадського життя українського народу з давних часів і доси, розказаної слідом за його громадськими піснями. Звести цю історію слід тим більше, що як це звісно веім, хто зна діло, рідко в якого народу є стільки й таких гарних пісень, як в українців.

Тільки дуже б було жаль стати на самих тільки витягах з пісень, так як це стало в праці д. Костомарова й нашій. Безпремінно треба закінчити видання повних списків українських громадських пісень з давнього часу й до теперішнього. Цю працю зовсім добре можуть зробити тільки ті вчені, що живуть серед самого народу нашого в Росії й Австро-Венгрії й мають до праці всі потрібні засоби, з котрих на чужій стороні бракує навіть найпотрібніших книг. Тільки ж ми допевнилися, що напр. в Росії таке видання неможливе через цензурну неволю. От через що ми зважились од себе зробити, що в нашій силі. Ми беремось видати по тому ж способу, по якому видано перші частини „Исторических Пѣсень Малорусскаго Народа“, хоч ті списки, які в нас єсть, в доволі повному зборі з печатних і рукописних збірок: — пісні про кінець козаччини (1709—1775) й пісні віку крѣпацького й рекрутського з піснями про волю й про грошове панство, — то б то всі пісні про громадські справи на Україні XVIII і XIX ст., окрім пісень гайдамацьких.

Як можна бачити й по оцій книжці — списки ті в нас впорядковані, і ми могли б почати печатати їх, коли б були на те потрібні засоби. Тільки ж поки ми їх здобудемо, певно, пройде якийсь час, і ми б хотіли скористуватись тим часом, щоб поповнити наш збір новими списками, котрі можуть зібрати наші земляки в Росії й Австро-Венгрії. От до тих земляків ми й обертаємось і просимо їх записувати потрібні для нашого видання пісні й посилати нам. Австро-Венгерські земляки можуть посилати свої списки просто на наше імя. (M. Dragomanow. Rédacteur de la „Hromada“, Genève), Російські завше, коли схотять, знайдуть спосіб передати нам свої папери.

Ми звертаємо тепер найбільшу увагу на пісні з XVIII і XIX в., не тільки через те, що їх менше напечатано, ніж пісень раніших, а й по других причинах. Од сих часів май-

же не зосталось таких записок, як козацькі літописі (Самовидця, Грабянка, Величка й др.), з котрих усе таки видно, що думали сами українці про справи своєї землі. Од часу руїни козацтва на правім боці Дніпра (1711—1714) і од часу невдачі Мазели й першої руїни Січі в 1709 р. письменні люде на Україні скоро сполячилились і змосковились, а потім і одвернули думки майже од усіх справ своєї країни й самі тільки мужики ще говорять про ті справи в своїх піснях, котрі зосталися єдиними українськими літописями XVIII—XIX ст. й майже єдиним показом того, що український народ ще не загинув.

І власне ці літописі найменше звісні письменному світові, як і в усьому життя українського народу власне в новітні часи XVIII і XIX ст. Причиною до того стає між иншим і цензура московського начальства, котра спиня всякі вільні праці про Україну власне з тих часів, коли більша частина її підійшла безпосередньо під руку московського царства з його панством і чиновництвом. Через це вся історія України й її теперешній час показуються в дуже хвальшивому світлі.

Українські й московські письменці здавна показують докладно всі лиха, які Україна терпіла під польським панством, як вона повстала проти нього, як волею прилучилась до Москви, сподіваючись ліпшої долі „в союзі й протекції царя восточного, православного“. Як же жила Україна за цим царем,—про це історики довго мовчали, коли ще не говорили, що, мовляв, жила вона й живе також щасливо, як живуть усі підданні Богом хоронимого царства. Виходило так, що на старій Україні мов би то й не було ніякого життя окрім вояцького, козацького,—та що козаки на те тільки й потрібні були, щоб битись з Польщею, а потім прилучити, або ще, як часто кажуть, вернути Україну до Москви,—а після цього мусили козаки або щезнути, або перебратись на край московського царства, щоб там служити цареві, побиваючи черкесів і т. и. Тільки, мовляв, неспокійні люде та безчесні ізмінники між козаками ще кілька часу,—од смерти Б. Хмельницького до Мазепи,—не покорялись московським царям, а потім і вони счезли,—і Україна в усьому підійшла під ряд инших, спокійних земель московського царства. Народ український, мовляв, забув про свою колишню, дуже вже старосвіцьку й дику волю, не дума про свою самостоячість і про самовправу своєї країни. Про це, мовляв, можуть марити тільки купка українолюбців, завзятих книжників, або трохи не божевільних.

Подібні думки про український народ панують і в начальства, і у письменних людей, і в Австро-Венгрії. І там також малюють історію і стан українського народу, коли не з гансько-польського, то з казенного цісарського погляду.

В остатні двадцять років нові українські історики, починаючи з д. Костомарова, трохи розширили рамки такої історії України. Вони розібрали докладніше часи од смерті Б. Хмельницького до Мазепи й показали розум в тодішніх „ізмінах“ українських гетьманів проти Москви,—показали, як московські бояре й царі зневажали вольности козацькі, гнітили й обдирали народ, ділили Україну, мов, „скот“, з Польщею і т. и. Тут же вони показали, як старшина козацька собі змагалась повернутись в панство, подібне до польського й московського, і як через те „чернь“ козацька та поспільство (мужики) з запорожцями ненавиділи старшину і не піддержували її, коли вона піднімалась проти московського царства. Тільки ж коли дальше історія України, після того, як царі московські, за поміччю черні й поспільства, зкрутили козацьку старшину,—не була розказана докладно, то виходило буцім то козацькі противники Москви були вже цілком не праві;—а московське царство буцім то було правдивим приятелем черні. І справді, московські історики, як напр. Соловйов, виставляють в такому світлі московське начальство на Україні, а надто, коли їм можна вказати на що-небудь подібне до слів цариці Катерини II, котра, касуючи козацькі виборні уряди в Гетьманщині, казала, що вона „вибавля народ український од мучивших його вкупі многих маленьких тиранів“.

Тільки докладна історія життя українського народу в XVIII і XIX ст. могла б показати, якою брехнею були слова московських правителів, коли вони як, наприклад, та ж Катерина II казали, що по скасуванню козацького виборного уряду. „народ буде облегченний і буде благоденствовати“. Історія б показала, що народ український в XVIII і XIX ст. старих маленьких тиранів не збувсь, а нажив ще нових більших,—що Україна стративши всяку тїнь своєї вправи, пішла назад в освіті, господарстві і т. и. Докладна історія українського народу в XVIII і XIX ст. з показом його думок могла б допевнити про дійсну потребу для України своєї вправи.—котрої бажають ті українці, що не одвертаються од своєї землі й її люду. Така історія, звісно, не може появись під московською цензурою. От через це великий гріх перед своїм народом кладуть на себе ті українські вчені, котрі маючи до того здібність, по своїм талан-

там і вчености,—не стануть до того, щоб написати й видати хоч такі праці про життя й думки українського народу в XVIII і XIX ст., які вони понаписували про XVI—XVIII ст. Тим самим вони збавляють міцного наукового ґрунту всі змагання до поліпшення теперішнього стану українського народу.

Ми не траїмо надії, що сама любов до свого краю й народу приведе українських вчених, далеко здільніших, ніж ми, до думки висіупити на вільному од царської цензури полі з науковими працями про життя українського народу в новітні часи. Тепер більш, як коли небудь чується потреба в такому виступі, а також в тому, щоб познакомлено було широкий європейський світ з українським народом. Народ цей довго жив спільним з цим світом життям і йшов з Європою, до самого XVIII в., на скільки це йому дозволяла нещасна його доля, котра посилала на нього татарські й турецькі руйнування. Тільки міцний царський кордон, а потім одчужіння од українського народу панських станів, власне з XVIII ст., положило межу між українцями й європейським світом. А все таки й доси багато вільних і світлих європейських думок і змагань здібуємо серед українського мужицтва. Настав час, коли треба з усієї сили переносити на Україну нову європейську науку,—а поряд з тим показати думки й змагання українського мужицтва європейському світові, котрий, певно, знов пізнає в українському народі свого брата. Між иншим голос цього європейського світа мусить пристидити й тих освічених людей на Україні, котрі вивчившись на кошт її мужицтва, одвертаються од нього. Перше ж усього, звісно, треба зібрати й видати матеріали для описання життя й думок українського народу за останні часи. Один з таких матеріалів пісні, котрі склав цей народ про своє життя. Ми й беремось видати такі пісні і сподіваємось, що наші земляки не лишать нашого видання без своєї помочи,—найбільш тим що будуть присилати нам нові списки потрібних для цього пісень.

Просимо газети, прихильні до науки про Україну, оповісти про наше видання як можна більшому числу земляків наших.

М. Драгоманов.

Женева

28 септября 1881 р.

- Уліцький П. „Новий шлях“. Систематичний збірник арифметичних задач і прикладів з методичними вказівками, розрізними таблицями й малюнками . . . . . (друкується)
 Чечель М. Тригонометрія . . . . . (друкується)

Шкільна бібліотека

під ред. О. Дорошкевича

Котляревський. Снеїда, з порт., біогр., критично-методичними статтями й коментаріями	} Друкується.
М. Вовчок. Оповідання	

Дитячі книжки

Андерсен. Снігова Королева. Казка з малюнками Н. Г.	2 крб. — коп.	
Білоусенко О. Колобок, Песка дитяча на З дії з малюнками	— крб. 40 коп.	
Васильченко С. Цыганка	— крб. 55 коп.	
Васильченко С. З дитячих літ	— крб. 30 коп.	
Васильченко С. Осетинські казки: Княженко, Чорний Орел. Чарівна коза, Мені моє і Левень з малюн. худ. Дяченка .		} Друкуються.
В царстві звірів. Українські казки з малюн.		
Бр. Грім. Казки з мал. худ. Дяченка		
Франко І. Лис Микита. З ілюстр. худ. Лапина		
Коцюбинський М. Пятизлотник, Харитя, Маленький грішник, Ялинка		
Мамін-Сібіряк. Упертий Цап. З малюн.	— крб. 60 коп.	
Мамін-Сібіряк. Лісова казка.	— крб. 20 коп.	
„Ворона та канарик“	— крб. 20 коп.	
Матвійв. Півник та курочка з мал.	— крб. 15 коп.	
Матвійв. Кіт та Лисиця з мал.	— крб. 40 коп.	
Титаренко С. Дитяча розвага. Збірник забавок з нотами	— кар. — коп.	

